HISTORICAL – ARCHAEOLOGICAL COLLECTION №10

ГІСТАРЫЧНА-АРХЕАЛАГІЧНЫ ЗБОРНІК

10

МИНСК 1996

ІНСТЫТУТ ГІСТОРЫІ АН БЕЛАРУСІ

ГІСТАРЫЧНА — АРХЕАЛАГІЧНЫ ЗБОРНІК

10

МІНСК
1996

УДК 947.6 902/904 (476) (082)

Укладальнікі: Мядзведзеў А.М., Мяцельскі А.А.

Камп’ютэрны набор: І. Ганецкая, А. Іоў, А.Мядзведзеў, І. Сінчук

Камп’ютэрная вёрстка: А.Мядзведзеў

Выпускам 10-га нумара “Гістарычна-Археалагічнага зборніка” Інстытут гісторыі АН Беларусі працягвае публікацыю новых матэрыялаў па археалогіі і гісторыі Беларусі і сумежных краін. Артыкулы, якія прысвечаны тэматыцы жалезнага веку, упершыню прагучалі ў якасці навуковых дакладаў на міжнародная навуковай канферэнцыі “Этнакасмалёгія Ўсходняй Еўропы: Балыцкая мадэль сьвету” (верасень 1994 г.).

Зборнік уяўляе цікавасць для археолагаў, гісторыкаў, мастацтвазнаўцаў, усіх, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі.

З М Е С Т

ЖАЛЕЗНЫ ВЕК

ЭПОХА СТАРАЖЫТНАЙ РУСІ

ПЕРЫЯД ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

ДРОБУШЕВСКИЙ А.И. (Гомель)

УВАРОВИЧСКОЕ РАЛО

До сих пор единственным пахотным орудием, используемым для характеристики земледелия населения Беларуси в раннем железном веке, считается деревянное рало, случайно найденное в 1963 году на торфянике у д. Каплановичи Клецкого района Минской области (Поболь, 1967. С. 117-128). К сожалению, данное рало не имеет определенной датировки и его связь с ранним железным веком может лишь предполагаться.

В этой связи особого интереса заслуживает роговая насадка на рабочую часть рала, выявленная автором в 1991 году при исследовании городища раннего железного века в г.п. Уваровичи Буда-Кошелевского района Гомельской области (Дробушевский, 1992. С. 45). Она выточена из оленьего рога и состоит из двух частей: втулки и конуса (рис. 1). Общая длина роговой насадки составляет около 23 см, из которых 12,5 см приходится на втулку. Внешний диаметр в верхней части втулки достигает 5 см (внутренний — 3,5 см), в нижней — 3 см. На втулке расположены два четырехугольных отверстия, которые служили для крепления стойки рала. Оба отверстия имели одинаковые размеры — около 1,2 х 1,6 см. Показательно, что верхнее отверстие сточено наполовину, т.е. второе (нижнее) отверстие было вырезано взамен первого. О поломке роговой насадки говорит и продольная трещина на втулке. Следовательно, до ремонта первоначальная длина втулки была большей, по крайней мере, на 3-5 см. Специально выточенный конус имел длину около 10,5 см с диаметром в верхней части до 2,7 см. Конус роговой насадки не несет на себе следов износа, что является доказательством использования железного наконечника, который одевался на конус. Интересен факт расположения конуса по отношению к оси втулки под углом 11---13°. О неслучайном характере отклонения конуса от оси, на наш взгляд, говорит последовательность расположения на втулке отверстия. Возможно, что уваровичское рало в процессе работы могло производить односторонний отвал грунта. К сожалению, по одной лишь роговой насадке невозможно реконструировать тип уваровичского рала.

До сих пор подобные роговые насадки дтя рабочей части пахотного орудия на территории Европы неизвестны. Более того, это позволило Ю.А. Краснов) сделать категорический вывод

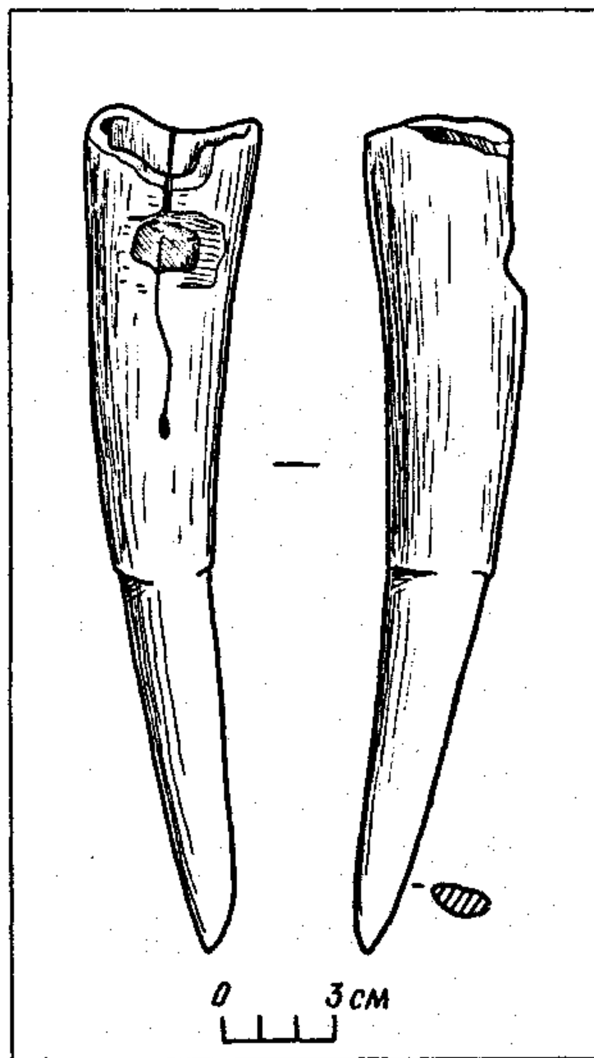

Рис. 1. Роговая насадка для рабочей части рала Уваровичского городища.

о невозможности употребления древних пахотных орудий с роговыми рабочими частями (Краснов, 1987. С. 16). С этим мнением вряд ли можно полностью согласиться. Использование роговых рабочих частей в пахотных орудиях вполне закономерно, если учесть широкое применение населением раннего железного века лесной зоны Восточной Европы кости и рога ля изготовления орудий труда. С другой стороны, древнейшие железные наконечники пахотных орудий Восточной Европы отличаются небольшим диаметром втулки, порой менее 4 см. Естественно, что при такой узкой деревянной рабочей части, рало в процессе эксплуатации легко ломалось. Использование

деревянной рабочей частью увеличивало долговечность пахотного орудия.

Древнейшие железные наконечники пахотных орудий в Восточной Европе зафиксированы на памятниках последних веков до н.э. Северного Причерноморья и Закарпатья (Краснов, 1987. С.25). Размеры некоторых железных наконечников (тип II Б1 по Ю.А. Краснову), например, из латенского поселения Галиш-Ловачка, довольно близки по размерам конуса уваровичской роговой насадки (Краснов, 1987. С. 206, приложение 1). Согласно стратиграфическим наблюдениям, роговая насадка из Уваровичского городища также относится к последним векам до н.э., наиболее вероятно, к III — II вв. до н.э. В этот период на территории Южной Беларуси прекращают свое функционирование милоградские городища и расселяются племена зарубинецкой культуры. Последние, как известно, поддерживали активные связи с латенским миром (Каспарова, 1988. С. 53--69) и античными центрами Северного Причерноморья (Максимов, 1963. С.110--122), откуда "зарубинцы" и могли заимствовать навыки применения узких железных наконечников для пахотных орудий.

Как указывалось выше, уваровичская роговая насадка пока единственная находка такого рода на европейской территории. Данное обстоятельство может объясняться не только общеизвестной редкостью находок пахотных орудий раннего железного века, но и локальным применением их роговых составных частей. Последнее косвенно подтверждается данными диалектологии. В Беларуском Понеманье и центральных районах республики широкое употребление имело местное название лемеха в плуге — нарог (Дыялектычны атлас..., 1963. Карта 255). Само это название сразу ассоциируется с уваровичской находкой. Удивительно, но область распространения названия "нарог" практически полностью совпадает с ареалом культуры штрихованной керамики в Беларуси. Наоборот, другое диалектное название лемеха в плуге — сашнік, полностью соответствует ареалу зарубинецкой культуры в Южной Беларуси (рис. 2). Видимо, диалектное членение названий пахотных орудий или их частей на территории Беларуси восходит к глубокой древности, еще к раннему железному веку.

Правда, Уваровичское городище не относится к памятникам культуры штрихованной керамики. Здесь за шесть полевых сезонов (1988--1993 гг.) автором исследовано 640 кв.м площади памятника. Установлено, что городище функционировало в VII — VI вв. до н.э. — I в. н.э. и было заселено носителями милоградской и зарубинецкой культур (Дробушевский, 1991. С. 26--28). Однако, здесь на заключительном этапе обитания "милоградцев", т.е. примерно в IV — III вв. до н.э. появляется штрихованная керамика, что связано с проникновением сюда отдельных групп населения из центральных районов Беларуси (Дробушевский, 1994. С.81). В последующее время Уваровичское городище использовалось носителями так называеомй чечерской группы (типа Чечерск-Кистени) верхнеднепровского варианта зарубинецкой культуры. Последняя сформировалась в последние века до н.э. на основе зарубинецких памятников типа Горошок-Чаплин при активном участии культуры штрихованной керамики (Обломский, Терпиловский, 1991. С. 102).

Т.о., если традиция применения узких железных наконечников для пахотных орудий населением Южной Беларуси была заимствована из латенского мира и Северного Причерноморья, то использование роговых насадок, возможно, у носителей культуры штрихованной керамики. К сожалению, отсутствуют бесспорные данные, что в ареале культуры штрихованной керамики применялось пашенное земледелие. Но все-же отвергать эту возможность, по мнению А.М. Медведева, не стоит (Медведев, 1994. С. 241). Уваровичское рало (роговая насадка) является бесспорным доказательством существования определенных форм пашенного земледелия в Беларуси уже в раннем железном веке, по крайней мере, в последние века до н.э.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дробушевский А.И. Городище эпохи раннего железа в г.п. Уваровичи // Гомельщина: археология, история, памятники. Гомель, 1991. С. 26--28.

2. Дробушевский А.И. Новые данные о земледелии племен зарубинецкой культуры // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый у эпоху жалеза. Мн., 1992. С. 42--45.

3. Дробушевский А.И. Памятники нижнего Посожься на рубеже нашей эры // Археалогія і старажытная гісторыя Магілеўшчыны і сумежных тэрыторый. Магілёў, 1994. С. 80--89.

4. Дыялектычны атлас беларускай мовы. Мн., 1963.

5. Каспарова К.В. Об одном из возможных компонентов зарубинецкого погребального обряда //СА. 1988. N 1. С. 53--71.

6. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. М., 1987.

5. Каспарова К.В. Об одном из возможных компонентов зарубннсцкого погребального обряда //СА. 1988. N 1. С. *53-71.*

6. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. М., 1987.

7. Максимов Е.В. Античный імпорт на Середньому Подніпров'і в зарубинецький час // Археологія. Київ, 1963. № 15. С. 110--122.

8. Медведев А.М. Хозяйственные занятия населения культуры штрихованной керамики // ГАЗ, 1994. Вып. 5. С. 238-254.

9. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в I — II вв. н.э. М., 1991.

10. Поболь Л.Д. Деревянное рало из торфянника у д. Каплановичи // Acta Baltico-Slavica. Bialystok, 1967. T. 5. S. 117-128.

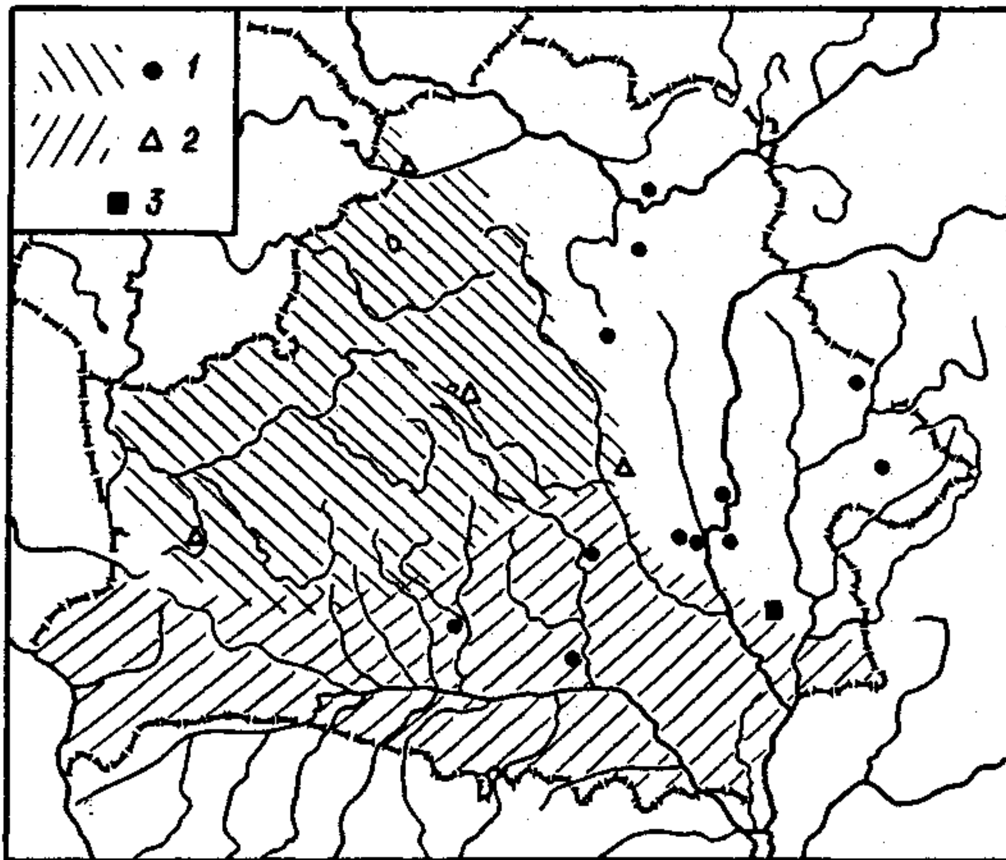

Рис. 2. Распространение названий лемеха в плуге на территории Беларуси: 1 — ареал распространения и единичные названия "нарог"; 2 — ареал распространения и единичные названия "сашнік"; 3 — Уваровичское городище.

ЕГОРЕЙЧЕНКО А.А. (Минск)

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СИТУАЦИЯ В БЕЛОРУССКОМ ПОДВИНЬЕ В ЖЕЛЕЗНОМ ВЕКЕ

В результате многолетних археологических изысканий на памятниках Северной Беларуси, проведенных А.Н. Лявданским, А.Г. Митрофановым, К.П.Шутом, В.И.Шадыро и другим исследователями мы имеем возможность в настоящее время дать общую характеристику археологических культур этого региона: ареал, хронологию, основные черты материальной и духовной жизни их носителей. Вместе с тем ряд вопросов и прежде всего такой, как характер взаимоотношений между отдельными синхронными археологическими культурами подлежит дальнейшей разработке. Не выяснив его, невозможно приступать к реконструкции исторического процесса в отдаленном прошлом.

Целью данной публикации является попытка проследить хотя бы в общих чертах характер контактов между двумя культурами железного века, а именно: днепро-двинской культурой и культурой штрихованной керамики в бассейне белорусского течения Западной Двины. Следует сразу оговориться, автор не претендует на окончательное решение данного вопроса, тем более, что данных для этого пока недостаточно, а скорей всего пытается акцентировать внимание на его актуальности.

Сложность темы заключается в том, что между этими двумя культурами нет четкой границы. Со времени А.Н.Лявданского, первого активного иссследователя железного века в Подвинье, в науке надолго укоренилась точка зрения, согласно которой разграничительная линия между ними проходила от Орши на северо-запад западнее Витебска (Лявданский, 1932. С.56). В дальнейшем, благодаря активизации полевых исследований в 50-60-е гг., появились новые материалы, накопленные Л.В. Алексеевым, А.Г. Митрофановым и К.П. Шутом. Их анализ позволил существенно отодвинуть границу между днепро-двинской культурой и культурой штрихованной керамики на запад. По мнению А.Г. Митрофанова и В.В. Седова, ареал днепродвинской культуры включал в себя практически все Белорусское Подвинье (Очерки ... 1970. С. 213 ; Седов, 1970. С. 26). Исключение составляли, пожалуй, только памятники Браславского р-на, этнокультурная принадлежность которых до недавнего времени оставалась неясной. На них встречается как гладкостенная, так и штрихованная посуда, что давало основание различным исследователям относить городища Браславщины то к днепро-двинской культуре, то к культуре штрихованной керамике (Шадыро, 1985. С. 108; Дучиц, Митрофанов. 1994, С. 180, 181).

Несмотря на интенсификацию полевых исследований, введение в научный оборот новых материалов, неясность этнокультурной ситуации в белорусском течении Западной Двины остается. Это объясняется тем, что штрихованная керамика вместе с гладкостенной присутствует не только на городищах Браславщины, но и на многих других укрепленных поселениях восточнее этого района. Определенную почву для размышлений дают и материалы днепро-двинских городищ, опубликованные В.И. Шадыро в его монографии "Ранний железный век Северной Белоруссии". Так, например, штрихованная керамика встречается на таких классических памятниках днепро-двинской культуры, как Замошье Полоцкого р-на, Заговалино и Кубличи Ушачского р-на, Кострица Лепельского р-на, Урагово Верхнедвинского р-на Витебской обл. и некоторых других.

Нельзя не обратить внимание и на такой факт — некоторые типы орудий труда, найденные на днепро-двинских поселениях, ничем не отличаются от тех, что известны в ареале культуры штрихованной керамики. Это прежде всего касается серпов. Как известно, для днепро-двинских племен характерны экземпляры, у которых лезвие переходило в черенок под углом в 90 градусов (Шадыро, 1985. Рис. 33: 8 - 13; Шмидт, 1992. Табл. 24: 9, 25: 4; 26: 5). Однако наряду с ними значительную серию, особенно в западнодвинском регионе, составляют жатвенные орудия труда, ничем не отличающиеся от серпов культуры штрихованной керамики. Подобные находки зафиксированы в Заговалино, Замошье, Кострице, Кубличах, Мазурино и других городищах (Шадыро, 1985. Рис. 32, 33).

Мало характерны для носителей днепро-двинской культуры глиняные пряслица. Их практически нет в Смоленском Поднепровье (Шмидт, 1992. Табл. 33: 10, 11). Немногочисленны они и в Белорусском Подвинье (Шадыро, 1985. Рис. 57 - 59), причем большинство обнаруженных в Подвинье пряслиц по форме и орнаментации тождественны находкам из ареала культуры штрихованной керамики. В частности, такие экземпляры выявлены на городищах Кострица, Заговалино, Бураково (Шадыро, 1985. Рис. 57: 6 - 12, 58, 59).

Исходя из того, что днепро-двинская культура и культура штрихованной керамики синхронны, закономерно поставить вопрос — какие культурные элементы изначальны и какие

вторичны; каков характер взаимоотношений этих культур ? Ответ на этот вопрос может быть получен только при детальном анализе материалов городищ западнодвинского региона и прежде всего их керамического комплекса.

На крайнем западе белорусского течения Западной Двины археологическими раскопками были исследованы два укрепленных поселения: Ратюнки и Тарилово Браславского р-на. Последнее на протяжении трех полевых сезонов, с 1992 по 1994 гг., изучалось экспедицией Белгосуниверситета. Городище - холмового типа - расположено в 1,5 км северо-западнее д. Укля, на северном берегу одноименного озера. Его площадка имеет овальную в плане форму, размеры которой составляют 35 х 40 м. Раскопками исследовано 120 кв. м площади городища.

Керамический материал этого поселения распадается на три культурно-хронологические группы: 1) лепная гладкостенная днепро-двинской культуры; 2) штрихованная; 3) шероховатая и облитая, относящиеся к второй и, возможно, третьей четверти 1 тыс. н.э. (Егорейченко, 1994. С. 22 - 22). Абстрагируясь от последней, поскольку она не представляет интереса для целей нашего исследования, посмотрим как распределяется по пластам гладкостенная и штрихованная посуда.

Табл. 1. Распределение посуды по пластам на городище Тарилово

Пласт	гладкостенная	штрихованная	облитая и шероховатая
I	182	80	67
II	361	153	127
III	348	283	278
IV	370	544	126
V	381	501	79
VI	413	382	41
VII	308	315	62
VIII	241	72	2
IX	81	37	—
X	49	10	—
материк	134	93	2
Всего	2868	2470	784

Как видно из табл. 1, лепная гладкостенная посуда является преобладающей в нижних слоях городища. Затем, начиная с VII пласта, она количественно уступает штрихованной, которая доминирует до III пласта, после чего явно прослеживается увеличение числа гладкостенной, облитой и шероховатой керамики. Однако только этих наблюдений недостаточно для каких-либо серьезных выводов о притоке нового населения на городище, поскольку штриховка, как известно, имела место и на части днепро-двинской посуды.

В этой связи дополнительную аргументацию приобретают наблюдения за распределением в культурном слое венчиков, способных дать представление о форме глиняной посуды. В конечном итоге именно сочетание формы сосудов с техникой обработки их внешней поверхности может привести к культурной стратификации керамического комплекса.

Табл. 2. Распределение венчиков горшков на городище Тарилово по пластам (по материалам раскопок 1993, 1994 гг.).

Пласт	гладкостенная		штрихованная			шероховатая	облитая
	1*	2	1	2	3	1	1
I	16	2	—	—	2	3	1
II	29	2	—	2	4	—	2
III	44	4	2	1	8	9	1
IV	31	7	4	—	21	—	2
V	24	5	2	1	32	1	—
VI	15	6	—	1	22	1	—
VII	15	7	—	2	17	—	—
VIII	12	20	1	—	4	—	—
IX	3	2	—	—	—	—	—
X	5	3	—	—	—	—	—
материк	5	5	—	1	1	—	—
Всего	199	63	8	8	48	14	6

* 1 — баночные, 2 — слабопрофилированные, 3 — ребристые формы венчиков

Из табл. 2 видно, что венчики сосудов культуры штрихованной керамики появляются на уровне VIII пласта, однако их резкий рост приходится на более поздние, VII — IV пласты. Именно в этих отложениях отмечалось и преобладание фрагментов штрихованных сосудов в целом (Табл. 1).

Далее, представляет интерес и тот факт, что ранние формы горшков культуры штрихованной керамики, баночные и слабопрофилированные, на этом памятнике представлены в незначительном количестве. Подавляющая часть венчиков принадлежит ребристым сосудам, а это обстоятельство дает возможность придти к определенным хронологическим наблюдениям. Как известно, ребристая посуда в культуре штрихованной керамики начинает доминировать к рубежу н. э. Наличие на городище небольшого количества обломков ранних форм в сочетании с более многочисленной серией ребристых горшков позволяет отнести появление здесь "штриховиков" не ранее рубежа н.э. Любопытно еще одно стратиграфическое наблюдение. Слои с

преобладанием штрихованной керамики имеют почти черный цвет из-за вкрапления мелких углей. Не связано ли это с пожаром на городище в результате прихода нового населения, оставившего штрихованную посуду ?

Исходя из выше сказанного, можно утверждать, что поселение было основано носителями днепро-двинской культуры, по-видимому, во второй половине 1 тыс. до н.э. Об этом свидетельствуют не только стратиграфические наблюдения, но и находки каменных клиновидных топоров, изделия из кости и отсутствие каких бы то ни было железных предметов в нижних слоях. Более точную дату возникновения городища определить пока невозможно из-за отсутствия хорошо датированных вещей. В самом конце 1 тыс. до н.э. или в начале 1 тыс. н.э. наблюдается приход на это поселение носителей культуры штрихованной керамики.

Иная ситуация фиксировалась на городище Ратюнки Браславского р-на, расположенного в 12 км северо-западнее городища Тарилово. Здесь на протяжении трех полевых сезонов (1978, 1979, 1981 гг.) раскопки вела Л.В. Дучиц, в ходе которых было изучено 236 кв. м площади поселения (Дучиц, Митрофанов, 1994. С. 163 - 182). На этом памятнике так же, как и в Тарилово, есть отложения культуры штрихованной керамики и днепро-двинской культуры, однако соотношения форм посуды имеют существенные отличия. Это выражается прежде всего в том, что штрихованная керамика на городище Ратюнки преобладает (63,5%). Вместе с тем распределение гладкостенной и штрихованной посуды по пластам, к сожалению, не дает однозначного ответа — какая из них является более ранней.

Как видно из таблицы 3, и та и другая встречается во всей толще культурного слоя, хотя их максимальная концентрация приходится на верхние I и II пласты. По параллели с Тариловским городищем можно предполагать, что и укрепленное поселение в Ратюнках было основано носителями днепро-двинской культуры, однако они, по-видимому, продержались недолго. Об этом свидетельствует совершенно иное, чем в Тарилово, соотношение различных форм штрихованной керамики. Так, например, в Ратюнках довольно высок процент ранних горшков культуры штрихованной керамики (баночные и слабопрофилированные), венчики которых составляют 50,6% от общего числа учтенных фрагментов верхних частей сосудов этой культуры. Сочетание ранней штрихованнрой керамики с многочисленными находками изделий из камня и кости позволяет отнести появление "штриховиков" на городище в Ратюнках уже к первой половине 1 тыс. до н.э. (Егорейченко, 1992. С. 48; Дучиц, Митрофанов, 1994. С. 180).

Табл. 3. Распределение лепной посуды по пластам на городище Ратюнки

Пласт	днепро-двинская культура			культура штрихованной керамики			
	1*	2	4	1	2	3	4
I	21	4	33	2	3	19	99
II	9	2	19	1	10	13	22
III	3	4	13	4	12	2	25
IV	—	1	4	—	3	—	2
V	—	—	—	—	—	—	1
Всего	33	11	69	7	28	34	149

* — 1 — баночные, 2 — слабопрофилированные, 3 — ребристые, 4 — стенки.

Что касается более восточных днепро-двинских городищ, то, несмотря на некоторые находки классических изделий носителей культуры штрихованной керамики (серпы, пряслица), о которых уже упоминалось выше, говорить о непосредственном присутствии на этих поселениях "штриховиков" пока не представляется возможным. Этому противоречит анализ керамического комплекса. Так, например, на городище Урагово Верхнедвинского р-на, где известны близкие культуре штрихованной керамики серпы, из 390 просмотренных фрагментов лепной посуды выявлено всего лишь 11 штрихованных (2,8%). Среди них — один венчик слабопрофилированного горшка и три — от ребристых. Все остальные обломки относятся к посуде днепро-двинской культуры, среди которой преобладают баночные формы. На городище Кубличи Ушачского р-на, где найдены серпы и пряслица, также сходные с аналогичными изделиями культуры штрихованной керамики, штрихованная посуда составляет 10,3% от общего числа фрагментов (63 против 609), причем ни одного венчика, сопоставимого с горшками культуры штрихованной керамики на этом памятнике нет, а среди днепро-двинской посуды преобладают профилированные формы. Еще на одном городище этого р-на, Заговалино, среди просмотренных фрагментов лепной посуды штрихованные составляют всего лишь 2,9% (27 из 944). Штриховка этих обломков невыразительная, а венчики сопоставимы с баночными и слабопрофилированными горшками днепро-двинской культуры. Отсутствует посуда культуры штрихованной керамики и на укрепленном

поселении Замошье Полоцкого р-на. Отмеченные здесь 34 фрагмента со штрихами (15,9%) также принадлежат днепродвинским сосудам преимущественно баночной формы. Единичными фрагментами представлены горшки культуры штрихованной керамики на городище Кострица Лепельского р-на. Здесь, среди 136 просмотренных обломков, штрихованные составляют 16,2%, причем два из них относятся к слабопрофилированным и 2 — к ребристым горшкам.

Таким образом, анализ керамического материала городищ Белорусского Подвинья позволяет сделать следующие выводы. Первоначальная граница между днепро-двинской культурой и культурой штрихованной керамики проходила на западе примерно в районе современного Браслава. Однако уже с самого начала существования этих культур пограничное население "днепро-двинцев" испытывает сильное давление со стороны "штриховиков" и некоторые из городищ , такие как, например, Ратюнковское, очень рано переходят в их руки. Что касается городища Тарилово, то оно, несмотря на очевидную близость к Ратюнковскому поселению, было занято носителями культуры штрихованной керамики только в конце 1 тыс. до н.э. или в самом начале 1 тыс. н.э. Дальше на восток, вверх по Западной Двине, они, вероятно, не продвинулись. Однако, учитывая отдельные черты культуры штрихованной керамики на днепро-двинских городищах, такие как штриховка посуды, аналогичные типы серпов и пряслиц, можно говорить о достаточно сильном культурном импульсе этой общности на днепро-двинских племена в начале 1 тыс. н.э.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дучиц Л.В., Митрофанов А.Г. Городище Ратюнки // ГАЗ. 1994. N 5.

2. Егорейченко А.А. Хронология культуры штрихованной керамики// Насельніцтва Беларусі і сумежных тэррыторый у эпоху жалеза. ТД канферэнцыі прысвечанай 80-годдзю з дня нараджэння А.Р. Мітрафанава. Мн., 1992.

3. Егорейченко А.А. Железный век Браславского Поозерья // Браслаўскія чытанні. Матэрыялы III навукова-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 200 угодкам паўстання 1794 г. Браслаў. 1994.

4. Лявданский А.Н. Археологические исследования в БССР после Октябрьской революции // СГАИМК. 1932. N7/8.

5. Очерки археологии Белоруссии. Мн., 1970. Ч. 1.

6. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970.

7. Шадыро В.В. Ранний железный век Северной Белоруссии. Мн., 1985.

8. Шмидт Е.А. Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства : днепро-двинские племена (VIII в. до н.э. — III в.н.э.). М., 1992.

МЯДЗВЕДЗЕЎ А.М. (Мінск)

НАСЕЛЬНІЦТВА ЛЯСНОЙ ПАЛАСЫ ЎСХОДНЯЙ ЕЎРОПЫ І ПАДЗЕІ ВЯЛІКАГА ПЕРАСЯЛЕННЯ НАРОДАЎ (ДА ПАСТАНОЎКІ ПРАБЛЕМЫ)

Пад час Вялікага перасялення народаў адбыліся змены ў жыцці ўсяго насельніцтва Еўропы. У гэты час рушыўся стары парадак і ўзнікаў новы лад жыцця. Гэтыя перамены відавочна закранулі не толькі непасрэдных удзельнікаў гістарычных падзей, але адбіліся на жыцці больш адделенных плямён і народаў. Гэта тычыцца і насельніцтва лясной паласы Усходняй Еўропы (ад Прыбалтыкі да Паволжжа), якое ў этнічных адносінах належылі да балтаў і фіна-уграў. Прычым для гэтых мясцін мае сэнс разглядаць гістарычныя працэсы не з часу прыходу гунаў у Паўночнае Прычарнамор’е (у 376 г., які лічыцца пачаткам Вялікага перасялення народаў), а з больш ранняга часу, ад панавання готаў (3 ст.).

Падзеі, якія адбываліся ў гэтых мясцінах, вядомы нам з працы Іардана (Иордан, 1960). Але звесткі гэтага аўтара з удзелам матэрыялаў археалогіі амаль не аналізаваліся. Да таго ж узровень даследаваннасці розных тэрыторый таксама не аднолькавы. Так, па матэрыялаў Польшчы (як і ўсёй Цэнтральнай Еўропы) распрацавана шмат гістарычных праблем, створана дробная храналагічная шкала старажытнасцяў розных культур. Зроблена такая праца і для старажытнасцей 1 — 4 стст. Літвы (Michelbertas, 1986). Але для наступнага часу (4 — 6 стст.) існуе шмат пытанняў і несумненны недакладнасці (так вельмі значна адрозніваюцца датыроўкі аналагічных рэчаў Літвы і Польшчы). Асабліва гэта тычыцца старажытнасцяў Усходняй і Паўднёвай Літвы (культура ўсходнелітоўскіх і каменных курганоў). Асабліва вялікая розніца паміж датыроўкамі матэрыялаў Польшчы і Паволжжа. Так, паясныя наканечнікі на помніках заходняй частцы Волга-Окскага міжрэчча датуюцца 6 — 7 стст. н.э. (Розенфельдт, 1982. С. 106--109), але ў Польшчы такія ж тыпы ўжываюцца ў 3 — 4 стст. (Madyda, 1978. S. 382--387).

Але магчымасць сінхранізацыі матэрыялаў лясной паласы Ўсходняй Еўропы і Польшчы (а таксама і Цэнтральнай Еўропы), на мой погляд, відавочна.Так, у 2 — 4 стст. тут існуе адзіны стыль упрыгожванняў з выемчатымі эмалямі (Корзухина, 1978). Да таго ж удалыя спробы сінхранізацыі ўжо рабіліся для некаторых катэгорый знаходак (паясныя спражкі (Бажан, Каргопольцев, 1989) і наканечнікі для паса (Бажан,Васкул, 1988), баявыя сякеры і ўмбоны шчытоў (Каргопольцев, Бажан, 1992), падвескі-пельты (Каргопольцев, Бажан, 1993)). Колькасць катэгорый знаходак, якія маюць прамыя аналогіі ў старажытнасцях Цэнтральнай Еўропы, вельмі значная і таму ўжо рабілася спробы абгрунтаваць іх з’яўленне (Kazanski, 1992). Таму ў дадзеным артыкуле след абмежаваць колькасць разглядаемых катэгорый знаходак. Так, сярод упрыгожванняў у якасці прыкладу возьмем тыя, што паказваюць значные змены ў стылі ўпрыгожванняў, напазваюць накірунак сувязей ці нават маглі быць адзнакай. Так, напрыклад, у заходнееўрапейскім эпасе (Беавульф, Старшая Эда, Песнь аб Нібелунгах) кольцы ў выглядзе шыйных грывень і бранзалетаў з золата і срэбра з’яўляюцца прэстыжным падарункам, ганаровай узнагародай ці нават мерай багацця (Западноевропейский эпос, 1977. С. 60, 105, 116, 120, 132, 134, 143, 153, 184, 200, 415). Па-другое, да таго часу, калі ад зброі залежыла вельмі шмат і нават лёс народаў ці плямёнаў вырашаўся ў бітвах, важнымі паказчыкамі сувязей паміж культурамі несумненна будуць знаходкі рыштунку ваяроў (паясны набор, рытоны, шпоры і інш.), а таксама ўзбраенне.

Вельмі важная роля належыць узбраенню. Так, па матэрыялах многіх культур качэўнікаў Азіі выяўлена, што распаўсюджванне аналагічных формаў зброі на вялікіх прасторах у розных культурах было вынікам апрабацыі перспектыўных мадэляў у баявой практыцы. Навацыі распаўсюджваліся па меры ваенных пpossпехаў носьбітаў тых культур, у рамках якіх былі створаны. Іх запазычвалі суседзі і праціўнікі, прычым браліся самыя эфектыўныя формы пры захаванні сваіх адметнасцей. Таму кожная культура магла мець сваеасаблівы набор зброі, які найбольш адпавядаў спосабу вядзення вайны дадзенага народа (Худяков, 1990. С. 25). Такая сітуацыя (розныя наборы зброі ў розных плямёнаў, у т.л. выкарыстанне адметных тыпаў зброі) існавала і ў Еўропе (гл. апісанне бітвы пры Недао) (Иордан, 1960. С. 118--119).

Для насельніцтва Усходняй Еўропы важным з’яўляецца факт кантактаў з двумя рознымі па спосабу вядзення вайны культурнымі абшарамі (готы і качэўнікі-гуны). Так, у войску готаў пераважала цяжкаўзброеная пяхота, якая мела асноўнай зброяй дзіды (Иордан, 1960. С. 118). Напрыклад, такі набор зброі (шчыты з металічнымі ўмбонамі, розныя тыпы дзід, а таксама баявыя сякеры і двухлязовыя мячы) сустрэты на могільніках Абхазіі 4 — 8 стст. (Воронов, Шенкао, 1982), якія маглі належаць і готам-федэратам (Каргопольцев, Бажан, 1992. С. 118). З дзід след

адзначыць тыпы з лістаквідным і прафіліраваным пяром (тып 2, 3) (Воронов, Шенкао, 1982. С. 125). Да таго ж тыпы умбонаў і баявых сякер з гэтых помнікаў, як і з другіх месцаў Усходняй Еўропы, маюць аналогіі ў Цэнтральнай Еўропе (Каргопольцев, Бажан, 1992). І вельмі рэдка (часцей з канца 4 ст.) выкарыстоўвалі лук, стрэлы і кінжалы.

Для гунаў характэрнай зброяй былі лук і стрэлы (Иордан, 1960. С. 119). Вядома, што вытокі ўзбраення многіх культур Азіі звязаны з комплексам характэрным для хунну (2 ст. да н.э. — 1 ст. н.э.) (Худяков, 1986. С. 31--47; 1990. С. 25). Аднак нельга атаясамліваць плямёны хунну з вядомымі ў Еўропе гунамі 4 — 5 стст. н.э. Да таго ж па храналогіі гунскай эпохі ва Ўсходняй Еўропе існуюць розныя погляды (А.К. Амброз, І.П. Засецкая) (Амброз, 1989; Засецкая, 1986). Даследчыкі ўвагу звяртаюць на ўпрыгожванні і рыштунак ваяроў-вершнікаў, а набор зброі застаецца па-за іх увагай. Аднак для супастаўлення матэрыялаў з лясной паласы Ўсходняй Еўропы можна выкарыстаць матэрыялы культур качэўнікаў Азіі (Кожомбердиев, Худяков, 1987; Худяков, 1986) , тым больш і не выключаны складаны этнічны характар гунскага аб’яднання. Да гэтага часу ў культурах намадаў ўзрастае тыпалагічная разнастайнасць у большасці комплексаў узбраення (вялікі набор чаранковых наканечнікаў стрэл). У многіх культурах з’явіліся наканечнікі для прабівання доспехаў. Наканечнікі стрэл у 3 — 4 стст. набываюць адметныя рысы (пераважаюць наканечнікі трохлопастныя падрамбічнай формы, з’яўляецца ўступ паміж чаранком і лязом) (Литвинский, 1965. С. 84--85). Атрымалі распаўсюджванне сродкі бліжняга боя (доўгія мячы, палашы і толькі зрэдку дзіды), а таксама кінжалы (Худяков, 1990. С. 28).

Як адзначалася, вялікае значэнне маюць дадзеныя працы Іардана (Иордан, 1960). Але трэба падыходзіць вельмі асцярожна да яго звестак. Іардан выкарыстаў для напісання працы творы Касіадора і цяжка ўявіць як папалі ў яго твор дадзены яіншыях аўтараў (Пталемея, Аблавія і інш.) (Иордан, 1960. С. 26--27). Але яшчэ Касіадор у сваім творы “вывеў гоцкіх каралёў з цьмы забвення і ўзрадзіў Амалаў ва ўсім бляску іх рода” (Иордан, 1960. С. 34). Такім чынам, для напісання гісторыі остгоцкіх каралёў ужо ў 6 ст. трэба было выкарыстоўваць амаль зніклыя паданні.

Звестак, якія маюць дачыненне да насельніцтва лясной паласы Ўсходняй Еўропы, у працы Іардана няшмат. Да іх можна аднесці сюжэты з апісаннем перасялення готаў у Паўночнае Прычарнамор’е і стварэння сваёй дзяржавы, прыходу гунаў, а таксама апісанне рассялення плямёнаў.

Вандроўка готаў ад Скандзы да Меатыды апісана вельмі сцісла (§ 25 — 28) (Иордан, 1960. С. 70), прычым гэты паход узначальваюць каралі Берыг і Філімер, якія не адносяцца да роду Амалаў (Иордан, 1960. С. 81--82, § 79 — 81) і адсутнічаюць у табліцы готскіх каралёў Момсена (Иордан, 1960. С. 363--364). Да таго ж Іардан, якаму вядомы дадзеныя Пталемея аб народах Брытаніі і Скандынавіі (Иордан, 1960. С. 67--70), не выкарыстоўвае звестак гэтага аўтара аб плямёнах, якія жылі на паўднёвым усходзе узбярэжжа Балтыйскага мора (Kolendo, 1992) побач з шляхам міграцыі готаў. Але ж частка аднаго з гэтых плямёнаў (галінды) былі захоплены міграцыяй готаў і з цягам часу апынуліся з вестготамі аж у Іспаніі (Топоров, 1983). Наогул звесткі Іардана аб гэтых тэрыторыях трэба аднесці да больш позняга часу. Так, ён піша пра відзіварыяў каля вусця Віслы і эстаў, на поўдзень ад якіх жыло гунскае племя акацыраў (Иордан, 1960. С. 72, § 36). Такім чынам, насельніцтва Прыбалтыкі падчас вандроўкі готаў і падзей Вялікага перасялення мела кантактаў не з остготамі, а з іншымі народамі Цэнтральнай Еўропы. Пад назвай эстаў у Іарадана меліся на ўвазе ўсе плямёны балтаў.

Першым каралём остготаў з Амалаў быў Острагота (218 — 250) (Иордан, 1960. С. 82, § 82). У часы яго панавання остготы пачанаюць падпарадкоўваць сабе Паўночнае Прычарнамор’е (вайна з гепідамі) (Иордан, 1960. С. 85--86, § 95--100). Потым звесткі па гісторыі остгтаў пад кіраўніцтвам Амалаў адсутнічаюць для цэлага стагоддзя. Але паміж 251 і 254 гг. адбылося нашэсце готаў-боранаў на Ніжні Дон і падпарадкаванне імі часткі аланаў, з якімі яны прымаюць удзел у паходзе на Балканы (Яценко, 1993. С. 85). Цікава, што ў 330-ыя гады ў Прадкаўказзі, паміж Донам і Волгай з’яўляюцца першыя аддзелы гунаў. Першапачаткова яны былі саюзнікамі мясцовых аланаў (Яценко, 1993. С. 87), але пазней, каля сярэдзіны 4 ст., пакараюць апошніх і ў 371 г. бяруць саюз з аланамі-танаітамі (Яценко, 1993. С. 85). Менавіта тады ў нізоўях Дона магла ўтварыцца групоўка плямёнаў остготаў, аланаў і гунаў пад кіраўніцтвам Віціміра. Пазней яна на чале з готам Алафеем і аланам Сафракам, рэгентаў пры карале Віцерыхе апынулася ў376 г. на Дунаі (Буданова, 1984. С. 37). Але ў працы Іардана пра гэтыя падзеі гісторыі остготаў нічога няма.

Наступным пасля Остраготы гістарычным дзеячом з роду Амалаў Іардан называе

Германарыха (351 — 376 гг.) (Иордан, 1960. С. 89--92, § 116 — 120, 129 — 130), які стварае вялікую “дзяржаву”. Аднак нельга пераацэньваць маналітнасць гэтага ўтварэння і лічыць Германарыха неабмежаваным уладыкам (Иордан, 1960. С. 20; Буданова, 1984). Можна сцвярджаць, што ўжо ў часы Германарыха остготы падзяліліся на некалькі асобных груп (ад трох (Буданова, 1984. С. 37--38) да чатырох). На чале асобных частак былі Гераманарых і яго тры браты (Иордан, 1960. С. 81, § 79). Магчыма, аддзел на чале з Германарыхам дамінаваў, але адносіны паміж групамі остготаў былі складанымі (паход Германарыха на герулаў, якія жылі каля Меатыйскага балота побач з готамі Віціміра (Буданова, 1984. С. 37), замах на жыццё Германарыха з боку расамонаў (Иордан, 1960. С. 91--92, § 129--130). След дадаць, што Германарых не здолеў аб’яднаць усіх остготаў для вайны з гунамі і яго племя было імі падпарадкавана. Пазней остготы на чале з Гезімундам, сынам Гунімунда, унукам Германарыха прынялі ўдзел у паходзе гунаў Баламбера на остготаў караля Вінітраыя, унука Вутульфа (брата Германарыха). Пасля перамогі і на чале остготаў Вінітарыя стаў Гунімунд, як саюзнік гунаў (Иордан, 1960. С. 115, § 247--250). Калі ўлічыць размяшчэнне остготаў Вінітарыя на Дняпры (Иордан, 1960. С. 323--324), групоўкі Віціміра на ніжнім Дану, то аддзел остготаў на чале з Германарыхам занімаў абшар паміж Донам і Дняпром. Таму зразумела, чаму ў спіс паўночных плямёнаў, які пакарыў Германарых (Иордан, 1960. С. 89, § 116) сярод іншых ўвайшлі мардва (мордэнс), меря (меренс) і чарамісы (імніскары). Яны былі суседзямі остготаў Германарыха на поўначы, у Волга-Окскім міжрэччы і Паволжжы. Астатнія назвы са спіса таксама звязваюць з рознымі фіна-вугорскім плямёнамі (Буданова, 1990. С. 125 и сл.). Калі ўспомніць пра лакалізацыю эстаў па Іардану, то можна з упэўненнасцю сцвяржаць, што паход Германарыха на апошніх быў накіраваны на плямёна балтаў, якія жылі побач з Волга-Окскім міжрэччам (Верхняе Падняпроўе).

Такім чынам, насельніцтва лясной зоны Усходняй Еўропы па напрамку іх кантактаў падзяляецца на дзве зоны. Першая, усходняя частка ахоплівае Волга-Окскае міжрэчча, Паволжжа з навакольнымі тэрыторыямі (верагодна, левабярэжная частка Падняпроўя), дзе былі адчувальныя кантакты з остготамі, а потым з смяніўшымі іх гунамі. Другая, заходняя вобласць (Прыбалтыка і сумежныя часткі Беларусі і Расіі) была пад уплывам іншых плямёнаў Цэнтральнай Еўропы. Вядома, у 3 — 4 ст.ст. гэтыя дзве вобласці аб’ядноўвае адзіны стыль упрыгожванняў з эмалямі, але далейшыя падзеі прывялі да рознага напрамку развіцця дзвух вобласцей. Таму мае сэнс разгледзець матэрыялы з гэтых вобласцей паасобку.

Так, пры разглядзе археалагічных матэрыялаў з Паволжжа, акрамя розных катэгорый рэчаў, мае сэнс звярнуць увагу на некаторыя даследаваныя помнікі (Спицын, 1901; Трубникова, 1965).

Калі браць такую катэгорыю як рыштунак ваяра (паясны набор), то бачны цікавыя змены. Так, у Прыкам’і ў пачатку 3 ст. з’яўляюцца новыя тыпы спражак і накладак, якія бытуюць у старажытнасцях мазунінскай і азелінскай культур на працягу 3 — 4 стст. н.э. Яны маюць прамыя аналогіі сярод старажытнасцей Паноніі і чарняхоўскай культуры (Генинг, 1979. С. 98--99). Такі паясны набор з’яўляецца і ў Волга-Окскім міжрэччы. Там знойдзены спражка авальнай формы з абойміцай авальнай формы, якая была прыгожа арнаментавана. Адтуль ж паходзіць прамавугольная абойміца з двумя арлінымі галоўкамі (Баркоўскі магільнік на Сярэдняй Аке) (Спицын, 1901. Табл. XIV: 18--19). Іх таксама можна датаваць 4 ст.

Адбываюцца змены і ў стылі ўпрыгожвання. Пры захаванні характэрных аздоб у ажурным стылі з’яўляюцца новыя тыпы (фібулы, шыйныя грыўны, бранзалеты і падвескі-пельты). Адну з фібул (моцнапрафіліраваная прычарнаморскага тыпу, варыянт I—3); знойдзенную на Сярэдняй Аке (Сергачскі могільнік) (Спицын, 1901. Табл. VI: 19--20) можна датаваць 2 — першай паловай 3 ст. (Амброз, 1966. С. 41). На могільніках гэтага ж раёну (Кашыбеева, Баркова) знойдзены арбалетныя (падвязныя) фібулы з пласцінчатай спінкай (Спицын, 1901. Табл. VII: 1--6, 18; XXII: 4), якія па аналогіях з помнікаў чарняхоўскай культуры можна аднесці да другой паловы 4 ст. (Гороховский, 1988. С. 35, 44). З помнікаў сярэдняй Акі паходзяць таксама двучленныя “воінскія” фібулы з вузкай і рамбічнай ножкай (Спицын, 1901. Табл. VI: 5, IX: 12) 4 ст. (Амброз, 1966. С. 70--71), а таксама Т-падобныя вырабы (варыянт II) (Спіцын, 1901. Табл. XII: 26, XIV: 4, 6, 9, 14, 15). Аналогіі ім таксама вядомы на поўдні, у арэале чарняхоўскай культуры.

На магільніках Сярэдняй Акі сустрэта некалькі тыпаў шыйных грыўняў: дротавыя з грыбападобнымі канцамі, вітыя з петлепадобнымі канцамі (Спицын, 1901. С. 39, 102, табл. XVIII; 8), дротавыя з абвітымі дротам заканчэннямі з діскападобнымі (Спицын, 1901. С. 67--101, табл. XVII: 11) і петлепадобнымі (1 група лодкападобных) (Спицын, 1901. С. 90--99, табл. X:

6--7, XVII: 9) прыёмнікамі, дротавыя гладкія (Спицын, 1901. С. 91--92, 101, табл. VII: 12, 13) і тардзіраваныя (Спицын, 1901. С. 67--98, табл. X: 4) з прыёмнікам у выглядзе адтуліны для ключа. Усе яны маюць аналогіі на помніках Літвы (LAA, 1978. P. 144--155, zem. 6, 8: 2, 9:1, 10: 1, 11), дзе сустракаюцца ў 3 — 4 стст. н.э. (за выключэннем апошняга тыпу, канец 4 — 5 ст.). Не выключана, што іх распаўсюджанне звязана з існаваннем стылю эмаляў.

Да вырабаў, якія маюць аналогіі на поўдні, след аднесці бранзалеты з нязначна патоўшчанымі круглымі заканчэннямі (Баркова, Кузьмінскае) (Спицын, 1901. С. 81--98, табл. XXIII: 7--8), Ножа-Вар у Чувашыі (4 ст.) (Трубникова, 1965. С. 146--147, рис. 2: 8--9). Яны выкарыстоўваліся і пазней у гунскую эпоху (баспорскія склепы-пахаванні) (Засецкая, 1979. С. 7, рис. 2: 7). Сустракаюцца на помніках Паволжжа і луніцы-пельты, якія маглі апынуцца тут як вынік паходаў Германарыха (Каргопольцев, Бажан, 1993. С. 116--117). Але на помніках сярэдняй Акі (Баркова, Кузьмінскае) (Спіцын, 1901. С. 78, 84, 94, табл. XV: 2) яны маглі з'явіцца і больш ранні час, C2/C3 (260 — 375 гг.) (Каргопольцев, Бажан, 1993. С. 117, рис. 4). На поўдні мае аналогіі люстэрка (захаваўся абломак, на могільніку Сергачова) (Спіцын, 1901. Табл. VI: 21).

На могільніках Сярэдняй Акі знойдзена вялікая колькасць узбраення, сярод якога пераважаюць наканечнікі дзідаў з пяром прафіліраванай, падтрохвугольнай і ліставіднай формы (Спицын, 1901. Табл. XII: 8--10, 13--14; XX: 2--4) (распаўсюджаны шырока), а таксама сякеры-кельты (мясцовая традыцыя). Знойдзены двулязовыя мячы (Спицын, 1901. Табл. XII: 2--3) і баявыя нажы-кінжалы.

Вельмі цікавыя пахаванні з мячамі (пах. 75, 13) на Кашыбеўскам могільніку. Так, у пахаванні 75 двулязовы меч без наверша і перакрыжавання знойдзены разам з воінскай фібулай 4 ст. і срэбранай шыйнай грыўнай 3 — 4 ст. і двума наканечнікамі дзідаў (Спицын, 1901. С. 67, табл. XII: 2). Гэта адзінае пахаванне са знаходкай каштоўнага металу на помніку. А у пахаванні 13 (Спицын, 1901. С. 59, табл. XII: 3) знойдзены двулязовы меч з перакрыжаваннем і кольцавым жалезным навершшам (аналогіі сярод позднесармацкіх вырабаў) і наканечнікі стрэл. У абодвух пахаваннях побач з мячамі ляжалі шкляныя пацеркі з шахматным узорам. Такія пацеркі вядомы з помнікаў 4 ст. (Цезікава, пах. 41 — з эмаліраванай падвескай (Полесских, 1966. С. 272, 296) і Ножа-Вар (Трубникова, 1965. С. 153)). Змяшчэнне пацерак каля мяча, ці упрыгожванне кісці цемляка з'яўляецца характэрнай рысай старажытнасцей як познесармацкага часу, так і Вялікага перасялення народаў (Воронов, Шенкао, 1982. С. 130). На магільніках Баркова і Кузьмінскае знойдзены 2 двухлязовыя мячы і 5 пахаванняў з баявымі нажамі, у т.л. з багата аздобленнымі срэбрам наожнах з U-падобнымі наканечнікамі (Спицын, 1901. С. 32, 80--81, 93--94, табл. XX: 11). Апошняе характэрна для старажытнасцей Еўропы.

Да гунскага часу (пасля 376 г.) можна аднесці знаходкі чарашковых наканечнікаў стрэл з пяром лістападобнай і трохлопаснай формы (Розенфельдт, 1982. Ч. 127--128; Трубникова, 1965. С. 155--156). Але колькасць іх не вельмі значная. Такая тэндэнцыя адзначана і ў больш усходніх раёнах (Прыўралле). Тут таксама сустракаюцца наканечнікі стрэл такога тыпу, але яны складаюць толькі каля чвэрці ад усіх стрэл, а пераважаюць касцяныя наканечнікі (Иванов, 1984. С. 22--23). У наборы зброі і тут пераважаюць наканечнікі дзідаў і баявыя правушныя сякеры (Иванов, 1984. С. 25--28). Але істотнай змены ў наборы зброі ў 4--5 ст. не адбылося, але ўсё ж след адзначыць паяўленне наканечнікаў стрэл для прабівання доспехаў, а таксама распаўсюджванне паясных набораў і шыйных упрыгожванняў (Иванов, 1984. С. 39--40).

Для дынамікі сувязей з поўднем вельмі паказальна супастаўленне матэрыялаў магільнікаў Кашыбеева, Кузьмінскае і Баркова на Сярэдняй Аке. Індыкатарам трываласці сувязей з культурнымі цэнтрамі таго часу можа быць і паступленне сыравіны (напрыклад, срэбра). Тут вельмі ўражвае рост колькасці ўпрыгожванняў са срэбра ў пахаваннях (Кашыбеева — у 1 з 109 пахаванняў, Кузьмінскае — у 13 з 92, Баркова — у 45 са 113) (Спицын, 1901).

Такім чынам, насельніцтва усходняй часткі лясной паласы Усходняй Еўропы з пачатку позняга рымскага часу маюць кантакты з культурамі, якія знаходзяцца пад уплывам цэнтральнаеўрапейскай традыцыі. Значная частка імпартных рэчаў магла трапіць сюда праз пасрэдніцтва готаў, аб уплыве якіх на гэты абшар сведчаць і пісьмовыя крыніцы (Іардан). У часы панавання на поўдні гунаў (канец 4—5 стст.) гэтыя кантакты працягваюцца.

Паўночна-заходнія межы уплыву готаў на плямёны лясной зоны можна вызначыць па знаходках на помніках тушамлінскай культуры, складанне якой адносяць да 3—4 ст. (Шмидт, 1990). На гарадзішчы Дзямідаўка знойдзена срэбраная спражка з авальнай арнаментаванай абойміцай з арлінымі галоўкамі (Шмидт, 1968. Рис. 2:1). Падобная знаходка вядома таксама каля

в. Хатышча на ўсходзе Беларусі (Ляўданскі, 1932. С. 244, табл. I: 5; Сербаў, 1932). Са знаходкамі з Баркова ўсе гэтыя вырабы састаўляюць выразную адзіную серыю знаходак. На Дзямідаўцы таксама знойдзены срэбраныя вісочныя кольцы са слабапатоўшчанымі канцамі (Шмидт, 1976. С. 33. рис. 13: 19--20), шкляные пазалочаныя пацеркі-бісер (Шмидт, 1976. С. 33, рис. 13: 23, 24). Апошні ў 5 ст. выходзіць з ужытку (Вихляев, 1976. С. 50). Да чарняхоўскай культуры адносіцца ганчарны глянцаваты гаршчок (Шмидт, 1976. С. 33, рис. 13: 27).

Тут знойдзены наканечнікі дзідаў з лязом прафіліраванай, ліставіднай і двушыпнай формы (Шмидт, 1976. С. 33, рис. 13: 1--3). А правушную вузкалязовую сякеру (Шмидт, 1976. С. 33, рис. 13: 6) па аналогіях у Цэнтральнай і поўдня Усходняй Еўропы можна аднесці да C2/C3 (260 — 375 гг. н.э.) (Каргопольцев, Бажан, 1992. С. 119--120). Верагодна, да гэтага часу трэба аднесці і баявую сякеру з выдзеленным абушком з гарадзішча Халмец (Шмидт, 1992. С. 87, 176, табл. 18: 1).

Такім чынам, верагодна, што ў Верхнім Падняпроўі, на Смаленшчыне і жылі эсты, паход на якіх і ажыццявіў Германарых. Частка трохлопасных наканечнікаў стрэл знойдзенных на помніках гэтага абшару маглі трапіць як у гэтыя часы, так і пазней. Гэтыя падзеі і былі адным са штуршкоў, што прывялі са фарміравання тушамлінскай культуры на аснове смаленскай группы днепра-дзвінскай культуры ранняга жалезнага веку.

Па іншаму шляху развіваліся падзеі ў Прыбалтыцы. Яна здаўна мела трывалыя кантакты з Рымскай імперыяй і астатнім варварскім светам па Бурштынавым шляху. Міграцыя готаў у нязначнай ступені змяніла тут этнакультурную сітуацыю. Але, верагодна, гэты штуршок адбыўся. І знаходкі з эмалямі, і як азначалася вышэй іншыя упрыгожванні, распаўсюджваюцца амаль па ўсёй лясной паласе Усходняй Еўропы аж да Паволжжа.

Для Прыбалтыкі культурныя кантакты праходзілі па двух асноўных напрамках: Самбія — Заходняя Літва — Курземе, Мазурыя — паўднёвая і ўсходняя Літва — Латгалія. Аб гэтым можа сведчыць, напрыклад, і канцэнтарцыя занходак манетных і рэчавых кладаў у Латвіі (Urtans, 1977). Але прыморскі напрамак руху ўжо разглядаўся ў працах В. Шыменаса (Шименас, 1989), таму засяродзім сваю ўвагу на другім шляху.

Так, ва ўсходняй Літве і Беларусі ў папярэдні час (1 — 4 ст.) размяшчаюцца помнікі культуры штрыхаванай керамікі. У 4 — 5 ст. яны змяняюцца культурамі ўсходнелітоўскіх і каменных курганоў (LAA, 1977, T. 3. P. 177--178). Гэта былі курганы з пахаваннямі па абраду трупапакладання. І менавіта ў арэале гэтых культур знойдзена значная колькасць рэчаў з эмалямі (падкавападобныя фібулы і луніцы). Відавочна, што Мазурыя, Усходняя і Паўднёва-усходняя Літва складаюць агульны абшар распаўсюджання гэтых рэчаў (Михельбертас, 1972). Датыроўка рэчаў з эмаллю, так і некаторых іншых знаходак (арбалетная фібула з 2 спружынамі з Межан (Гороховский, 1982. С. 131) і манжетоподобных бранзалетаў (Nowakowski, 1995. S. 77-78)) дае магчымасць датаваць самыя раннія помнікі гэтых культур больш раннім часам (C1) (Nowakowski, 1995. S. 78), ці 3 ст. н.э. Гэтую дату падцвяржае і комплекс знаходак з кургана II магільніка Эйтулёніс (але ўжо з трупаспаленнем), дзе бронзавая падковападобная фібула з эмаллю знойдзена у комплексе з арбалетнай фібулай, 2 манжэтападобнымі бранзалетамі і шыйная грыўнай з лодкавідным прыёмнікам (Bliujus, 1983. P. 38, pav. 9).

У некаторых курганах з трупапакладаннем сустрэты знаходкі паяснога набору (наканечнікі пояса, бляшкі) (Межоніс, кург. 1, пах. 1; Борава, кург. 1) (Покровский, 1897. С. 169--174, табл. IX: 26; 155--156, табл. IX: 11, X: 12), якія былі аздоблены ў стылі сёсдал (360/370 — 450 гг.) (Bitner-Wroblewska, 1992. S. 257). Пазнейшую дату могільнікаў з трупапакладаннямі дае магільнік Таўрапіліс, дзе ў пахаванні 5 (князя) знойдзены рэчы, датуемыя каля сярэдзіны 5 ст. н.э. (Бажан, Каргопольцев, 1989. С. 28). Уплыў гэтай першай хвалі адбіўся амаль да цэнтральнай Беларусі (клад рэчаў з эмалямі каля в. Красны Бор).

У другой палове 4 ст. н.э. адбываецца змена пахавальнага абрада (памёршых пачынаюць хаваць па абраду трупаспалення). Але відавочна, што раней, магчыма і ў 3 ст. н.э. (Эйтулёніс) гэта адбылося ў паўднёва-усходняй Літве, у той час як пераживанне абрада трупапакладання на ўсходзе Літвы (Таўрапіліс) мела месца і ў 5 ст. н.э.

Храналагічнымі індыкатарамі данага гарызонта на магільніках Вількьяўцініс (культура каменных курганоў), Жэлядзь і Чорная Лужа (культура ўсходнелітоўскіх курганоў) з'яўляюцца арбалетныя фібулы з пласцінчатай спінкай, якія датуюцца другой паловай 4 ст. н.э. (Гороховский, 1988. С. 44). Не выключана датыроўка гэтых фібул і апошняю чвэрцю 4 ст. н.э., калі прыняць да ўвагі знаходку з імі ў комплексе ранніх В-падобных рыфлёных спражак на могільніку Вількяўтініс (кур. 2, пах. 1, пах. 2). Да гэтага жа гарызонту можна аднесці багатае пахаванне каля в. Крыкштоніс, у склад якога ўваходзілі меч, умбон, рытон, паясны набор, частка якога аздоблена ў

стылі сёсдал (LAB. 1961. P.302, pav. 208: 1-6). Да гэтага гарызонту адносяцца знаходкі арбалетных фібул з вузкай і вітой спінкай.

Цікавы набор наканечнікаў стрэл быў знойдзены на гарадзішчы Аўкштадварыс (Казакявичюс, 1988. С. 65, рис. 25: 2-3, 10, 12-29). Наогул з гэтага помніка вядома амаль 40 наканечнікаў стрэл. Большасць з іх чарашковыя трохлопастныя стрэлы. Па класіфікацыі стрэл качэўнікаў Азіі, частка іх належыць да падоўжана-рамбічных, а частка (больш вузкія) — да баеўкагаловых (9 экз.). Да тыпаў, аналогіі якім вядомы на поўдні, след аднесці таксама чарашковыя стрэлы з лязом ліставідная і рамбавіднай формы. Вельмі вызначальна знаходка чарашковых наканечнікаў стрэл з кароткім пяром пірамідальнай формы (Казакявичюс, 1988. С. 65, рис. 25: 12-13). Аналогіі ім вядомы толькі на помніках хунну (не пазней 1 ст. н.э.) (Худяков, 1986. С. 31), Беляеўскім могільніку 4-5 ст.ст. (Казакявичюс, 1988. С. 67).

У наборы наканечнікаў, акрамя форм характэрных для степу, знойдзены ўтульчатыя наканечнікі з лязом ліставіднай і рамбічнай формаў (Казакявичюс, 1988. С. 65, рис. 25: 10--11). Аналогіі ім вядомы на могільніку Швайцарыя (Сувалкія) (кург. 15, пах. 2) (Antoniewicz, Kaczycski, Okulicz, 1958. S. 35, 54, tabl. XII: 8--9), дзе датуюцца 3 — 4 ст. н.э. Падобны набор стрэл (утульчатыя ліставіднай і двушыпнай формы, чаранковыя лістападобныя) знойдзены на гарадзішчы Кунігішкяй — Паевоніс (Занёманне, Літва) (Казакявичюс, 1988. С. 65, рис. 25: 1, 6--8, 11; Kulikauskas, 1981. Pav. 40: 3) . Несумненна, такі набор стрэл трэба датаваць 4 ст. н.э., верагодна апошняй яго чвэрцю. Такія наканечнікі былі на ўзбраенні качавых плямёнаў (вялікая колькасць баяўкагаловых стрэл указвае на развіццё абарончага даспеху (набор характэрны для кенкольмскай культуры 1 — 4 ст.н.э.), але прысутнічаюць і старыя тыпы) і пападаюць у паўднёвую і ўсходнюю Літву праз паўночна-усходнюю Польшчу (Мазурыю і Сувалкію), дзе комплекс дапаўняецца утульчатымі наканечнікамі стрэл.

Такім чынам, другая хваля насельніцтва прыйшла ў гэты абшар пасля пачатку Вялікага перасялення народаў. Пад час гэтых падзей насельніцтва культуры ўсходнелітоўскіх курганоў стала асвойвае паўночна-заходнюю Беларусь (да воз. Свір на ўсходзе). Верагодна, менавіта ў час гэтых падзей былі прынесены ў Латгалію клады з манетамі Канстанція II (337 — 361) (Кропоткин, 1961. С. 101).

Трэцяя хваля перамяшчэння насельніцтва адзначаецца ў першай палове 5 ст. н.э. Сярод самых паказальных знаходак адзначым спражкі з В-падобнай рыфлёнай рамкай, якія пранікаюць ад Сувалкіі (Польшча) праз паўднёвую і ўсходнюю Літву (з прылягаючымі раёнамі Беларусі) (тут усяго вядома 34 спражкі гэтага тыпу) да Пскоўшчыны і Цвяры (Бажан, Каргопольцев, 1989). Менавіта гэтыя спражкі разам з лунніцамі-пельтамі (Каргопольцев, Бажан, 1993. С. 118) даюць дату з’яўлення помнікаў культуры доўгіх курганоў (тыпа Ліндора — Палібіна). Прыход гэтага насельніцтва прывёў да вялікіх патрасенняў і значная частка кладаў у Латгаліі была пакінута ў гэты час (Urtans, 1977). На паўночным захадзе Беларусі (г. Браслаў, побач з граніцай Латвіі) былі знойдзены залатыя рымскія манеты гэтага часу (Кропоткин, 1961. С. 97, N 1388).

Зразумела колькасць знаходак, якія маюць аналогіі ў цэнтральнай Еўропе (ці нават ў паўночна-усходняй Польшчы), не абмяжоўваецца толькі гэтымі рэчамі. Тут можна адзначыць рытоны і іх дэталі, шпоры розных тыпаў.

Больш таго, на комплексах знаходак у паўднёвай і ўсходняй Літве можна сцвяржаць аб фарміраванні асаблівага набора зброі. Найбольш часта сустракаюцца ў ім наканечнікі дзідаў розных форм, правушная вузкалязовая сякера і баявы нож. Апошні адрозніваецца ад вырабаў, якія выкарыстоўваліся ў каждадзённым ужытку, часта толькі большымі памерамі. Але існуюць вырабы і больш адметнай формы (напрыклад, з раўкамі для сцёку крыві). Формы дзідаў самыя розныя (тыпы IГ, II, III, IVБ, V, VII па Казакявічюсу) (Казакявичюс, 1988. С. 29 — 32, 36 — 57). Прычым наканечнікі з лязом мечападобнай формы ўзнiклі ва Ўсходняй Літве як развіццё дзідаў з пяром прафіліраванай формы.

Такім чынам пры перавазе ў наборы зброі дзідаў, адметнай асаблівасцю комплекса ўзбраення з’яўляецца выкарыстанне правушной сякеры і баявога нажа. Гэта асаблівасць таксама мае вытокі ў паўночна-усходняй Польшчы.

Несумненна можна сцвярджаць аб выдзяленні воінаў-дружыннікаў у гэтыя часы. Больш таго ў інвентары пахаванняў воінаў сустрэты упрыгожванні з срэбра, якія можна разглядаць як узнагароды (так яны трактуюцца ў заходнееўрапейскім эпасе). Так у Таўрапілісе, у курганах 4 і 6 , што былі побач з курганам з пахаваннем князя, былі знойдзены срэбныя шыйная грыўна і бранзалет (Tautaviiius, 1981. P. 36, 41).

Такім чынам, культуры лясной паласы Ўсходняй Еўропы не засталіся па-за гістарычнымі

працэсамі, што адбываліся пад час Вялікага перасялення народаў. Першапачаткова міграцыя готаў прывяла да станаўлення сувязеў унутры ўсяго гэтага абшару (распаўсюджанне стыля упрыгожванняў з выемчатымі эмалямі). Але відавочна, што складваюцца два абшары з рознымі напрамкамі сувязей.

Так пад непасрэдным уплывам остготаў апынулася ўсходняя частка лясной паласы Усходняй Еўропы (Падняпроўе і Паволжжа). Плямёны, якія жылі на гэтых абшарах, уключаны ў спіс народаў падпарадкаваных Германарыхам. Не выключна, мелі месца паходы остготаў на іх. Верагодна, што кантакты з поўднем і паход остготаў Германарыха на эстіяў і быў тым штуршком, што прывёў да стварэння тушамлянскай культуры ў Верхнім Падняпроўі ў 3 — 4 ст. н.э. Для больш ўсходніх, фінна-угорскіх культур адзначым з'яўленне ў матэрыяльнай культуры новых катэгорый рэчаў, але гэта не выклікала карэных змен у культурным развіцці. Пасля уходу готаў ў час дамініравання гунаў кантакты насельніцтва гэтага абшара з поўднем Ўсходняй Еўропы працягваюцца.

Для заходняга абшару лясной паласы Усходняй Еўропы (Прыбалтыка і прылягаючыя часткі Расіі і Беларусі) першапачаткова міграцыя готаў не вызвала значных змен у культурным жыцці. Справа ў тым, што частка гэтага насельніцтва (асабліва ў Прыбалтыкі) і раней мела ўстойлівыя сувязі з Цэнтральнай Еўропай праз пасрэдства Бурштынавага гандлёвага шляху пры пасрэдніцтве плямёнаў заходніх балтаў. Але пазней пачынаюцца змены. Ужо ў 3 ст. н.э. пачынаецца працэсс знікнення культуры штрыхаванай керамікі ў Літве і тут з'уляюцца культуры каменных і ўсходнелітоўскіх курганоў, што было вынікам кантактаў, і нават міграцыі з тэрыторыі заходніх балтаў (яцвягаў), якія пражывалі ў паўночна-усходняй Польшчы. Рэха гэтага перамяшчэння адбілася на цэнтральнай Беларусі.

Другая хваля міграцыі мела месца ў апошняй чвэрці 4 ст. і прывяла да распаўсюджвання культуры ўсходнелітоўскіх курганоў на ўсход (амаль да возера Свір). Прыняло удзел ў гэтых падзеях насельніцтва з захаду, з паўночна-усходняй Польшчы і паўднёвай Літвы, але ўжо знаёмае са зброяй качэўнікаў — гунаў.

І апошняя трэцяя хваля міграцыя адбылася ў першай палове 5 ст. н.э. і закранула вялікія абшары . Шлях яе маркіруецца распаўсюджан-нем В-падобных рыфлёных спражак (ад Цэнтральнай Еўропы праз Паўночна-усходнюю Польшчу, паўднёвую і ўсходнюю Літву, паў-ночна-заходнюю Беларусь і Латгалію да Пскоўшчыны, Волагды, Цвяры. На тэрыторыі паўночна-заходняй Расіі насельніцтва, якое прыняло ўдзел у гэтай міграцыі, прымае удзел у фарміраванні культуры доўгіх курганоў.

ЛІТАРАТУРА

1. Амброз А.К. Фибуды юга Европейской части СССР (II в. до н.э. — IV в. н.э.). М., 1966. САИ

2. Амброз А.К. Хронология древностей Северного Кавказа V — VII вв. М., 1989.

3. Бажан И.А.,Васкул И.О. О связях населения лесной полосы Восточной Европы с Прибалтикой в первой половине I тыс. н.э. // Материалы по археологии Европейского северо-востока. Сыктывкар, 1988. Вып. 11. С. 76 — 89.

4. Бажан И.А., Каргопольцев С.Ю. В-образные рифленые пряжки как хронологический индикатор синхронизации // КСИА. 1989. Вып. 198. С. 28 — 35.

5. Буданова В.П. Этническая структура "государства Германариха" (по данным письменных источников) // КСИА. 1984. Вып. 184. С. 34 — 40.

6. Вихляев В.И. Древняя мордва Посурья и Примокшанья. Саранск, 1976.

7. Воронов Ю.Н., Шенкао Н.К. Вооружение воинов Абхазии IV — VII вв. // Древности эпохи Великого переселения народов V — VIII вв. М., 1982. С. 121 — 165.

8. Генинг В.Ф. Хронология поясной гарнитуры I тысячелетия н.э. (по материалам могильников Прикамья) // КСИА. 1979. Вып. 158. С. 96 — 106.

9. Гороховский Е.Л. Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья // Материалы по хронологии археологических памятников Ураины. Киев, 1982. С. 115 — 140.

10. Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников лесостепной Украины // Труды V МКАС. Киев, 1988. Т. 4. С. 34 — 46.

11. Западноевропейский эпос. Л., 1977.

12. Засецкая И.П. Боспорские склепы гуннской поры как хронологический эталон для датировки памятников восточноевропейских степей // КСИА. 1979. Вып. 158. С. 5 — 17.

13. Засецкая И.П. Некоторые итоги изучения хронологии памятников гуннской эпохи в южнорусских степях // АСГЭ. 1986. Вып. 27. С. 79 — 91.

14. Иванов В.А. Вооружение и военное дело финно-угров Приуралья в эпоху раннего железа. М., 1984.

15. Иордан. О происхождении и деяниях гтово. Getica. М., 1960.

15. Казакявичюс В. Оружие балтских племен II — VIII веков на территории Литвы. Вильнюс, 1988.

16. Каргопольцев С.Ю., Бажан И.А. Умбоны щитов и боевые топоры римского времени (к вопросу о хронологии и исторической интерперетации) // ПАВ. 1992. N 2. С. 113 — 126.

17. Каргопольцев С.Ю., Бажан И.А. К вопросу об эволюции трехрогих пельтовидных лунниц в Европе (III — VI вв.) // ПАВ. 1993. N 7. С. 113 — 122.

18. Кожамбердиев И.Х., Худяков Ю.С. Комплекс вооружения кенкольского воина // Военное дело древнего населения Средней Азии. Новосибирск, 1987. С. 75 — 106.

19. Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н.э. в Среднем Поднепровье. Л., 1978.

20. Кропоткин В.В.

21. Литвинский Б.А. Среднеазиатские наконечники стрел // СА. 1965. N 2. С. 75 — 91.

22. Ляўданскі А. Розныя знаходкі // Працы. 1932. Т. 3. С. 244 — 246.

23. Михельбертас М. Изделия с выемчатой эмалью в Литве // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР. Київ, 1972. С. 262 — 264.

24. Покровский Ф.В. К исследованию курганов и городищ на восточной окраине современной Литвы // Труды IX Археологического съезда. М., 1897. Т. 2. С. 138 — 196.

25. Полесских М.Р. Тезиковский могильник IV — V вв. // Исследования по истории, этнографии и археологии Мордовской АССР. — Труды. Вып. 30. Саранск, 1966. С. 268 — 296.

26. Розенфельдт И.Г. Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI — IX вв. М., 1982.

27. Сербаў І.А. Археалагічныя абследаванні ў водазборах рэк Проні, Іхльсьці ў был. Магілёўшчыне // Працы. 1932. Т. 3. С. 240 — 241.

28. Спицын А.А. Древности бассейнов рек Оки и Камы // МАР. 1901. Вып. 25.

29. Топоров В.Н. Галинды в Западной Европе //Балто-славянские исследования. 1982. М., 1983. С. 129 — 140.

30. Трубникова Н.В. Городище Ножа-Вар в Чувашии // СА. 1965. N 4. С. 144 — 157.

31. Худяков В.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1986.

32. Худяков Ю.С. Оружие — как показатель взаимодействия кочевых культур Центральной Азии в эпоху Великого переселения народов // Военное дело Северной и Центральной Азии. Новосибирск, 1990. С. 23 — 30.

33. Шименас В. Великое переселение народов и балты // Археология и история Пскова и Псковской земли. 1989. Псков, 1990. С. 72 — 74.

34. Шмидт Е.А. Исследования в Смоленском Поднепровье // АО 1967 года. 1968. С. 40 — 43.

35. Шмидт Е.А. Археологические памятники Смоленской области (с древнейших времен до VIII в. н.э.). Смоленск, 1976.

36. Шмидт Е.А. Памятники типа Тушемли — Колочина и формирование древнерусских племен в северной части Верхнего Поднепровья // Проблемы археологии южной Руси. Киев, 1990. С. 41 — 47.

37. Шмидт Е.А. Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства. Днепро-двинские племена. М., 1992.

38. Яценко С.А. Аланы в Восточной Европе в середине I — середине IV вв. н. э. (локализация и политическая история) // ПАВ. 1993. N 6. С. 83 — 88.

39. Antoniewicz J., Kaczycski M., Okulicz J. Wyniki badac przedprowadzonych w 1956 roku na cmentarzysku kurganowym w miejsc. Szwajcaria, pow. Suwaiki // Wiadomosci archeologiczne. Warszawa, 1958 T. 25, z. 1--2. S. 22 — 57.

40. Bitner-Wroblewska A. The Southeastern Baitic Zone and Scandinavia in the Early migration Period // Barbaricum. Warszawa, 1992. T. 2. S. 245 — 277.

41. Bliujus A. Eitulionu pilkapynas // Muziejai ir paminklai. Vilnius, 1983. Kn. 5. P. 31 — 40.

42. Kazanski M. Zes arctoi gentes et “l’empire” d’Hermanaric. Comentaire archeologigue d’nne gource ecrite // Germania. Mainz, 1992. Bd. 70, h. 1. S. 75 — 122.

43. Kolendo J. Roman Acquaintance with the South-East Coast. The Carbones of Ptolemy // Barbaricum. Warszawa, 1992. T. 2. S. 186 — 190.

44. Kulikauskas P. Uħnemunes piliakalniai I — XIII amħiuje. Vilnius, 1982.

45. LAA. 1977. T. 3.

46. LAA. 1978. T. 4.

47. LAB. 1961.

48. Madyda R. Sprz№czki i okusia pasa na ziemiach polskich w okresie rzymskim // Materiaiy starozytne i wczesnosredniowieczne. Warszawa, 1978. T. 4. S. 371 — 411.

49. Michelbertas M. Senasis geleħies amħius Lietuvoje (I — IV a.). Vilnius, 1986.

50. Nowakowski W. Od Galindai do Galinditae. Z badac nad pradziejami baityjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego // Barbaricum. Warszawa, 1995. T. 4.

51. Tautavicius A. Taurapilio “Kunigaiksиio” kapas // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1981. Kn. 2. P. 18 — 43.

52. Urtans V. Senakie depoziti Latvija (lidz 1200 g.). Riga, 1977.

НОВАКОВСКИЙ В. (Варшава, Польша)

БРОНЗОВЫЕ КОЛОКОЛЬЧИКИ В МАГИИ И ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ ЗАПАДНЫХ БАЛТОВ В РИМСКИЙ ПЕРИОД

1. Бронзовые колокольчики в мире римлян.

В мире римлян металлические колокольчики — tintinnabula — делились на две группы выразительного различного предназначения. Простые и дешевые экземпляры, выполненные из листового железа, использовали, прежде всего, во время выпаса скота (Nowakowski, 1988b. S. 120--124). Вторую группу tintinnabula составляли колокольчики из бронзы. Сложная техника их отливки повышала как цену, так и качество, позволяя при этом значительно варьировать форму. К тому же, применение бронзовых колокольчиков было значительно шире, чем железных, так как помимо практических функций первые выполняли важную роль в разнообразных магических ритуалах (Nowakowski, 1992a).

Самыми важными из качеств, приписываемых римлянами бронзовым tintinnabula, было отпугивание металлическим звоном всевозможных “злых сил”, а также охрана от очарованности или “недоброго глаза”. С этой точки зрения миниатюрные колокольчики широко использовались как детские амулеты, защищающие от очарованности самых младших, наименее отпорных “сглазу” членов общества (Jelski, 1984. S. 261--279).

Свойство колокольчиков “ограждать” привело к тому, что tintinnabula начали считать атрибутом божеств, охраняющих людей и их имущество во время пребывания вне привычного, безопасного окружения. Примером могут являться колокольчики, посвященные Меркурию (Nesselhauf, Lieb, 1959. S. 209), покровителю купцов и опекуну путешественников. Необходимость охраны странников от “злого глаза” привела, с одной стороны, к привешиванию колокольчиков в упряжь или к сбруе коней, мулов, верблюдов и даже слонов (Nowakowski, 1987. S. 116--117), с другой — к очень сильной связи tintinnabula с божествами, покровительствующими верховным животным, прежде всего, лошадям. Примером тому может служить бронзовые колокольчики, найденные в храмах Эпоны (Fьrger-Gunti, 1984. S. 144--145, abb. 238), кельтского божества, культ которого был перенят римлянами. Эпона, богиня широких компетенции, была, кроме прочего, покровительницей лошадей, и потому выполняла также роль неофициального опекуна equites singulares, элитной части кавалерии (Linduff, 1979. S. 817--837). Tintinnabula были найдены также среди руин храмов Героса Фракийского (Nowakowski, 1992a. S. 194--195), местного бога, чтимого в балканских провинциях. Компетенции Героса Фракийского оставались не до конца выясненными; на обрядовых стеллах, однако, он всегда представлен как всадник (Kazarow, 1938). Таким образом, нельзя исключать, что колокольчики, найденные в его святилищах, —это жертвоприношения верующих для украшения лошади божества.

2. Бронзовые колокольчики в мире варваров.

Появление Imperium Romanum и связанной с ней полосы влияния римской цивилизации — Germania Libera — привело в первых веках нашей эры к распространению по всей средней Европе, от Рейна и Дуная до побережья Балтийского моря, так называемого римского импорта: предметов, производимых в римских провинциях, но употребляемых варварами часто даже без понимания их действительного предназначения. К такому импорту относятся также и колокольчики — tintinnabula. Но если применение в магических целях большей части бронзовых колокольчиков на территории Римской Империи легко доказывается, то в отношении к большинству tintinnabula, найденных в глубинах мира варваров, сделать подобное очень нелегко. Прежде всего, в Barbaricum нет таких мест, которые можно было бы сравнить с римскими святынями. В первых веках нашей эры единственными сакральными объектами германцев были святые источники и болота, куда приносились дары от божеств (Behn-Blanke, 1976. S. 366--373). Ни на одном из этих мест до сих пор не обнаружено tintinnabula. Единственное свидетельство какой-либо связи со святыми для варваров местами, это очень неубедительная записка конца XIX века об открытии в северной Баварии якобы “germanische Opferstдtte zur Rцmerzeit”, где были найдены металлические колокольчики (Kцstler, 1896. S. 109). Однако нет гарантии, что в данном случае классификация упомянутой стоянки не была следствием ошибки первооткрывателя, не имеющего профессиональных навыков.

Так же неясна интерпретация двух бронзовых колокольчиков, найденных в устье Вислы, на территории германской вельбарской культуры. Один из них был обнаружен в затоке высыхающего озера (Heym, 1937. S. 37, abb. 29), другой же — в торфе на глубине 4 м (Fund..., 1877. S. 161--162, taf. IX), что согласовалось бы с упоминаемым выше германским способом жертвоприношения богам: бросания даров в воду или болото. Оба колокольчика, в итоге, могли быть

дарами, принесенными богам. Однако нельзя исключить, что эти две находки были совершенно случайными потерями.

Подобных подозрений не вызывают находки в Гавор на Готландии (Manneke, 1967). Там был найден клад, закопанный под валом городища в конце II в. н.э., т.е. несколько сот лет после того, как оно было оставлено. Городище; однако, могло в то время считаться "заклятым урочищем", так как приписывание особого значения местам, окруженным камнями или кольцеобразными земляными валами, принадлежало к типично германским верованиям. Клад из Гавор включал в себя несколько бронзовых римских сосудов, золотое ожерелье-torques и два небольших цилиндрических колокола. Присутствие в этой группе золотого ожерелья, не имеющего по существу аналогии во всей Скандинавии, подчеркивает исключительность находки и ее культовых характер.

Из той же самой Готландии походит и другой, необычайно интересный экземпляр с помещенным внутри образом пальмовой ветви. Подобные колокольчики употреблялись для украшения конской сбруи во время состязаний колесниц, наиболее популярного римского спорта, ветви же пальмы были символом победы. Таким образом, можно допустить, что колокольчик с помещенным внутри образом пальмовой ветви должен был принести счастье и гарантировать победу лошади, которая его носила. Конечно, нет возможности установить, был ли этот очевидный для римлян магический ритуал понятным для жителей Готландии в первых веках нашей эры.

На то, что в германском мире имело место присоединение колокольчиков к конской сбруе, указывают и раскопки лангобардского кладбища в Вибендорф, в Мекленбургии, где в погребении конного воина найдено бронзовое tintinnabulum (Keiling, 1984. S. 57--58, taf. 89).

Еще выразительней свидетельствует о связях бронзовых колокольчиков с конской сбруей и магическими ритуалами датированное IV в., частично разрушенное погребение с германского кладбища Кведлинбург-Боксхорншанце (Schultz, 1925. S. 163--164, abb. 7). Сохранившаяся часть этого объекта содержала — кроме бронзового tintinnabulum — скелеты двух коней и собак, захоронение людей находилось в уничтоженной части. Можно допустить, что это было погребение мужчины-воина и охотника, которого похоронили вместе с боевыми лошадьми и охотничьими собаками. Вместе с тем приходит на мысль очень привлекательная аналогия по отношению к мифическому образу Вотана-Одина, высшего бога германского пантеона, выступающего на восьминогой, т.е. "удвоенной" лошади с парой охотничьих собак. Однако эта идентификация остается пока ненадежной и непровереной гипотезой.

3. Бронзовые колокольчики у западных балтов.

Только в представленном контексте можно рассматривать роль, которую играли бронзовые колокольчики в жизни западных балтов. Несмотря на то, что западнобалтская культура лежала на окраине Germania Libera (Nowakowski, 1992b), находки римских tintinnabula на ее территории, т.е. в Мазурском Поозерье и на Самбийском полуострове вместе с прилегающим побережьем Преголы, сконцентрированы исключительно сильно без какой-либо аналогии в среднеевропейском Barbaricum (Nowakowski, 1987. Ryc. 1). Уничтожение музейных коллекций и архивов во время II Мировой войны привело к тому, что в большинстве случаев отсутствуют данные об обстоятельствах, в которых были найдены упомянутые колокола, а также их фотографии, рисунки и хотя бы подробные описания. Можно только утверждать, что практически все известные экземпляры — это большие tintinnabula, пирамидальные или цилиндрические, относящиеся к видам, принятым в мире римлян за типично конские колокольчики. Например, среди экспонатов берлинского археологического музея сохранился большой пирамидальный колокольчик, происхождением с Самбийского кладбища в Путилово. Известны два цилиндрических образца, происходящие из захоронения в Солдатово над Преголой и из "коллекции старины", собранной в окрестностях Венгожева на Мазурах.

Знаменательно, что все известные сегодня бронзовые колокольчики найдены на кладбищах, где зарегистрировано также большое количество погребений с лошадиными скелетами, датированными римским периодом. Относится это и к уже упомянутым находкам в Путилово и Солдатово, а также к таким захоронениям, как Гребитен, Изобильное, Коддьен, Лёбертсхоф, Поники, Поваровка или Вольное. На кладбище в Тюленино в двух, к сожалению, не очень точно датированных погребениях, колокольчикам сопутствовали части конской сбруи и зубы лошадей (Nowakowski, 1987. S. 122--124). Особенно интересный с этой точки зрения комплекс обнаружен на могильнике в Мойтыны на Мазурах. В погребении 94 найден скелет лошади с железной уздой и большим бронзовым колокольчиком (Hollack, Peiser, 1904. S. 57).

Упоминаемая выше исключительная концентрация найденных бронзовых колокольчиков на западнобалтские районы склоняла археологов к попыткам выяснить их предназначение. Интерпретировали их, между прочим, как пастушьи колокольчики, используемые при выпасе стада в лесу (Antoniewicz, 1968. S. 181, przyp. 15). Эта гипотеза выглядит малоправдоподобной. Все обстоятельства появления tintinnabula на западнобалтских стоянках дают однозначные основания для допущений, что в первых веках нашей эры проживающее там население повсеместно переняло римский обычай снабжения конской сбруи большими, бронзовыми колокольчиками, и это было абсолютным исключением в среднеевропейском Barbaricum. Следы проявления подобных обычаев можно, правда, найти также и у других варварских народов — достаточно припомнить описанные выше находки в Вибендорф или Кведлинбург-Боксхорншанце — но это всегда были единичные случаи. На западнобалтской территории этот обычай — несмотря на очень плохое состояние исследований и вызванные этим пробелы в документации — создает впечатление распространенного.

О распространенности и продолжительности перенятого западными балтами римского обычая снабжать колокольчиками конскую сбрую говорит также тот факт, что подобное украшение продержалось в течении нескольких последующих веков, т.е. в период переселения народов, вплоть до раннего средневековья (La Baume, 1944). Конечно же, место импортных римских образцов в то время уже заменили колокольчики местной продукции.

Заслуживает внимания то, что описанный обычай не распространился на лежащие далее балтские территории, т.е. на север от Немана. Найденные в Литве и Латвии бронзовые tintinnabula — это небольшие колокольчики, используемые для украшения одежды. Наилучшим примером является tintibnnabula из Жадавайняй, повешенные на украшенной эмалью нашейной цепочке. Идентичные образцы, присоединенные к декоративным цепочкам, были распространены в конце римского периода в верховьях Днепра и Волги. Таким образом, появление колокольчиков-украшений над Вилией и Западной Двиной необходимо связывать с влияниями, дошедшими до Балтийского моря со стороны понтийской полосы, через Приднепровье и Поволжье (Nowakowski, 1988a).

О совсем другой функции римских колокольчиков в Литве и Латвии свидетельствует также и тот факт, что tintinnabula не найдены в захоронениях со скелетами лошадей, очень многочисленных в том районе в первых веках нашей эры.

4. Итоговые замечания.

Принятие обычая снабжать колокольчиками конскую сбрую в Самбии и на Мазурах было вероятно результатом действия нескольких причин. Одной из них была важная роль лошади, что сказалось на усложнении отделки конской сбруи (Baranowski, 1973). В свою очередь, развитые контакты с римлянами, связанные с функционированием “янтарного пути”, могли привести к близкому знакомству с видом римских уздечек и упряжи, в том числе и такой специфической их части, как колокольчики. Рассказ Плиния, содержащий информацию о походе римлян. достигших берегов Балтийского моря (Kolendo, 1981) подтверждает такую возможность. В то же время регулярные и хорошо развитые торговые контакты могли обеспечить большой и постоянный приток tintinnabula в руки западных балтов.

Вопрос, на который, к сожалению, нельзя дать ответа, заключается в следующем: выполняли ли tintinnabula у западных балтов исключительно роль украшений, или так же, как в мире римлян, они были в то же время амулетами, охраняющими в дороге или битве скакуна вместе с всадником. Вопрос существования веры в магические свойства предмета относится к проблеме состояния сознания, а значит находится вне объекта археологии. Но все же приведенные выше аналогии позволяют сформулировать некоторые допущения.

Многочисленные примеры использования колокольчиков в магии Римского Цезарства, особенно в культе богов-покровителей лошадей, всадников и путешественников, указывают на то, что даже в “цивилизованном” Imperium Romanum нельзя было ограничить роль колокольчиков исключительно функцией “бряцания”. В конце концов, даже еще в начале XX в. в европейской народной культуре звон как больших костёльных колоколов, так и малых ручных колокольчиков должен был надежно ограждать от удара молнии (Hoffmann-Krager, Bдchtold-Strдubli, 1931. S. 939).

О придании в первых веках нашей эры колокольчикам особой, магической силы свидетельствует также, как правило, комплекс, в котором находились римские tintinnabula в Barbaricum. Лучшим примером здесь является уже упоминаемый культовый клад из Гавор на

Готландии. Таким образом, малоправдоподобным выглядит то, чтобы колокольчики, которые западнобалтское население привешивало к лошадиной сбруе, должны быть исключительно украшениями. Ибо все приведенные причины указывают на то, что в первых веках нашей эры они трактовались жителями побережья Балтийского моря и территорий при Мазурских озерах как эффективное средство охраны от “злого глаза”.

В итоге можно признать, что бронзовые tintinnabula, найденные на западнобалтской территории, являются предметом импорта, который адаптировался в местной культуре не только своей внешней, практической функцией — издаванием металлического звона, но и внутренней, магической ролью — средством, отгоняющим “злых духов”. Пускаясь в этом месте во волнам фантазии, можно на основе многочисленных исторических и этнографических аналогий попробовать связать эти магические колокольчики, охраняющие всадников и их скакунов от “злого глаза”, с культом бога-воителя и властителя молний, представляющего вторую, так называемую идраическую функцию в индоевропейской триаде наивысших суверенов космоса (Banaszkiewicz, 1986. S. 18--23). Примером такого божества может быть сирийский Iupiter Dolichenus, который в начале 3 в. н.э. был ненадолго определен на позицию государственного бога Imperium Romanum, как опекун династии Северов. Именно в святилищах Долихена, бога молний, быков и коней, были найдены многочисленные большие бронзовые лошадиные колокольчики (Nowakowski, 1992a. S. 193--194), идентичные образцам того самого времени, найденным в Самбии или на Мазурах. В балтском пантеоне, до сих пор недостаточно хорошо изученном, таким богом мог быть Перкунас-Перконс, обладающий также чертами божества “идраического” (Suchocki, 1991).

Представленные рассуждения, ясное дел, являются лишь многоступенчатой гипотезой, пока еще не подлежащей верификации. Однако появление на побережье Балтийского моря “магических” колокольчиков полает сигнал археологам и историкам о том, что “народная культура” римлян, в том числе магические ритуалы и суеверия, могли оказывать на отдельные культуры варваров гораздо более сильное влияние, чем это видно по письменным источникам, созданным интеллектуалами того времени, которые глубоко презирали всякого рода “superstitiones”.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Antoniewicz J. Niektyre dane do dziejyw rolnictwa w pierwszych wiekach n.e. na obszarze Prus i Jaжwieїy // Komunikaty Mazursko-Warmicskie. Oisztyn, 1968. N 2(100).

2. Banaszkiewicz J. Podanie o Piaњie i Popielu. Studium porywnawcze nad wczesnoњredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi. Warszawa, 1986.

3. Baranowski T. Rz№d kocski z wodzami iaccuchowymi na terenie Europy Њtodkowej w okresie wpiywyw rzymskich // Archeologia Polski. Wrociaw etc., 1973. T. 18.

4. Behm-Blancke G. Kult und Ideologie // Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stдmme in Mitteleuropa. Berlin, 1976. Bd. I.

5. Fund einer Bronceglocke // Zeitschrift des Historischen Vereins fьr Regierungsbezirk Marienwerder. 1877. Bd. II.

6. Furger-Gunti A. Die Helvetier. Kulturgeschichte eines Keltenvolkes. Zьrich, 1984.

7. Heym W. Eine baltische Siedlung der frьhen Eisenzeit am “Kleinen See””bei Kl. Starkenau (WestopreuЯen) // Mannus. 1937. Bd. XXIX.

8. Hoffmann-Krager E., Bдchtold-Strдubli H. Wetteglocke // Handwцrterburch des deutschen Aberglaubens. Berlin-Leipzig, 1932. Bd. V.

9. Hollack E., Peiser F. Das Grдberfeld von Moythienen. Kцnigsberg, 1904.

10. Jelski G. Pendentifs phalliques, chochettes et peltae dans les tombes d’enfants de Gaule Belgique. Une decouverte a Arras // Revue du Nord. 1984. V. 66, N 260.

11. Kazarow G.I. Die Denkmдler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien // Dissertationes Pannonicae. Budapest, 1938. Ser.II, Fasc. 14.

12. Keiling H. Wiebendorf. Ein Urnenfriedholf der frьhrцmischer Kaiserzeit im Kreise Hagenow. Berlin, 1984.

13. Kцstker K. Handbuch zur Gebiets- und Ortskunde des Kцnigreiches Bayern. Mьnchen, 1896. Bd. II.

14. Kolendo J. A la recherche de l’ambre baltique. L’expedition d’un chevalier romain sous Neron. Warszawa, 1981.

15. La Baume W. AltpreuЯisches Zaumzeug // Alt-PreuЯen. 1944. Jhr. 8, H. 1/2.

16. Linduff K.M. Epona: a Celt among Romans // Latomus. 1979. V. XXXVIII.

17. Nesselhauf H., Lieb H. Dritter Nachtrag zu CIL.XIII. Inschriften aus germanischen Provinzen und Treverergebiet // 40. Bericht der Rцmisch-Germanischen Kommission. 1959.

18. Nowakowski W. Z badac nad dzwonkami rzymskimi znajdowanymi nad wshodnim Baltykiem.

Br№zowe tintinnabulum z Malborka // Archeologia. Wrociaw etc., 1987. T. XXXVII: 1986.

19. Nowakowski W. Import czy imitacja? Br№zowe dzwonki ze “skarbu z Meïigorje“ na tle znalezisk z Europy Wschodniej // Archeologia. Wrociaw etc., 1988[a]. T. XXXVIII.

20. Nowakowski W. Metalllocken aus rцmischen Kaiserzeit im Europдischen Barbaricum // Archeologia Polona. Wrociaw etc., 1988 [b]. V. XXVII.

21. Nowakowski W. Les clohettes metaliques dans les sanctuaires der provinces balkanigue de l’Empire Romain // Studia Aegaea et Balcanica in honorem Lodovicae Press. Warszawa, 1992 [a].

22. Nowakowski W. Hic Suebiae finis — concept of the border of the barbarous world at the East Baltic cost in the Roman Period // Barbaricum. Warszawa, 1992[b]. T. 2.

23. Schulz W. Doe Begrдbnisstдtte der Karolingzeie an der Boxhornschantze, Stadtkreis Qued-linburg // Mannus. 1925. Eragдnzungsband IV.

24. Suchocki J. Mifologia baityjska. Warszawa, 1991.

25. Wolters P. Ein Apotropain aus Baden im Aargau // “Bonner Jahrbьcher”. 1909. Bd. 118.

ОБЛОМСКИЙ А.М. (Москва, Россия)

О ХАРАКТЕРЕ МИГРАЦИЙ НАСЕЛЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ЮЖНОЙ БЕЛАРУСИ В ЛЕСОСТЕПЬ В РИМСКОЕ ВРЕМЯ

В 1972 г. во время дискуссии, развер нувшейся на страницах журнала "Советская археология", И. Вернер высказал предположе ние о формировании праславянского массива населения на территории лесной зоны Восточной Европы перед появлением славян на исторической арене (Вернер, 1972. С. 113--114). В последние годы идея о решающей роли в сла вянском этногенезе племен культуры штрихо ванной керамики Центральной и Южной Бела руси и, в какой-то степени, днепро-двинской, милоградской и юхновской, прозвучала в серии работ археологов "петербургской школы" (Д.А. Мачинского, М.Б. Щукина, Г.С. Лебедева, В.А. Булкина, А.А. Александрова). Большинство аргументов, которые приводят эти исследова тели в доказательство своей теории, принадле жат к разряду косвенных, т.е. не противо речащих ей, но и непосредственно не подтверж дающих её. К ним относится мысль о возмож ности локализации ставанов Птолемея в Цент ральной Беларуси (Александров, 1993. С. 3-6; Булкин, 1993. С. 97) и лингвистическое обосно вание гипотезы, строящееся на предположении о длительном существовании прото-славяно-балтского языкового состояния в лесной зоне (вплоть до второй половины I тыс. н.э. или даже до времени "незадолго до написания древнерусских летописей") с некоторым об особлением на юге праславянского, а на западе ареала — прабалтского массивов (Щукин, 1989. С. 59; Лебедев, 1989. С. 105, 106). Не слишком убедительно звучит и положение о структурном сходстве культур раннего железного века лес ного Поднепровья — Понеманья с позднезарубинецкими и киевскими древностями, по мне нию Г.С. Лебедева, принадлежавшими выде лившимися из прото-балто-славянской общ ности "праславянам" (Щукин, 1989. С. 58, 59; Лебедев, 1989. С. 109, 110). По признакам топографии поселений, характера заселения терри тории, планировочной структуры и длитель ности существования поселков "лесные" и "позднезарубинецкие-киевские" археоло гические общности относятся к разным куль турно-хозяйственным ареалам (Обломский, 19926. С. 85, 86).

Исследования В.Н. Даниленко, Н.М. Кравченко, П.Н. Третьякова, Е.Л. Гороховского, Р.В. Терпиловского и автора настоящей статьи про демонстрировали, что в сложении

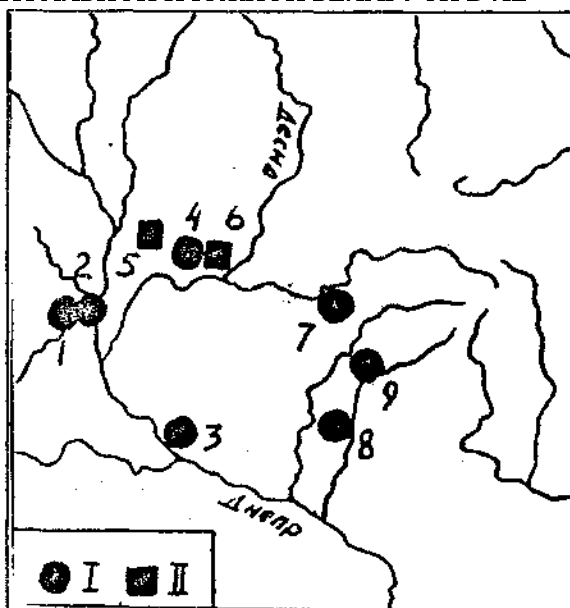

Рис. 1. Памятники типа Гриней (I) и Абидни (II) на территории Украины.

1 — Грини-1, 2 — Грини-2, 3 — Решетки, 4 — Змеевка, 5 — Верхнестриженское-3, 6 — Мена-5, 7 — Октябрьское-2, 8 — Вовки, 9 — Рябовка-3.

всех известных к настоящему времени типологических групп позднезарубинецких памятников (или постзарубинецких древностей горизонта Рахны-Почеп, по терминологии М.Б. Щукина) решающую роль сыграли традиции среднеднепровского варианта зарубинецкой культуры, а участие населения Средней и Южной Беларуси в этом процессе было незначительным. Теория "петербургской школы" этому утверждению противоречит. В этой связи актуальным представляется вопрос о характере расселения на юг в римское время племен лесной зоны и об их взаимоотношениях с потомками "среднеднепровских зарубинцев".

На территории лесостепи Восточной Европы и Чернигово-Сумского Полесья насчитывается 9 памятников, материалы которых могут бьпъ связаны с проникновением на юг населения Беларуси. К сожалению, коллекции находок римского времени, происходящие с этих пунктов, весьма немногочисленны, поэтому для характеристики особенностей материальной культуры, в т.ч. и керамики, невозможно использовать статистические расчеты. Обобщение имеющихся данных, тем не менее, позволяет

Терпиловский, 1991а. С. 78--83). В настоящее время к пяти поселениям, учтенным в нем, можно добавить еще два: Рябовку-3 в среднем течении р. Ворсклицы (раскопки А.М. Обломского и Р.В. Терпиловского 1990 г.) (Обломский, Терпиловский, 1991б. С. 59--61) и Октябрьское-2 в Среднем Посеймье (раскопки Р.В. Терпиловского 1993 г.). Новые материалы не противоречат выводам, сделанным ранее.

Поселения этого круга распространены на территории Среднего Поднепровья (Грини-1 и 2, Решетки), Нижнего Подесенья (Змеевка), Среднего Посеймья (Октябрьское-2), лесостепного Днепровского Левобережья (Вовки, Рябовка-3, рис. 1), причем нигде они не занимают каких-либо компактных ареалов и, практически, все обнаружены случайно. В особый тип древностей они объединены на основе специфики керамического комплекса.

Среди форм сосудов наиболее широко распространены “тюльпановидные” горшки (рис. 2: 1-6) и ребристые с изогнутой дугой профиля выше места наибольшего расширения тулова (рис. 2: 13-18), причем для последних характерно (в тенденции) очень высокое расположение ребра: в верхней трети высоты сосуды, зачастую — почти под венчиком. Изредка встречаются и другие формы (округлобокие сильнопрофилированные с отогнутым наружу венчиком; слабопрофилированные близкие к баночным: рис. 2: 9, 10; ребристые “биконические”: рис. 2: 11, 12; баночные: рис. 2: 7). Как на всех прочих памятниках позднезарубинецкой традиции, венчики некоторых сосудов орнаментированы насечками или пальцевыми вдавлениями по краю (рис. 2: 1,3, 5, 12, 15-17). На шейке одного из горшков Рябовки-3 имеется пояс из свастик , выдавленных палочкой по сырой глине до обжига (рис. 2: 18). От керамики остальных групп позднезарубинецких древностей Украины посуда памятников типа Гриней резко отличается по способу обработки поверхности: достаточно часто применяется заглаживанием ее гребнем, от которого остаются характерные расчесы (рис. 2: 2, 7, 9, 11, 13), причем иногда они встречаются и на краях венчиков горшков. На поселениях типа Гриней совершенно отсутствуют диски.

По немногочисленным находкам лепной лощеной посуды, имеющей аналогии в комплексах Поднепровья и Подесенья круга Лютежа и Почепа (рис. 2: 20-22) древности типа Гриней синхронизируются с позднезарубинецкими памятниками раннеримского времени. Не является исключением в этом смысле и высокая миска с зигзаговидным профилем, каждый перегиб которого подчеркнут ребром, из Октябрьского-2 (рис. 2: 19). Подобные сосуды имеют пшеворские прототипы. Они широко распространены на селищах круга Картамышево-2 востока Днепровского Левобережья третьей четверти I — II вв. н.э. (Обломский, 1991а. С. 10). Изредка аналогичные формы встречаются на памятниках киевской культуры, но лишь на наиболее ранних из них (Попово-Лежачи-4, Шишино-5 и др.).

Несколько более широким периодом датируется венчик краснолаковой мисочки из Гриней-1 (рис. 2: 23). В слоях нижнедонсиких городищ полусферические миски типа 1 с венчиком варианта 2 (без утолщения) встречаются от конца I в. до н.э. до II в. н.э., причем наибольшее их количество приходится на период от середины I в. н.э. по II в. н.э. (Каменецкий, 1993. С. 46, 151).

Сузить дату памятников типа Гриней позволяют наблюдения за соотношением древностей различных культурных традиций на территории Среднего Левобережья и юго-востока Днепровского Левобережья. Ранее отмечалось, что следы северного влияния в керамическом комплексе поселения Лютеж и близких ему памятников, продолжавших традиции среднеднепровского варианта зарубинецкой культуры, практически, не ощущаются. Население, принесшее на юг керамику типа Гриней, появляется в регионе после прекращения функционирования поселка в Лютеже, т.е. позже периода В2а, которым датируется обнаруженная там глазчатая фибула (Обломский, Терпиловский, 1991а. С. 82).

Такие же выводы можно сделать и по данным ситуации на реке Ворсклица. Традиции поселения Рябовка-3 явно не оказали прямого воздействия на керамический комплекс Березовки-2 и Солдатского-5 (селищ, очень близких к Лютежу), где резко преобладают округлобокие сильнопрофилированные сосуды и ребристые горшки с расположением плеча около середины высоты тулова, т.е. в целом ниже, чем в Гринях-Вовках, а черепки с расчесами были единичны (Обломский, 1992в. С. 89). В сооружениях Рябовки-3, откуда происходят фрагменты сосудов круга Гриней-Вовков, совершенно отсутствуют черняховская гончарная керамика, начало массового распространения которой в этом регионе хорошо датировано на поселении Боромля-2 серединой — второй половиной III в. н.э. (Некрасова, 1990. С. 150). Возможный диапазон существования селища Рябовка-3 на Ворсклице охватывает отрезок времени от, приблизительно, финала раннеримского этапа до

середины III в. В эти рамки укладывается и дата неоднократно опубликованного фрагмента фибулы типа А-84 из Вовков: вторая половина II — начало III в. н.э. (рис. 2: 24).

Наиболее вероятный период существования поселений типа Гриней в лесостепи и на юге лесной зоны Восточной Европы относится, таким образом, ко второй половине II в., не исключая и первые десятилетия III в. Происхождение этого круга древностей традиционно связывается с зарубинецкими памятниками Посожья, нижнего и среднего течения Березины (типа Чечерска-Кистеней), находившихся под воздействием культуры штрихованной керамики. Информация о памятниках чечерского круга в настоящее время существенно пополнилась. Новые данные свидетельствуют, что чечерская группа на позднем этапе своего существования синхронна классическим зарубинецким древностям верхнеднепровского варианта, т.е. не может датироваться позже I в. н.э. (Дробушевский, 1993. С. 33). В этой связи перед белорусскими археологами можно поставить вопрос о выделении комплексов с материалами зарубинецкой традиции в Гомельском Поднепровье, которые относились бы к раннеримскому времени и служили бы связующим звеном между чечерской группой памятников с одной стороны и позднеримскими древностями круга Абидни — с другой. Не исключено, что этнокультурный процесс в I — II вв. н.э. в этом регионе не был плавно-эволюционным. Вполне возможно, что в формировании археологического комплекса типа Гриней-Вовков приняли участие, наряду с зарубинецкими, и какие-то иные группы населения, возможно, культуры штрихованной керамики. Иначе, на мой взгляд, невозможно объяснить отчетливо выраженную тенденцию к распространению на первых слабопрофилированных форм сосудов в отличие от сильнопрофилированных зарубинецких, а также обычай покрывать венчики горшка расчесами по краю.

Судьба населения, оставившего древности круга Гриней, была различной на разных территориях лесостепи. В Среднем Поднепровье его традиции явились одним из компонентов, участвовавшим, наряду с местными позднезарубинецкими древностями типа Лютежа, в сложении среднеднепровского варианта киевской культуры (Терпиловский,1985. С. 58; Максимов, Терпиловский, 1993. С. 120, 121; Обломский, 1992а. С. 38). Развитие последнего шло, однако, в направлении постепенного изживания северных черт в археологическом комплексе. Наиболее поздним памятником, где ощущается их наличие, является поселение Глеваха, но оно датируется второй половиной III — рубежом III/IV вв. н.э. Развитие киевской культуры после этого продолжается еще не менее 100 лет. На территории, лежащей к востоку от Среднего Поднепровья, о контактах местного, киевского населения с какой-либо группой переселенцев из Южной Беларуси свидетельствуют материалы только одного селища — Шишино-5 первой половины III в. (Северский Донец). Связи были весьма слабыми. Керамика с расчесами на этом памятнике концентрируется в пределах лишь одной из трех исследованных здесь усадеб, что, вероятно, объясняется семейными традициями (Обломский, 1991. С. 198, 199). В целом, керамический комплекс сейминско-донецкого варианта киевской культуры, локализующегося на востоке Днепровского Левобережья и на водоразделе Днепра и Дона, резко отличается от набора посуды памятников типа Гриней-Вовков преобладанием сильнопрофилированных форм и наличием дисков.

Имеющиеся данные, таким образом, позволяют сделать вывод, что носители южнобелорусских традиций, хотя и вошли в состав племен киевской культуры Среднего Поднепровья, но были ассимилированы, а в формировании других южных вариантов этой археологической общности (сейминско-донецкого и деснинского) существенного участия не приняли. Видимо, численность северного населения, оставившего первую волну переселенцев, была не слишком большой.

Необходимо отметить, что в раннеримский период фиксируются следы воздействия зарубинецких традиций на археологический комплекс культур штрихованной керамики и днепро-двинской, что вызвало в нем серию инноваций (Егорейченко, 1988. С. 61; Шмидт, 1992а. С. 134--137; 1992б. С. 112--114; Короткевич, 1992. С. 65, 66). Исследователи киевской школы I — II вв. н.э. датируют первый этап славянизации днепровских балтов (Приходнюк, Смиленко, Терпиловский, 1990. С. 323). Миграция мелких групп населения после распада зарубинецкой культуры происходили по Днепру, очевидно, как с юга на север, так и с севера на юг, что способствовало установлению более тесных, чем ранее, контактов племен лесостепи и Верхнего Поднепровья. Одним из результатов этого процесса явилось распространение в Восточной Европе в позднеримское время т.н. украшений круга варварских эмалей. По последним данным наиболее ранние изделия этой группы появляются

в Литве и Мазурском Поозерье, а также в Среднем Поднепровье во второй половине — конце II в. н.э. Создание единого стиля украшений на столь отдаленных друг от друга территориях было бы невозможно, если бы в их распространении не участвовало население южной и средней Беларуси, которая представляет собой “географический мост” между двумя этими регионами.

О второй миграционной волне свидетельствуют всего лишь 2 памятника (Мена-5 и Верхнестриженское-3) (Горюнова, Романова, Щеглова, 1989; Терпиловский, Абашина, 1992. С. 125--126; Кухарьска, Обломський, 1988), которые расположены в нижнем и среднем Подесенье (рис. 1). Число их, по всей видимости, в ближайшее время увеличится, поскольку по данным Черниговского археологического центра, керамика с расчесами происходит из многих пунктов этого региона, известных по разведкам.

В отличие от поселений второй половины II — начала III в., в керамическом наборе этих памятников “активно” представлены слабопрофилированные, близкие баночным формы (рис. 3: 1-5), хотя сосуды большинства типов, характерных для круга Гриней, также известны (рис. 3: 6-13). Расчесы на поверхности горшков встречаются довольно часто. В Верхнестриженском-3 подобным образом орнаментированы 2 из 8-ми сосудов постройки 1, в Мене-5 керамика с расчесами составляет по объектам и участкам слоя 17 — 27% от общего количества груболепной. Края венчиков сосудов зачастую орнаментируются насечками и пальцевыми вдавлениями (рис. 3: 2, 9, 10), а также расчесами (рис. 3: 5). Набор форм и декор сосудов сближает эти памятники со среднебелорусским поселением Абидня, большинство материалов которого относится к позднеримскому времени.

На основании обнаруженной в заполнении жилища 2 фибулы (рис. 3: 15), а также лепного подражания черняховской гончарной миске (рис. 3: 14) Мена-5 датируется второй половиной III — началом IV в. Найденная на этом же памятнике плоская красная бусина типа 104 (по Е.М. Алексеевой, II — III вв.) этой дате не противоречит (Кухарьска, Обломський, 1988. С. 49; Терпиловский, Абашина, 1992. С. 83). Поселения круга Абидни сосуществовали в Подесенье чересполосно (или в условиях близкого соседства) с селищами другой традиции в рамках киевской культуры. Имеются в виду памятники ее деснинского варианта, с которых происходят фибулы того же периода, что и из Мены: Деснянка, Лавриков Лес, Киреевка-2 (Терпиловский, Абашина, 1992. С. 82).

Кроме продвижения отдельных групп киевского населения Верхнего Поднепровья на юго-восток, в позднеримское время наблюдается и обратный процесс. Деснинский набор посуды представлен на поселении Гудок в Гомельском Посожье (Терпиловский, Абашина, 1992. С. 50). Комплексы с близкой по формам керамикой, судя по полевым отчетам Л.Д. Поболя, имеются на селище Тайманово Могилевской области. Миграции из Верхнего Поднепровья в Нижнее и Среднее Подесенье и наоборот, очевидно, способствовали распространению в этих областях единой раннесредневековой культуры (колочинской).

ЛИТЕРАТУРА

1. Александров. Ставаны Птолемея // Час, помнікі, людзі. Памяці рэпрасаваных археолагаў. Мн., 1993.

2. Булкин В.А. Мачинский, ставаны, КШК и др. // ПАВ, 1993, N 6.

3. Вернер И. К происхождению и распространению антов и склавинов// СА, 1972, N 4.

4. Горюнова В.М., Романова Г.А., Щеглова О.А. Поселение Верхнестриженское-3 у с. Сибереж Черниговской обл. // Первая Гомельская областная научная конференция, посвященная 70-ти летию БССР и КПБ. Гомель, 1989.

5. Дробушевский А.И. Памятники зарубинецкой культуры Белорусского Посожья // Час, помнікі, людзі. Памяці рэпрэсаваных археолагаў. Мн., 1993.

6. Егорейченко А.А. Племена культуры штрихованной керамики и славянский мир (к вопросу об этнической принадлежности носителей культуры) // Труды V Международнаго конгресса археологов-славистов. Киев, 1988. Т.4.

7. Каменецкий И. С. Городища донских меотов. Вопросы датировки. М., 1993.

8. Короткевич Б.С. Памятники среднего слоя городища Тушемля и днепро-двинская культура // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый у эпоху жалеза. Мн., 1992.

9. Кухарьска О.М., Обломський А.М. Матеріали перших століть н.е. на поселенні Мена-5 у Середньому Подесенні // Археологія. Київ, 1988. вып. 62.

10. Лебедев Г.С. Археолого-лингвистическая гипотеза славянского этногенеза // Славяне. Этногенез и этническая история. Л., 1989.

11. Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. Киевская культура // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н.э. — первой половине I тыс. н.э. М., 1993 (Археология СССР).

12. Некрасова А.Н. К вопросу о начальном этапе распространения черняховских древностей в Днепровском лесостепном Левобережье // Охрона і досліджэння пам’яток археології Полтавщини. Полтава, 1990.

13. Обломский А.М. Этнические процесс на водоразделе Днепра и Дона в I — V вв. н.э. М.-Сумы, 1991.

14. Обломский А.М. Березовка-2 (позднезарубинецкое поселение на Сумщине) // ПАВ, 1992[а], N 2.

15. Обломский А.М. Племена лесной зоны и лесостепь в I — III вв. н.э. // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый у эпоху жалеза. Мн., 1992 [б].

16. Обломский А.М. О роли позднезарубинецкого населения в сложении киевской культуры Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья // СА, 1992 [в], N 1.

17. Обломский А.М. Этнические процессы в междуречье Сулы и Ворсклы в I — V вв. н.э. // РА, 1994, N 2.

18. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые вв. н.э. М., 1991[а].

19. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Материалы киевской культуры с поселения Рябовка-3 на Сумщине // Археология и история юго-востока Руси. Курск, 1991 [б].

20. Приходнюк О.М., Смиленко А.Т., Терпиловский Р.В. Славяне и окружающий мир // Славяне юго-восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990.

21. Терпиловский Р.В. Киевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тысячелетии н.э. Киев, 1985.

22. Терпиловский Р.В. Новые исследования памятников III — IV вв. в Среднем Поднепровье // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 1988. Т. 4.

23. Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры (свод археологических источников). Киев, 1992.

24. Шмидт Е.А. Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства. М., 1992[а].

25. Шмидт Е.А. Днепро-двинские племена и великое переселение народов // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый у эпоху жалеза. Мн., 1992 [б].

26. Щукин М.Б. Семь миров древней Европы и проблема этногенеза славян // Славяне. Этногенез и этническая история. Л., 1989.

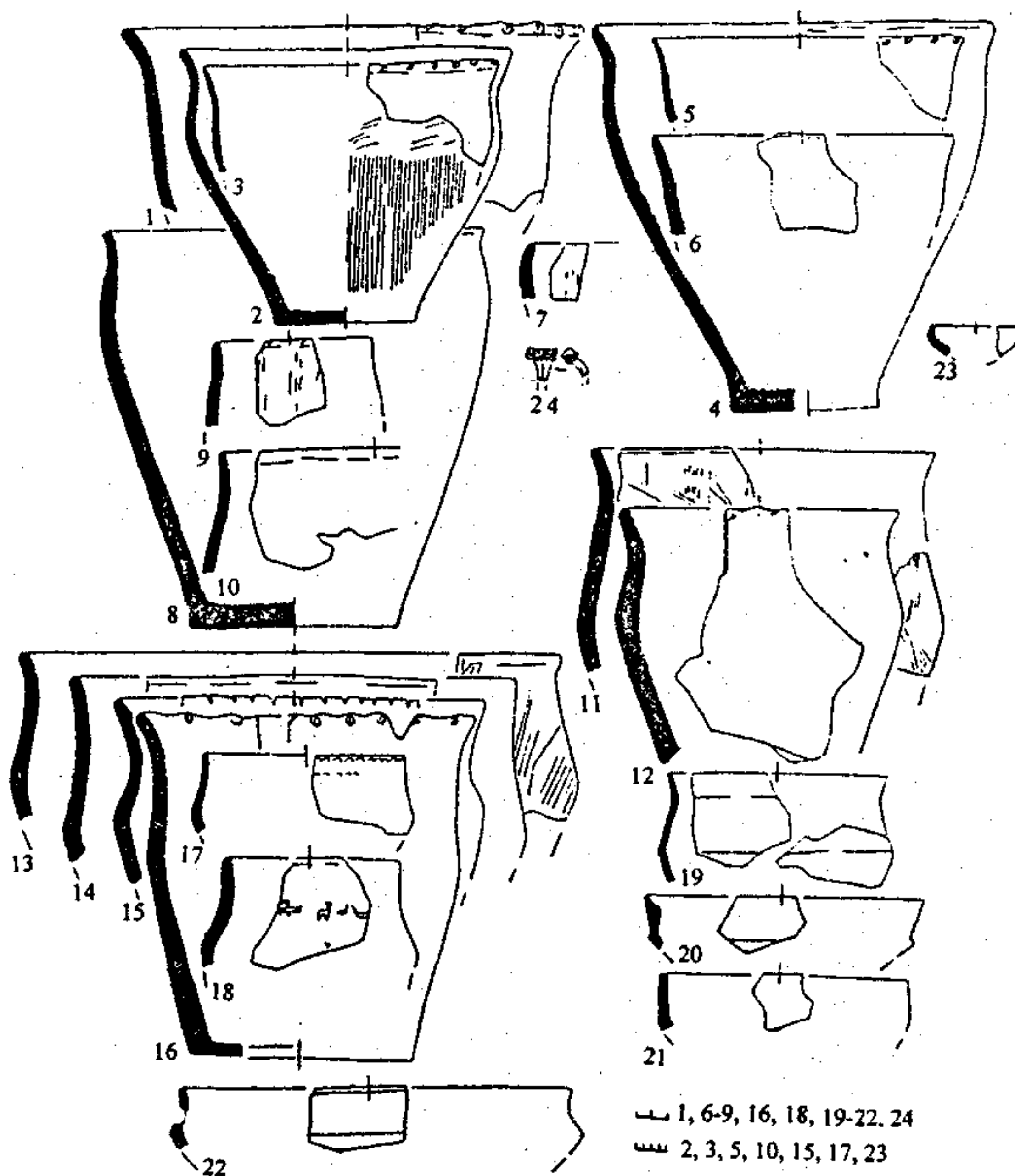

Рис. 2. Некоторые материалы памятников типа Гриней. 1-18 — груболепная керамика, 19-22 — лепная лощеная керамика, 23 — фрагмент античной краснолаковой мисочки, 24 — фрагмент бронзовой фибулы.

1, 6, 7, 16 — Рябовка-3, слой; 2, 15 — Вовки, субструкция глиняного пола; 3, 5, 10 — Грини-2, скопление керамики, 4, 13, 20, 22, 23 — Грини-1, жилище 1; 8, 21 — Решетки, слой; 9 — Рябовка-3 — яма 85; 11 — там же, яма 62; 12, 18 — тамже, яма 81; 14 — тамже, яма 46; 17 — Вовки, жилище 6; 19 — Октябрьское-3, слой; 24 — Вовки, слой.

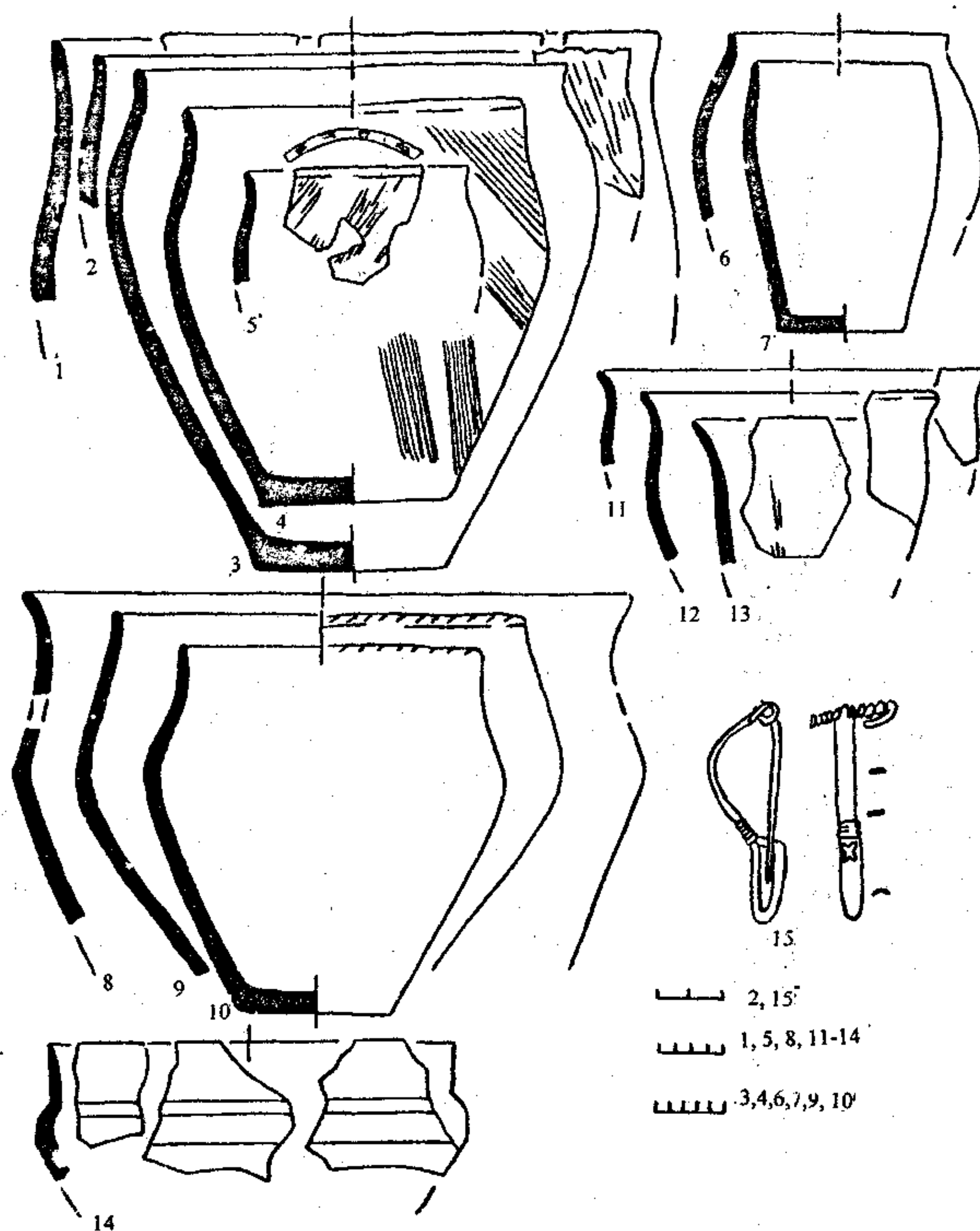

Рис. 3. Набор лепных сосудов и некоторые датирующие вещи южных памятников типа Абидни. 1-13 — груболепные горшки; 14 — лепная лощеная миска, 15 — железная фибула. 1, 8, 12 — Мена-5, яма 1; 2, 5, 13 — Мена-5, яма 2; 3, 4, 6, 7, 9, 10 — Верхнестриженское-3, по стройка 1; 11, 14, 15 — Мена-5, жилище 2.

ШМИДТ Е.А. (Смоленск, Россия)

ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ПЛЕМЕН ТУШЕМЛИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ IV — VII ВВ. Н. Э. В ВЕРХОВЬЯХ ДНЕПРА

В 30-х гг. сведения о памятниках середины и третьей четверти I тыс. н.э. Верхнего Поднепровья и Подвинья были весьма ограничены. Основные материалы были получены в результате археологических раскопок А.Н. Лявданского на городище и селище у Старого Села в Подвинье (Ляўданскі, 1930. С. 94--103) и С.А. Дубинского на Банцеровском городище в бассейне Днепра (Дубінскі, 1928. С.275--282). Собранный материал не был полностью обработан, не получил четкой атрибутации и соответственно не был широко включен в научный оборот. Раскопки погребальных памятников этого времени у Нового Быхова провел И.А. Сербов (Каваленя, Шутаў, 1930. С. 354), но материалы не были полностью опубликованы и не привлекли должного внимания. С конца 40-х гг. началось широкое исследование древностей Верхнего Поднепровья. Полученный материал позволил не только составить картину материальной жизни племен этого времени, но и подступить к решению вопросов этнической принадлежности населения (Третьяков, Шмидт, 1963. С. 9--140). Практически были выделены в Поднепровье две группы населения: банцеровская в Средней Беларуси и тушемлинская в Смоленском Поднепровье и на смежных территориях в Подвинье. Есть основание видеть в этих группах две самостоятельные и этнически родственные культуры. Вопрос об их этнической принадлежности является предметом дискуссий и до сего дня не получил разрешения. Высказанные точки зрения часто противоположны и даже исключают друг друга.

П.Н. Третьяков в результате больших полевых работ в Верхнем Поднепровье и на основе всех имевшихся материалов к середине 60-х гг. пришел к выводу, что культура племен Смоленского Поднепровья и Подвинья в середине и третьей четверти I тыс. н.э. относится к восточным балтам (Третьяков, 1966. С. 273 и сл.), тогда как в более южных районах Верхнего Поднепровья на юге Беларуси и в Подесенье была распространена славянская культура (Третьяков, 1966. С. 264, 270). Эта точка зрения в той или иной степени поддерживалась и другими археологами. Так А.Г. Митрофанов, говоря об этнической принадлежности памятников типа Тушемля-Банцеровщина, приходит к выводу: “... эта культура в основе своей балтская, но находящаяся под сильным влиянием культуры славянских племен... В период VI — VIII вв. на территорию Белоруссии проникают славянские племена, постепенно ассимилируя балтоязычное население” (Очерки...,1970. С.254). В последующих работах он относит начало этого процесса к III — IV вв. н.э. (Митрофанов, 1972. С. 154--155). И.И. Ляпушкин, изучая славянские древности пришел к заключению: “... до VIII — IX вв. вся область Верхнего Поднепровья и прилегающих к ней районов до верховьев Оки на востоке и до Немана на западе, от границы с лесостепью на юге и до бассейна Западной Двины на севере, была занята балтийскими племенами (Ляпушкин, 1968. С. 89). И.П. Русанова на основе анализа керамического материала середины и третьей четверти I тыс. н.э. и других данных приходит к выводу, что племена Верхнего Поднепровья и Подвинья в этот период были балтоязычными (Русанова, 1966. С. 186--189). В.В. Седов в основной своей работе о древностях Верхнего Поднепровья и Подвинья относит памятники типа Тушемля к древностям восточных балтов и считает также, что балты в это время занимали не только смоленское течение Днепра, но и все Верхнее Поднепровье, до устья Припяти и нижней Десны. Эту точку зрения он обосновывал не только археологическими материалами, но и данными языкознания и свидетельствами древних авторов (Седов, 1970. С. 42 и сл.). Но в последнее время В.В. Седов резко меняет свою точку зрения, утверждая уже славянство тушемлинской культуры: “Массив славянского населения, представленного тушемлинско-банцеровской и позднедьяковской культурами был многочисленным и весьма активным (Седов, 1994.С. 61). Материалы, приведенные в этой статье, недостаточны для такого заключения, а использованные аргументы не всегда бесспорны. В.И. Шадыро в результате исследований древностей Северной Беларуси отмечает наличие “ ... в банцеровско-тушемлинской культуре компонентов разноэтнического характера”, что “...не позволяет дать ей этническую интерпретацию. Оставаясь в своей основе балтской, она, видимо, отражала и славянское влияние...” (Шадыро, 1992. С. 107--109). Г.В. Штыхов, анализируя имеющиеся факты, пишет: “...славяне, действительно, имеют отношение к банцеровской культуре. ...имел место балто-славянский симбиоз. Банцеровская культура являлась разноэтничной или полиэтничной прабелорусской археологической культурой” (Штыхов, 1992. С. 116--117). Л.Д. Поболь считает, что еще славянские племена зарубинецкой культуры заселили все Поднепровье в пределах

Беларуси в I — II вв. н.э. и распространились на значительные районы юго-западной Смоленщины вплоть до Смоленска, а во II — V вв. эти пространства представляли область сплошного заселения славянскими позднезарубинецкими племенами, при этом их территория еще больше расширилась к северу (Поболь, 1969. С.105 и сл.; 1973. С. 5, 8, 18--19 и карты на рис. 1-а, б, в, г), что исключало какое-либо отношение памятников тушемлинской культуры к балтским племенам. Э.А. Сымонович отмечает, что памятники типа Колочин-Банцеровщина-Тушемля (Акатово) "...не могут быть включены в пределы балтской общности", а исходя из аналогий с керамикой типа Корчак и материалами из других культур Юга Европейской части СССР, их также следует считать славянскими (Сымонович, 1963. С. 135 и сл.; 1966. С. 42 и сл.). В связи с изучением киевской культуры III — V вв. в Поднепровье, относимой к славянскому этносу (Терпиловский, Абашина, 1992. С. 97), и ее связях с последующими культурами, высказывается предположение о расселении носителей киевской культуры на север в Верхнее Поднепровье и смене соответственно населения на территориях Беларуси и в Смоленском Поднепровье (Обломский, 1994. С. 53), т.е. в пределах банцеровской и тушемлинской культур. Однако, это остается пока областью гипотез, не подкрепленных материалами. В период формирования тушемлинской культуры (III — IV вв. н.э.) в верховьях Днепра и на смежных пространствах Подвинья на обычных профилированных тушемлинских сосудах наносились своеобразные прочерчивания — "расчесы" при помощи гребенчатого штампа. Такая керамика составляла незначительную примесь к обычной гладкостенной. Являлось ли это результатом заимствования извне или связано с продвижением в верховье Днепра отдельных групп инородного населения, решить это пока не представляется возможным. Как будет далее показано, преемственное развитие культуры местных племен это не нарушило.

Таким образом, среди исследователей, занимавшихся изучением древностей Верхнего Поднепровья и Подвинья, нет единства взглядов на этническую атрибутацию памятников IV — VII вв. типа Тушемля-Банцеровщина-Колочин. В наибольшей степени это относится к средним областям Верхнего Поднепровья. Что же касается самого северного — Смоленского Поднепровья и смежных районов Подвинья, то большинство исследователей (некоторые с теми или иными оговорками) все-таки склонны считать, что памятники тушемлинской культуры входят в круг балтских древностей.

Исследователи сходятся во мнении, что керамический комплекс Колочина, Банцеровщины и Тушемли имеет некоторые общие черты, но степень изученности его для отдельных культур неодинакова, что затрудняет сравнительный анализ и не исключает ошибочных выводов. Кроме керамики, вещевой материал в колочинской и банцеровской культурах весьма скуден, что также ограничивает возможности исторических выводов. Несколько иной представляется картина для Смоленского Поднепровья. Здесь материалы, полученные в результате раскопок памятников тушемлинской культуры, значительно полнее. Они позволяют более обосновано решать многие вопросы, в том числе, и вопросы этнической атрибутации. Как уже нами было показано (Шмидт, 1992. С. 134--140) значительные изменения в культуре балтских днепро-двинских племен произошли еще в первых веках н.э., когда местное население обитало в укрепленных поселениях-городищах. В то время в местной среде распространилась профилированная глиняная посуда, что не исключало возникновение таких форм под влиянием более южных групп населения, включая зарубинецкие. Одновременно закреплялось применение лощения некоторых форм глиняной посуды, хотя оно и не получило широкого распространения. На городищах возводились святилища в виде круговых столбовых сооружений с центральным столбом — идолом; происходили также некоторые изменения в вещевом комплексе.

Переход на открытые поселения — селища в III — начале IV вв. н.э. — т.е. начало нового периода не сопровождалось какими-либо резкими изменениями в материальной культуре. На многих селищах, исследованных в последние годы, в древнейших слоях, относящихся к периоду возникновения, найдено то же самое, что было в наиболее поздних слоях днепро-двинских городищ. так, например, на селищах у дд. Шугайлово, Кислая, Заозерье, Куприно и др. найдены фрагменты такой же профилированной посуды. При этом совпадают не только формы сосудов, но и характер орнаментации (насечка и ногтевые вдавления по венчику). В это же время на основе старых традиций днепро-двинской культуры формируется слабопрофилированная керамика нового облика, не украшенная орнаментом, наиболее свойственная тушемлинской культуре. Есть основание считать, что оба типа некоторое время сосуществуют.

На селищах у дд. Шугайлово, Заозерье, Микулино, Куприно вместе с профилированной и слабопрофилированной керамикой тушемлинских типов найдены грузики “дьякова типа”, совершенно аналогичные грузикам, в массе находимым на днепро-двинских городищах. Это же самое относится и к некоторым формам орудий труда: серпы с крючком, проушные узколезвийные топоры, глиняные пряслица и др. Аналогичны формы и отдельных украшений (посоховидные булавки). Сохраняются наземные жилые и хозяйственные постройки столбовой конструкции. В жилищах устраиваются такие же очаги овальной формы, слегка углубленные в земляной пол. Сохраняется традиция устройства глиняных кругов в виде больших блюд. назначение которых у днепро-двинских племен пока не определено, но в тушемлинскую эпоху они, видимо, выполняли роль горнов. Совершенно идентичны сооружения, связанные с религиозными культурами в виде столбовой наземной круговой постройки с большим столбом в центре, являвшимся основанием изображения божества.

Все перечисленное, с одной стороны, подтверждает прямое происхождение тушемлинской культуры от днепро-двинских племен и их этническое родство, а с другой стороны, указывает на многие элементы культуры, совершенно не свойственные славянскими племенам как этого, так и последующего периодов. Необходимо также отметить полное совпадение в Поднепровье распространения днепро-двинских племен первых вв. н.э. и тушемлинских племен IV — VII вв. н.э.

Конечно, тушемлинская культура не была чем-то застывшим, за период ее существования происходило дальнейшее развитие отдельных элементов и наступали соответствующие изменения. Примером может служить изготовление глиняной посуды и формирование основных типов. В первых веках н.э. населению городищ лощение посуды было известно, но в отличие от зарубинецких племен, не получило широкого распространения, и формы лощеных сосудов были иными. В ранний период формирования селищ у дд. Шугайлово, Куприно и др. в культурном слое лощеные фрагменты встречаются довольно редко. Но затем лощение получает более широкое распространение, хотя становится не таким тщательным. При этом лощению подвергались как крупны сосуды, так и мелкие, особенно — миски. Однако, формы лощеной посуды были типично тушемлинскими, совершенно непохожими на зарубинецкие. Количество лощеной посуды в отдельных случаях в слоях городищ-убежищ составляет до 25% от всей обнаруженной керамики. В VII в. лощение сосудов, видимо, совсем прекращается. Изменяются также и формы сосудов: происходит становление нового горшка с ребром, расположенным в верхней части сосуда, как бы на плечике. В период существования тушемлинской культуры у ее носителей происходит становление особых типов украшений — женских проволочных височных колец со слегка утолщенными концами. В современной литературе выдвинута гипотеза, связывающая появление височных колец в пределах тушемлинской культуры с расселением славян в V — VI вв. (Седов, 1994. С. 60). Однако, известно, что в балтской среде, в частности, у литовских племен проволочные и пластинчатые височные кольца появились значительно раньше и бытовали уже в I — II вв. н.э. (LLM, 1958. P. 343, pav. 62--67). В IV — V вв. сомкнутые височные кольца как круглопроволочные, так и другого сечения широко распространились на территории Литвы, среди них были также кольца с завитками на одном конце во внутрь или наружу (LLM, 1958. P.349, pav. 251--257, 261, 262; LAA, 1978. P. 144). Таким образом, очевидно, что в среде балтских племен в первой половине I тыс. н.э. в связи с общей эволюцией женских украшений появляются и широко распространяются височные кольца. Совершенно закономерна такая тенденция и в Поднепровье у тушемлинских племен.

Происходят некоторые изменения и в области верований. К примеру, если обряд трупосожжения в целом сохраняется, то возникает особый тип могильников, когда остатки кремации помещались в округлых ямках, иногда с использованием глиняных сосудов в качестве урн. Для днепро-двинской культуры, предшествовавшей тушемлинской, подобных могильников не обнаружено.

Исследование культурного слоя селищ говорит о непрерывности их заселения с III — IV вв. н.э. по VII — VIII вв. н.э. Какие-либо следы больших пожаров или разрушений на них пока не обнаружены. Весьма показательно, что в большинстве случаев жизнь на селищах тушемлинской культуры прекращается либо еще до появления керамики, характерной для смоленских длинных курганов, либо с появлением таковой. Но в последнем случае новая керамика содержится в культурном слое в весьма незначительном количестве, а на территории селищ были сооружены погребальные памятники — длинные курганы. Как правило, на селищах тушемлинской культуры нет древнерусских слоев X — XIII вв.

Комплекс вещей, который выделяет тушемлинскую культуру среди других синхронных культур Восточной Европы, включает значительное количество предметов, по своему характеру ближе всего стоящих к вещам прибалтийских племен. Это — некоторые типы украшений: проволочные сомкнутые височные кольца, шейные гривны с ложковидными или костылевидными концами и различные предметы вооружения и снаряжения воина и всадника: наконечники копий, в том числе и с пламевидной формой пера, аналогии которым многочисленны в Прибалтике (LLM, 1966. P. 155--156, pav. 12, 26, 27); шпоры с зацепами наружу, считающиеся наиболее характерными формами для балтов (LLM, 1966. P. 156, pav. 16, 18). Одинаковые элементы в вещевом комплексе говорят также об общности племен Поднепровья и Подвинья с Прибалтикой, предъявлявших одинаковые требования к целому ряду вещей.

Вещественные источники дают основание видеть в населении тушемлинской культуры дальнейшее развитие балтских племен днепро-двинской культуры, протекавшее, в значительной степени, в соответствии с общими закономерностями развития всех балтских племен от Днепра до Немана и Балтийского моря, даже если на эти территории и перемещались отдельные группы инородного населения. Возникает вопрос, что сохранили ли днепровские балты в IV — VII вв. основной этнический признак — восточнобалтский язык и образовывали ли они сравнительно однородную общность. В этом отношении важные сведения сообщают древние авторы. Так, например, историк готов Иордан, написавший свой труд в середине VI в. н.э. и хорошо знакомый с расселением племен в Восточной Европе, говорит, что на больших пространствах от Балтийского моря и до акациров, живших, видимо, в бассейне Дона, находились айсты, т.е. восточнобалтские племена (Иордан, 1960. С. 72). Этот же автор дает и прямые указания о местах расселения славян: “...начиная от места рождения Вистулы, на безмерных пространствах расположились многочисленное племя венедов... все же преимущественно они называются склавенами и антами. Склавены живут от города Новиетуна и озера, именуемого Мурсианским, до Данастра, а на север до Висклы... Анты же — сильнейших из обоих (племен) — располагаются от Данастра до Данапра, там, где Понтийское море образует излучину (Иордан, 1960. С. 71--72). Картина расселения основных групп племен Восточной Европы, обрисованная Иорданом, показывает, что этому древнему автору VI в. севернее областей расселения склавенов и антов известны айсты и другие балтские и финские племена, упомянутые в связи с завоеваниями Германариха, но нет упоминаний о каких-либо других славянских племенах. Это можно рассматривать как свидетельство того, что во время Иордана до середины VI в. на Верхнем Днепре и соседних пространствах Подвинья славянские племена еще не обитали. Расселение славян в более южных районах, включая Дунай, в середине и второй половине I тыс. н.э., в какой-то степени, подтверждается и древнерусскими летописями, в которых указано: “...сели славяне по Дунаю, где теперь земля Венгерская и Болгарская. И от этих славян разошлись славяне по земле и прозвашася именами своими, где кто сел на каком месте .. сели по Двине и назвались полочанами по реке, которая впадает в Двину и носит название Полота...” (ПВЛ, 1950. С. 207). Такие представления о первоначальном расселении славян до появления их на севере в Поднепровье и Подвинье не вызывали у летописца в то время каких-либо сомнений.

Весьма важными источниками, помогающими решить этническую атрибутацию тушемлинских племен, являются данные языкознания. Детальный анализ, проделанный языковедами при изучении гидронимов Верхнего Поднепровья, дал полное основание сделать выводы: “Территория Верхнего Поднепровья в I тыс. — первых веках II тыс. н.э. была заселена племенами балтийского происхождения... что балтийское население Верхнего Поднепровья в основной своей массе не отступило к северо-западу в условиях распространения славян на этой территории и было постепенно ассимилировано последними” (Топоров, Трубачев, 1962. С. 236). О том, что процессы расселения славян происходили после эпохи великого переселения народов, в какой-то степени, подтверждается исследованиями в другой области языкознания. Исследователи русского языка приходят к выводу, что выделение восточных славян из славянской общности происходило в VIII и последующие веках, когда и произошло образование языка восточного славянства (Филин, 1962. С.291).

Таким образом, археологические данные о характере и развитии племен верховьев Днепра и смежных областей Подвинья в I тыс. н.э., т.е. в период становления и существования тушемлинской культуры, показывают, что в это время не происходила смена этносов, даже, если какие-то группы другого населения и проникали на эти пространства. Потомки днепро-двинских племен продолжали обитать в местах своего

первоначального обитания и сохраняли сове этническое лицо, оставаясь в сфере балтийской модели культуры. Принадлежность их к балтоязычным группам населения доказывается не только археологическими данными, но и подтверждается также свидетельствами древних авторов и данными языкознания.

Литература.

1. Дубінскі С.А. Досьледы культур жалезнага пэрыяду на Віцебшчыне, Магілеўшчыне і Меншчыне // Працы, т. 1, 1928. С. 275--282.

2. Иордан. О происхождении и деяниях готов. Л., 1960.

3. Каваленя А.З., Шутаў С.С. Матар'ялы з дагісторыі Тураўшчыны // Працы, т. 2, 1930. С. 354.

4. Ляўданскі А.М. Археолёгічныя досьледы ў Віцебскай акрузе // Працы, т. 2, 1930. С. 93--104.

5. Ляпушкин И.И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Л., 1968.

6. Митрофанов А.Г. О происхождении культуры типа верхнего слоя Банцеровщины // Беларускія старажытнасці. Мн., 1972. С. 150--163.

7. Обломский А.М. Этнические процессы в междуречье Сулы и Ворсклы в I — V вв. н.э. // РА, 1994, N 2. С. 42--55.

8. Очерки по археологии Белоруссии. Мн., 1970. Ч. 1.

9. Поболь Л.Д. Итоги изучения древностей железного века Белорусского Поднепровья // Древности Белоруссии. Мн., 1969. С. 89--117.

10. Поболь Л.Д. Славянские древности. Мн., 1973.

11. ПВЛ — Повесть временных лет, ч. 1, под ред. В.П. Андриановой-Перетц. М.-Л., 1950.

12. Русанова И.П. Славянские памятники второй половины I тыс. н.э. на северо-западе Украины и юге Белоруссии // Древности Белоруссии. Мн., 1966. С. 183--192.

13. Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970.

14. Седов В.В. Из этнической истории населения средней полосы Восточной Европы во второй половине I тысячелетия н.э. // РА, 1994, N 2. С. 56--70.

15. Сымонович Э.А. Городище Колочин 1 на Гомельщине // Славяне накануне образования Киевской Руси. М., 1963. С. 97--137.

16. Сымонович Э.А. О связях лесных и лесостепных раннесредневековых культур Поднепровья //СА, 1966, N 3. С. 38--51.

17. Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. Киев, 1992.

18. Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962.

19. Третьяков П.Н., Шмидт Е.А. Древние городища Смоленщины. М.-Л., 1963.

20. Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.-Л., 1966.

21. Филин Ф.П. Образование языка восточных славян. М.-Л., 1962.

22. Шадыро В.И. К истории населения Северной Белоруссии в I тыс. н.э. // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый ў эпоху жалеза. Мн., 1992. С. 107--109.

23. Шмидт Е.А. Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства. Днепро-двинские племена (VIII в. до н.э. — III в. н.э.). М., 1992.

24. Штыхов Г.В. Об этнической интерперетации банцеровской культуры // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый ў эпоху жалеза. Мн., 1992. С. 116--117.

25. LAA, 1978. T. 4.

26. LLM, 1958. K. 1: Senoves Lietuviu papuosalai.

27. LLM, 1966. K. 2: Senoves Lietuviu papuosalai.

ЭПОХА СТАРАЖЫТНАЙ РУСІ

ДУЧЫЦ Л. (Мінск)

КУРГАННА-ЖАЛЬНІЧНЫЯ МОГІЛЬНІКІ НА ТЭРЫТОРЫІ ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ (ДА ПАСТАНОЎКІ ПЫТАННЯ)

На пахаванні курганна-жальнічнага тыпу звярнуў увагу яшчэ ў канцы XIX ст. А.А. Спіцын. Даследчык адзначыў іх наяўнасць на Полаччыне, Міншчыне, у вярхоўях Беразіны, на Наўгародчыне, каля Кастрамы і звязаў такія помнікі з наўгародскімі славенамі (А.С., 1899. С. 142--155). З.В. Прусакова, якая абагульніла вынікі вывучэння пахаванняў жальнічнага тыпу, падкрэсліла, што яны сустракаюцца як у асобных магільніках, так і на ўскраіне курганнікаў. Яна вылучыла тры групы (XI ст.; XII--XIV стст.; XIV--XV стст.) і аднесла іх да адной з фінскіх груповак (Прусакова, 1972. С. 42--43). В.В. Сядоў, раскапаўшы Мальскі курганна-жальнічны могільнік паблізу Ізборска, палічыў, што курганы з каменнымі канструкцыямі належаць прыбалтыйска-фінскаму насельніцтву — продкам сету, а жальнічныя магілы з'яўляюцца пахаваннямі наўгародскіх славен (Седов, 1976. С. 87--95). Г.Н. Пронін датаваў жальнічныя магілы з другой паловы XI ст., і вызначыў, што з канца XIII-- пачатку XIV ст. славянскі элемент растварыўся ў субстратным асяроддзі. Таму жальнікі ён адносіць да пахавальных помнікаў прыбалтыйска-фінскага насельніцтва (Пронин, 1988. С. 42; 1990. С. 234--247). Курганна-жальнічныя могільнікі Іжорскага ўзвышша Я.А. Рабінін датуе XII--XIV стст. і лічыць іх пераходнымі помнікамі ад курганоў да больш позніх пахаванняў (Рябинин, 1985. С. 70--73). Л.Я. Грушына, раскапаўшы курганна-жальнічны магільнік каля в. Верабкі на Пскоўшчыне, курганы па абраду крэмацыі датавала V--VI стст., пахаванні па абраду інгумацыі — канцом X--XI стст., а ў жальніках — XI — пачаткам XII стст. (Грушина, 1990. С. 22-23).

Курганна-жальнічныя магілы на тэрыторыі Усходняй Латвіі Э.Д. Шнорэ аднесла да XII--XIV стст., палічыла іх з'яўленне вынікам прыходу змешаннага фіна-славянскага насельніцтва з заходніх раёнаў Наўгародскай зямлі і падкрэсліла, што прышэльцы былі хутка асімiліраваны латгаламі (Шнорэ, 1980. С. 38--54).

Такім чынам, існуюць розныя думкі адносна этнічнай прыналежнасці гэтых пахаванняў. Хто ж пакінуў могільнікі курганна-жальнічнага тыпу ў Беларусі?

На тэрыторыі Полацкай зямлі сустракаюцца пахавальныя помнікі, дзе земляныя курганы змяняюцца курганамі абкладзенымі камянямі, затым грунтовымі магіламі, якія зверху маюць валунныя кладкі авальнай ці прамакутнай формы і потым магіламі, дзе на паверхні бачны валуны толькі ў галовах і нагах. Такіх помнікаў вядома каля 30 і ў асноўным яны сканцэнтраваны ў вярхоўях Віліі і Беразіны (мал. 1).

Найбольш вывучаны могільнікі каля в. Перавоз Глыбоцкага раёна, Ваўча Докшыцкага, Гаравец, Дзедзілавічы і Смаляры Барысаўскага раёна.

Так, каля в. Перавоз (Перавоз--IV) налічваецца 45 земляных курганоў, якія змяняюцца каменнымі курганамі і затым каменнымі магіламі, што пераходзяць у больш позні грунтовыя магілы (мал. 1, N 14). У народзе часту могільніка з землянымі курганамі завуць Валатоўкі, а з каменнымі магіламі — Галодны Могільнік. У 1989, 1991 гг. тут было вывучана 13 земляных курганоў, 1 каменны курган і 14 каменных магіл. У земляных курганах знойдзены тыпова крывічанскія ўпрыгожванні (бранзалетападобныя скроненыя кольцы, зааморфныя бранзалеты, бразготкі, залаташкляныя пацеркі). У каменным кургане на чэрапе выяўлены сарэбраныя з пазалотай бляшкі. З 14 каменных магіл у трох былі медныя бляшкі ад галаўнога ўбору, а астатнія 11 магіл безінвентарныя. Пахавальны абрад і інвентар каменных курганоў і магіл у Перавозе ідэнтычны каменным магілам Панямоння. З цягам часу ў наваколлі звычай рабіць надмагільныя кладкі распаўсюдзіўся вельмі шырока і потым развіўся ў звычай пастаноўкі каменных крыжоў (Дучыц, Квяткоўская, 1994. С. 58--70).

У могільніку каля в. Ваўча (мал. 1, N1) 2 земляных (дыяметр 8 і 9 м і вышынёй 2 і 2,5 м), 20 каменных (сярэдні дыяметр 2,5 м і вышыня 0,4-0,5м) курганоў і значная колькасць каменных магіл розных часоў. Сярод каменных курганоў ёсць трохі падоўжаныя. Курганы размешчаны паблізу адзін ад аднаго і некаторыя злучаны падэшвамі. У народзе ўрочышча, дзе знаходзіцца помнік, вядома як Камяніца, Французкія Магілы, Шведскія Магілы. У 1990 годзе было раскопана 6 каменных курганоў і 20 каменных магіл. У адным з курганоў на галаве знойдзены пазалочаныя бляшкі. У магілах мужчынскія і дзіцячыя пахаванні былі безынвентарныя, а ў жаночых знойдзены пазалочаныя бляшкі ад галаўных убораў, пярсцёнкі, кераміка, якія датуюцца канцом XIII — пачаткам XIV стст. (Квятковская, 1992. С. 31).

Недалёка ад Воўчы знаходзяцца вескі Дзедзілавічы (мал. 1, N 3), Гаравец (мал. 1, N 4), Смаляры (мал. 1, N 2) Барысаўскага раёна. Каля Дзедзілавіч земляныя курганы пераходзяць у

каменныя магілы, дзе на плоскіх камянях, пастаўленных у галавах, высечаны крыжыкі. В.Н. Рабцэвічам тут было раскапана тры магілы. Як адзначае даследчык, абрад пахавання і інвентар аналагічны каменным магілам Панямоння (Рябцевич, 1965. С. 128).

Каля в. Гаравец А.М. Плавінскі і В.Н. Рабцэвіч у 1986 г. раскапалі два круглыя і пяць падоўжаных курганоў з камянямі. У некаторых пахаваннях нябожчыкі былі абкладзены драўлянымі плахамі. Знойдзены рэшткі галаўных убораў з металічнымі бляшкамі, якія нашыты на кавалкі тканіны і скуры, бронзавае скроневае кальцо з эсападобным завітком. Даследчыкі аднеслі помнік да XIV — XV стст. (Плавінскі, 1993. С. 155).

Курганна-жальнічны могільнік паміж вёскамі Смаляры і Мсціж яшчэ ў мінулым стагоддзі выявіў Г. Сапочка. Магілы тут былі абкладзены камянямі і мелі ў плане авальную форму. У раскапаным пахаванні знойдзен шкілет, на чэрапе якога ляжалі тонкія цісненыя бляшачкі з пазалотай (Спицын, 1899. С. 292).

Маюцца шматлікія звесткі і аб іншых помніках такога тыпу. Напрыклад, каля в. Хаўхоліца (мал. 1, N 6) Барысаўскага раёна побач з курганамі раней былі каменныя магілы. У пачатку 30-ых гадоў А.З. Каваленя знайшоў тут шыферны крыжык, які па канцах быў акантаваны срэбнымі арнаментаванымі бляшкамі. Археолаг зафіксаваў таксама падобны могільнік каля в. Аўгустова на Лепельшчыне. Каля в. Пуцілкавічы (мал. 1, N 12) на Ушаччыне А.З. Каваленя раскапаў адно пахаванне галавой на захад. На галаве знойдзены рэшткі тканіны з нашытымі пазалочанымі бляшкамі (Каваленя, 1932. С. 234--235). Падобныя знаходкі ў Пуцілкавічах былі зроблены і ў мінулым стагоддзі (Поболь, 1979. С. 117--123).

У 70-ыя гады Я.Г. Звяруга раскапаў 6 курганоў, абкладзеных камянямі, каля в. Камена (мал. 1, N 12) Вілейскага раёна. Тут знойдзены рэшткі дамавін, рубчатыя пярсцёнкі, скроневыя кольцы з полымі металічнымі пацеркамі, бляшкі ад галаўнога ўбору. Даследчык адзначыў ідэнтычнасць пахавальнага інвентара знаходкам у каменных магілах Гродзеншчыны (Звяруга, 1993. С. 298).

Ітак, усе даследчыкі падкрэслівалі сувязь каменных магіл вярхоўяў Віліі і Беразіны з аналагічнымі помнікамі Панямоння. Перасяленні яцвягаў з Панямоння ў вярхоўі Віліі і Беразіны адбыліся хтчэй за ўсё яшчэ ў пачатку XII стагоддзя. Пад 1102 годам летапісцы паведамляюць аб паходзе полацкага князя Барыса Усяславіча на яцвягаў і аб перасяленні іх часткі ў свае ўладанні. Вядома таксама, што ў пачатку XII ст. Глеб Мінскі хадзіў у паходы на суседзяў, браў палонных і сяліў іх па рацэ Бярэзіне (Дняпроўскай) (Квятковская, 1994. С. 18--19).

У навуковай літаратуры маецца яшчэ шэраг звестак пра курганна-жальнічныя могільнікі на тэрыторыі Полацкай зямлі. Так, курганна-жальнічны могільнік каля в. Прыдруйск (зараз Піедруя на тэрыторыі Латвіі, на правым беразе Заходняй Дзвіны насупраць г.п. Друя (мал. 1, N6) Браслаўскага раёна) даследаваў яшчэ Е.Р. Раманаў. Ім было раскапана 6 каменных магіл і знойдзены рэчы тыпу Люцынскага могільніка (ЗРАО, 1897. С. 259). Ёсць звесткі аб курганна-жальнічным магільніку на Лепельшчыне каля в. Крывец (мал. 1, N 13). Тут было 12 земляных курганоў і побач магілы, абкладзеныя камянямі. У 1885 годзе М.Ф. Кусцінскі раскапаў два курганы. У жаночым пахаванні, на чэрапе ляжаў літоўскі грош Смігізмунда Аўгуста (1569 год). Знойдзены таксама скураны пояс, упрыгожаны металічнымі булаўкамі. У мужчынскім пахаванні былі жалезны “напільнік” і аблокі крэмня (Сементовский, 1890. С. 27--28).

Паблізу в. Кублічы (мал. 1, N 11) Ушачскага раёна, на беразе возера Уклейна (Камароўскага) былі курганы, абкладзеныя буйнымі камянямі. У 20-ыя гады І.А. Сербаў раскапаў адзін насып. У мацерыковай яме глыбінёй 0,4 м знаходзіліся пахаванні дзвух жанчын пакладзеных галовамі на захад. Яны былі ў 0,5 м адно ад аднаго. Пры адным шкілеце было пярсценкападобнае кальцо, дзве шкляныя пацеркі, бронзавая падвеска-крыжык, дротавы бранзалет, ганчарны гаршчок з кляймом. Другое пахаванне належыла дзяўчынцы і тут былі знойдзены толькі пацеркі. Аб гэтых каменных магілах запісана паданне, згодна якому калісьці існаваў горад Камарова. Усе яго насельнікі вымерлі ад нейкай пошасці, а могільнік, дзе яны пахаваны, стаў звацца Царкавішча (Сербаў, 1930. С. 199--211).

Рэшткі галаўнога ўбору з нашытымі пазалочанымі бляшкамі знойдзены ў каменных магілах каля в. Жукавец (мал. 1, N 7) Бярэзінскага раёна. Магілы, абкладзеныя камянямі і размешчаныя сярод курганных насыпаў, вядомы каля в. Домжарыцы (мал. 1, N 5) Лепельскага раёна (Ляўданскі, 1932. С. 234). В. Дружчыц датаваў гэтыя пахаванні XII--XIV стст. і звязваў іх з уплывам балцкіх культур (Дружчыц, 1932. С. 236).

Падобныя помнікі вядомы каля в. Камень (мал. 1, N 26) Лепельскага раёна (Сементовский, 1890. С. 27--28), паблізу в. Ляхі (мал. 1, N 27) Ушачскага раёна, на беразе возераЧарсвяты (Сведения...,1903. С. 15), в. Малевічы (мал. 1, N 18) Вілейскага раёна, на правым беразе Віллі (Список..., 1990. С. 193), ва

ўрочышчы Выскадніца непадалёк ад вёскі Беразіно (мал. 1, N 15) Докшыцкага раёна (Опросные листы..., 1924. С. 162), на Сідаравай Гары каля в. Пліса (Драздовіч, 1992. С. 129), каля в. Спігальшчына (мал. 1, N 10) Мёрскага і в. Лепляны (мал. 1, N 17) Глыбоцкага раёнаў (Драздовіч, 1989. С. 14--15), каля в. Стары Пагост Мёрскага раёна (Шамшур, 1890) і інш. Але пералічаныя помнікі пакуль не вывучаны. Шмат агульнага назіраецца ў курганах з каменнымі канструкцыямі ў Гарадоцкім раёне і жальніках Наўгародскай зямлі (Ласкавы, Лаппо, 1994. С. 148--160).

Вылучаюцца таксама круглыя магілы, якія абкладзены па перыметру вялікімі валунамі. Напрыклад, тры такія магілы ёсць непадалёк ад курганнай групы каля в. Маргавіца (мал. 1, N 16) побач з г.п. Бягомль Докшыцкага раёна. Гэта месца ў народзе завецца Хрысціны Лядцы. Дыяметр магіл 2,5 м. Абкладкі зроблены з 5--6 валуноў. Круглыя магілы пераходзяць у прамакутныя са стэлападобнымі надмагіллямі. Адна з такіх жальнічных магіл была раскапана аўтарам у 1989 г. У яме глыбінёй 0,8 м выяўлена безынвентарнае пахаванне галавой на захад. Па вызначэнню антраполага А.І. Кушніра гэта быў мужчына каля 55 гадоў. Такія ж магілы зафіксаваны на могілках вёскі Марцыбаліна побач з горадам Глыбокае. Падобныя пахавальныя помнікі характэрны ў асноўным для тэрыторыі Пскоўшчыны і Наўгародчыны (Рябинин, 1985. С. 70--73).

У 1990 г. Л. Дучыц, А. Квяткоўская выявілі каля в. Малевічы Вілейскага раёна невялікія каменныя курганы на ўскраіне сучасных вясковых могілак. У народзе яны вядомы як “Каменыя кругі”. Згодна паданню, тут калісьці шведы набілі шмат людзей і тады сагналі ўсіх мужчын і тыя насілі камні. Рабілася гэта, нібыта, для таго, каб мядзведзі не разрывалі магіл.

Такім чынам, як бачна з вышэйпрыведзенай інфармацыі, курганна-жальнічныя могільнікі Полацкай зямлмі неаднародныя. Каб зрабіць высновы аб іх этнічнай прыналежнасці і датыроўцы неабходна дасканалае вывучэнне. Гэта зможа праліць святло на этнічную сітуацыю ў першай палове ІІ тысячагоддзя і наогул дапамагчы вырашэнню пытання фарміравання беларускага этнасу.

ЛІТАРАТУРА

1. А.А. (Спицын) Сопки и жальники // ЗРАО. 1899. Т. XI. Вып. 1,2. С. 142--155.

2. Грушина Л.Е. Курганно-жальничный могильник у дер. Веребково // Земля Псковская, древняя и современная. ТД к научно-практической конференции. Псков, 1990. С. 22--23.

3. Драздовіч Язэп. Дудуткі і Гародня // Літаратура і Мастацтва. 1989. 11 жніўня.

4. Драздовіч Я. Дзённік // Маладосць. 1992. N 2. С. 129. С. 113--130.

5. Дружчыц В. Комплесная экспедыцыя ў чэрвені-жніўні 1931 года //Працы. 1932. Т. 3. С. 236.

6. Дучыц Л., Квяткоўская А. Пахавальныя помнікі наваколіц Падсвілля // ГАЗ. 1994. Вып. 4. С. 58--70.

7. ЗРАО. 1897. Т. IX. Вып. 1, 2. Новая серия.

8. Звяруга Я.Г. Камена // Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. М., 1993. С. 298.

9. Каваленя А. Зм. Археалагічныя росшукі ў вярхоўях рэк Друці, Усяж-Бук і Лукомкі // Працы. 1932. Т. 3. С. 234--235.

10. Квятковская А.В. Каменные могильники Беларуси XI — XVII вв.: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. Мн., 1994.

11. Квяткоўская А.В. Даследаванне каменных магіл каля в. Воўча Докшыцкага і в. Перавоз Глыбоцкага раёнаў // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі (Навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годдзю Полацка). Полацк, 1992. С. 30--32.

12. Ласкавы Г.В. Лаппо І.М. Курганы з каменнымі выкладкамі на паўночным усходзе Беларусі (па матэрыялах курганнага могільніка Вышадкі) // ГАЗ. 1994. Вып. 3. С. 148--160.

13. Ляўданскі А.М. Кароткія паведамленні аб доследах культур эпохі жалеза ў БССР у 1930--1931 гг. // Працы. 1932. Т.3. С.234.

14. Опросные листы 1924 года по Минскому и Борисовскому уездам. // Архіў Інстытута гісторыі АНБ, спр. 71.

15. Плавінскі А.М. Гаравец // Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. М., 1993. С. 155.

16. Поболь Л.Д. Древности Белорусии в музеях Польши. Мн., 1979.

17. Пронин Г.Н. Об этнической принадлежности жальников (опыт ретроспективного анализа) // Археологические памятники Европейской части РСФСР. М., 1988. С. 12--71.

18. Пронин Г.Н. Курганы X — XI вв. с сожжением и с каменными конструкциями у д. Боково // СА. 1990. N 2. С. 234--247.

19. Прусакова З.В. Грунтовые погребения жальничного типа XI — XV вв. на территории северо-запада СССР // Проблемы комплексного изучения северо-запада РСФСР. Л., 1972. С. 42 — 43.

20. Рябинин Е.А. Жальничные могилы Ижоской возвышенности // Новое в археологии Северо-Запада СССР. М., 1985. С. 70--73.

21. Рябцевич В.Н. К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV--XV вв. // Нумизматика и сфрагистика. Киев, 1965. Т. 2. С. 121--134.

22. Сведения 1873 года о городищах и курганах // ИАК. 1903. Вып. 5.

23. Седов В.В. Мальский курганно-жальничский могильник близ Изборска // КСИА. 1976. Вып. 146. С. 87--95.

24. Сементовский А.М. Белорусские древности. Спб., 1890.

25. Сербаў А.І. Археалагічныя помнікі Вушачскага раёна Полацкае акругі // Працы. 1930. Т. 2. С. 199--211.

26. Список памятников истории и культуры республиканского значения Белорусской ССР. Мн., 1990. Книга вторая. Памятники археологии.

27. Спицын А.А. Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении // ЗРАО. 1899. Т. XI. Вып. 1, 2.

28. Шамшур М. Белорусские древности Дисненского уезда Виленской губернии // Московские ведомости. 1890. N 10.

29. Шноре Э.Д. Погребения жальничского типа на северо-востоке Латвии // Известия АН Латвийской ССР. 1980. N 12. С. 38--54.

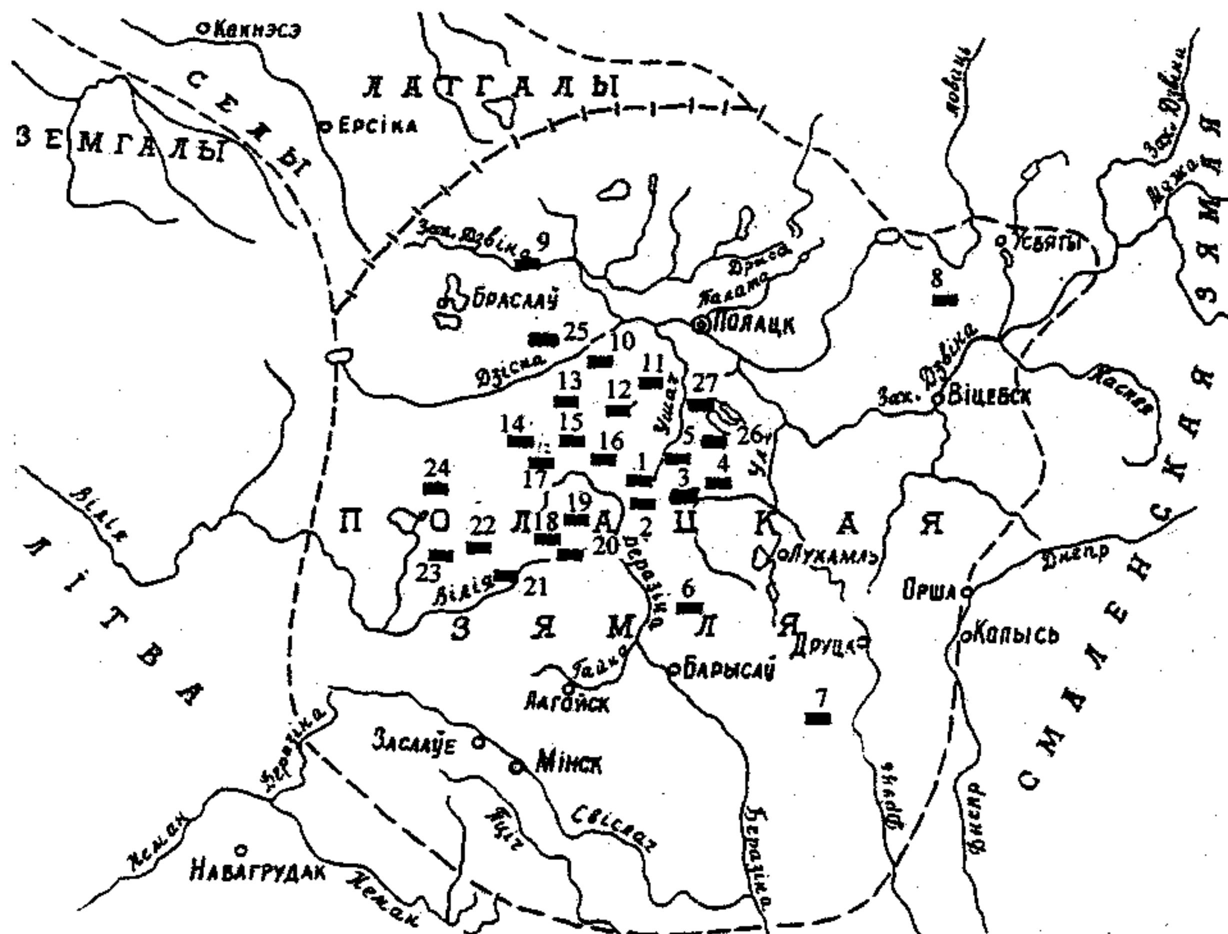

Мал. 1. Карта распаўсюджання курганна-жальнічных могільнікаў у Полацкай зямлі.

1— Ваўча, 2 — Смаляры, 3 — Дзедзілавічы, 4 — Гаравец, 5 — Дамжарыцы, 6 — Хаўхоліца, 7 — Жукавец, 8 — Вышадкі, 9 — Піедруя, 10 — Спігальшчына, 11 — Кублічы, 13 — Крывец, 14 — Перавоз, 15 — Беразіно, 16 — Маргавіца, 17 — Лепляне, 18 — Малевічы- 1, 19 — Малевічы-2, 20 — Латыголь, 21 — Камена, 22 — Тэклінопаль--Шылавічы, 23 — Баранцы, 24 — Андрэйкі, 25 — Стары Пагост, 26 — Камень, 27 — Ляхі.

ЗАЯЦ Ю.А. (Минск)

АНУСИНСКИЕ КУРГАНЫ

Близ дер. Анусино, расположенной в верховьях р. Свислочь в 7 км к северо-западу от г. Заславля (древнего Изяславля) имеются два курганных могильника. “Сведения о старинных памятниках, находящихся в пределах Заславской волости” 1882 г. упоминают в окрестностях деревни не сохранившиеся еще один могильник из десяти насыпей и одиночный курган окружностью в 32 м и высотой в 2 сажени. В последнем, по местному преданию, прятало свои запасы шведское войско. Управляющий имением Анусино копал данный курган ямой, но ничего не нашел (Дело со сведениями.., л. 16, 17, 17 об.).

КУРГАННАЯ ГРУППА I находится в 0,15 км к западу от южной окраины деревни. По “Сведениям” 1882 г. (в них группа, как и не сохранившийся могильник из десяти насыпей, привязана к соседней деревне Векшицы) здесь было 80 насыпей (Дело со сведениями..., л. 17 об.). К 1983 г. сохранилось 42 кургана диаметром до 7,5 м и высотой до 1 м, часть которых имеют следы давних раскопок “колодцем”. В этом группе нами в 1983 г. исследовано четыре кургана.

Курган 1 (рис. 2) в плане овальный (6,75 х 5,75 м). Высота его 0,8 м. Под песчаной насыпью прослежена овальная площадка размерами 3,5 х 2,75 м с вкраплениями угольков. В центре ее находилась могильная яма прямоугольной формы размерами 2,1 х 0,65 м и глубиной 0,65 м, заполненная песком. На дне ее лежал на спине в вытянутом положении скелет мужчины, ориентированный головой на Запад. Лицевая часть черепа обращена к Северу. Сохранность костяка плохая: отсутствовали кистевые, локтевые и лучевые кости рук, большинство ребер и кости стоп. Погребение не содержало вещей.

Курган 2. Насыпь песчаная круглая (6,75 х 6,85 м), высотой 0,7 м. Под ней прослежены остатки погребенной древней почвы. Следов захоронения нет.

Курган 3 (рис. 3) в плане круглый (7,0 х 6,85 м). Насыпь высотой 0,75 м сооружена из песка с примесью мелких камней. Под ней, в центре — погребальная площадка диаметром 3,45 м, оконтуреная пятнадцатью небольшими камнями. Внутри этой оградки на материке — тонкое (1--2 см) зольное пятно овальной формы (3,0 х 2,75 м). В середине оно разорвано могильной ямой размерами 2,0 х 0,75 м и глубиной 0,3 м. У северного края ямы на зольном пятне лежали два камня. На дне ее помещался в вытянутом положении на спине костяк женщины. Он был ориентирован головой на Запад. Кисти рук были скрещены на нижней части живота.

При костяке были найдены:

— Восемь бронзовых височных колец, по четыре с каждой стороны черепа. С правой стороны все кольца перстнеобразные с заходящими концами (рис. 4: 3, 4, 6, 7). Слева — одно такое же кольцо, одно перстнеобразное с разомкнутыми концами (рис. 4: 2) и два перстнеобразных с обратным завитком на конце. Из последних одно на пятую часть окружности обмотано тонкой проволочкой и соединено как звено цепочки с перстнеобразным кольцом (рис. 4: 5).

— Две бронзовые или медные обоймицы, по одной с каждой стороны черепа. В них зажаты остатки шерстяного шнура коричневого цвета (рис. 4: 8, 9). Вероятно, к этому шнуру, охватывающему голову, крепились височные кольца.

— Ожерелье из тринадцати мелких и одной крупной золотостеклянных боченковидных бусин (рис. 4: 11, 12) и четырех цилиндрических бусин (рис. 4: 15) находилось в области шеи.

— Фрагмент цепочки из десяти звеньев, изготовленных в виде спиралек в 3 — 3,5 оборота из тонкой бронзовой или медной проволоки (рис. 4: 10). Помещался в верхней части груди справа.

— Бубенчик грушевидный с крестообразной прорезью и орнаментированной косыми насечками нижней частью (рис. 4: 13), изготовленный из металла белого цвета. Обнаружен рядом с цепочкой.

— Перстень бронзовый сегментовидного сечения с заходящими концами, орнаментированный гравировкой в виде овального небольшого щитка и коротких черточек (рис. 4: 14). Найден среди костей кисти правой руки.

Датирующими вещами являются золотостеклянные бусы и бубенчик. В восточнославянских курганных древностях они имели распространение с конца X по начало XII в., в городах бытовали с конца X до конца XII и до середины XII в., соответственно (Журжалина, 1961. С. 133--134; Колчин, 1982. С. 168; Успенская, 1967. С. 102--103; Фехнер, 1959. С. 188, 190). На основании этих находок и наличия подкурганной могильной ямы погребение в кургане 3 датируется второй половиной XI — серединой XII в.

Курган 4 в плане овальный (6,75 х 5,7 м). Под песчаной насыпью высотой 0,85 м, в центре

прослежено зольное пятно размерами 3,15 х 3,2 м и мощностью 5 — 8 см. Следов погребения нет.

КУРГАННАЯ ГРУППА II, выявленная в 1988 г., расположена в 0,6 км к юго-западу от деревни. Она состоит из 22 круглых и овальных насыпей высотой от 0,6 до 1,5 м (рис. 1). Диаметр круглых курганов 4,5 — 8 м. размеры овальных от 5,3 х 4,5 до 7,0 х 8,0 м. Возле одного кургана имеются две ямы в форме полумесяца. Такие ямы с золой и углями от ритуального огня имелись возле некоторых исследованных нами насыпей в курганных группах VII и IX Заславского курганного могильника (Заяц, 1995. С. 48, 49). Такой же формы ямы ограждали святилище в Ходосовичах (Куза, Соловьева, 1972. С. 148). В 1988 и 1989 гг. нами в данной группе исследовано шесть курганов.

Курган 1 (рис. 5) имел размеры 4,84 х 4,35 м и высоту 0,68 м. Под песчаной насыпью. в центре прослежено небольшое (1,85 х 1,0 м) овальное зольное пятно мощностью до 5 см. С запада оно ограничивалось полукольцевой оградкой из камней. Еще два камня лежали у границы зольного пятна в его восточной части. Погребение помещалось на зольном пятне. От него сохранились только кости ног и таза. Судя по расположению, костяк был ориентирован головой на Запад. На правой части таза найдена крупная лировидная бронзовая пряжка (рис. 11: 6).

Курган 2 (рис. 6) круглый диаметр 7м и высотой 1,3 м. Сооружен из песка с примесью мелких камешков. В центре, под насыпью выявлена могильная яма размерами 2,1 х 0,8 м и глубиной 0,55 м. Дно ее, как и материк в пределах кургана, слегка понижается к Западу. В яме в вытянутом положении на спине помещался женский скелет, ориентированный, как и яма, на запад с отклонением в 16° к Северу. кисть правой руки помещалась в нижней части живота (в области лобка). Левая рука была слегка согнута, кисть ее покоилась на верхней части тазовой кости.

В насыпи кургана, на высоте 0,68 м от материка непосредственно над областью живота и нижней части груди покойницы был помещен крупный камень. Подобная деталь обряда была зафиксирована в некоторых курганах групп I, VII и IX Заславского курганного могильника (Заяц, 1983. С. 38).

В погребении найдены следующие предметы:

— Кольца височные бронзовые перстнеобразные с заходящими концами (два экземпляра) и два височных трехбусинных кольца с крупнозернистыми бусами (рис. 11: 1--4). Они обнаружены под черепами среди волос. Судя по их расположению, украшение головы состояло из двух пар разнотипных колец.

— Перстень плетеный с гладкими разомкнутыми заходящими концами (рис. 11: 5).

Поскольку плетеные перстни, согласно новгородской хронологии, входят в употребление с середины XII в. (Седова, 1981. С. 127), погребение в кургане 2 следует датировать серединой — второй половиной XII в. Возможно, на столь позднюю дату указывает и отсутствие в кургане следов ритуального огня.

Курган 3 (рис. 7). в плане овальный (5,3 х 4,5 м), высотой 0,9 м. Сооружен из песка. Под насыпью прослежена округлая оградка размерами 3,7 х 3,7 м из уложенных в один-два ряда камней. В северо-восточной части оградка расширяется. Здесь камни уложены в виде печи или очага. Внутри оградки прослежена материковая яма размерами 1,72 х 0,88 м и глубиной 0,4 м, ориентированная по оси Восток — Запад. На ее дне — зольное пятно размерами 1,42 х 0,68 м и мощностью 5 — 8 см. Следов погребения нет, курган меморативный.

Курган 4 (рис. 8) сооружен из песка. Насыпь расплывшаяся, в плане близкая к кругу размерами 4,95 х 4,6 м и высотой 0,65 м. Под ней прослежен тонкий (до 4 см) слой угольков, образующий пятно размерами 1,35 х 1,2 м. Южная его часть разрушена могильной ямой. Ее длина 1,9м, ширина 0,72м и глубина 0,35 м. Яма ориентирована по оси Восток — Запад с отклонением в 8° к Югу. В западной части кургана, на удалении в 0,1 — 0,6 м от краев могильной ямы, с трёх ее сторон лежали четыре крупных камня. Еще шесть камней компактно лежали на материке в северо-восточной оконечности кургана.

В западной части могильной ямы найден череп, иные части скелета не обнаружены. Под черепом найдены следующие предметы:

— Бронзовое височное кольцо браслетообразное с завязаными концами (рис. 11: 8).

— Бронзовый литой щитковый перстень (рис. 11: 9).

— Небольшое бронзовое круглодротовое кольцо с раскованными и загнутыми концами (рис. 11: 11).

— Бусина золотостекляная боченкообраз-ная (рис. 11: 10).

На основании этих находок и погребального обряда курган датируется второй половиной XI — XII в.

Курган 5 (рис. 9) по форме близок к кругу (4,8 х 4,25 м). Под песчаной насыпью высотой 0,8 м прослежена оградка из камней, уложенных в два

ряда в один-два яруса. Размеры ее 3,2 х 2,6 м. В северной половине оградки с западной и восточной сторон имеются два разрыва-прохода шириной 0,4 и 0,5 м. Внутри оградки находится могильная яма размерами 1,9 х 0,75 м и глубиной 0,44 м, ориентированная с Востока на Запад с отклонением в 22° к Северу. На ее дне в вытянутом положении на спине помещался скелет, ориентированный головой на Запад с таким же, как и у могильной ямы отклонением к Северу. Череп его раздавлен. Остальные кости сохранились хорошо, за исключением кистей рук и стоп.

Между ребер в нижней части груди найден фрагмент шарообразной сердоликовой бусины, в котором было просверлено новое отверстие (рис. 11: 7). Вероятно, он использовался в качестве пуговицы. Бусы этого типа употреблялись длительное время, с X по XIII в.

Курган 6 (рис. 10) в плане близок к овалу (5,2 х 4,7 м). Под песчаной насыпью высотой 0,68 м прослежены две полосы камней, уложенных в два яруса на материке и на небольшой (0,15 — 0,2 м) подсыпке. Следов погребения не обнаружено.

Из исследованных в обеих группах десяти курганах захоронения выявлены в шести. Из них лишь одно является безынвентарным. Количественно преобладают захоронения в подкурганной яме (тип I погребального обряда). К типу II — погребение на уровне древней поверхности — относится лишь одно захоронение (курган 1 группы II). Только в одном из четырех меморативных курганов имитируется погребение по обряду типа I. Но не исключено, что при сооружении меморативных курганов далеко не всегда имитировались все детали обряда. Следует также отметить, что в курганах, не содержащих зольных пятен, могильная яма не имела видимых признаков и обнаруживалась лишь по едва заметной меньшей плотности грунта. Но окончательная уверенность в том, что это была яма появлялась только при обнаружении костяка.

Следы ритуального зольного огня имелись в четырех курганах с погребениями. В отличие от могильников X — начала XI в., в анусинских курганах зольные пятна не велики как по абсолютным размерам, так и по отношению к площади основания насыпи. Их поперечник не на много превышает длину могильной ямы. В кургане 4 группы II длина ямы превышала незначительно поперечник зольного пятна. В кургане с захоронением по обряду типа II размеры кострища не на много превышали площадь, занимаемую погребением.

В меморативном кургане 4 группы I зольное пятно имело несколько большие абсолютные и относительные размеры. Необычным является место разведения ритуального огня в меморативном кургане 5 группы II: не на древней поверхности, а на дне могильной ямы.

Незначительная мощность зольных пятен, отсутствие крупных углей, а также прокаленной почвы под ними указывают, что для ритуального огня использовались, вероятно, солома или хворост.

Отсутствие следов применения ритуального огня в кургане 2 группы II может быть обусловлено как временем его сооружения (середина — вторая половина XII в.), так и этнической принадлежностью покойницы.

Каменные оградки подразделяются по форме на кольцевые и полукольцевые. По технике сооружения они могли быть сплошными, выложенными в один-два ряда и яруса, либо “пунктирными”, в которых соседние камни отстоят друг от друга. В сплошных кольцевых оградках могли устраиваться небольшие проходы. Оградки имелись в трех курганах с погребениями и в двух меморативных. Нельзя однозначно причислить к оградкам камни близ западной части могильной ямы в кургане 4 группы II.

Таблица I.
Взаимовстречаемость деталей погребального обряда в курганах с захоронениями

N группы		I		II			
N кургана		1	3	1	2	4	5
Тип погребения	I (в яме)	+	+		+	+	+
	II(на материке)			+			
Зольное пятно		+	+	+		+	
Каменная оградка	кольцевая		+				+
	полукольцевая			+		?	
Отдельные камни	над погребением				+		
	у ямы		+				

Таблица II
Встречаемость деталей погребального обряда в меморативных курганах

N группы		I		II	
N кургана		2	4	3	6
Наличие могильной ямы				+	
Зольное пятно	на материке		+		
	в яме			+	

Каменная оградка	+	+
“Очаг”	+	

Взаимовстречаемость упомянутых выше деталей погребального обряда как в курганах с погребениями, так и меморативных отражена в таблицах I и II. Для анусинских курганов характерна большая вариантность сочетания этих деталей. Так ритуальный огонь и каменные кладки могли использоваться в погребениях обоих типов. Оградки сооружались как в курганах с зольными пятнами, так и в тех, где ритуальный огонь не использовался. Камни у края могильной ямы зафиксированы только в погребениях с оградками, а камень над погребением — в кургане без оградки и зольного пятна (в более ранних курганах Заславского могильника камни помещались над погребениями на кострищах).

Помимо каменных оградок в погребальном обряде использовались и отдельные камни. Они помещались либо у края могильной ямы на материке, либо в насыпи кургана, над погребением.

К сожалению, широкие датировки большинства анусинских курганов не позволяют определить хронологию вариантов погребального обряда.

Этнический состав населения, оставившего курганные группы I и II у д. Анусино, не был однородным. Однако не всегда можно с уверенностью определить этнос погребенных. Несомненно, кривичским является захоронение в кургане 4 группы II. Погребение с трехбусинными зернистыми височными кольцами могли принадлежать дреговичанке, но такие же украшения носили и южные соседи дреговичей.

Значительная часть погребений принадлежит населению, сооружавших в курганах каменные оградки. Трудно сказать, были это славяне, испытавшее сильное влияние балтов, или подвергшиеся славянизации балты. Нельзя также исключать, что длительное совместное проживание в пределах одного поселения приводило к заимствованию некоторых деталей погребального обряда. Показательно, что в кургане 3 группы I “пунктирная” кольцевая каменная оградка сочетается с типично славянским набором украшений погребенной.

Наличие в небольшом курганном могильнике II захоронений представителей не менее трех этносов и племен позволяет предполагать, что эти могильники владельческого (княжеского или боярского) села. В таких селах оседали пришлые люди, нуждавшиеся в покровительстве власть имущих, здесь же владельцы селил полонянников, захваченных в войнах и набегах. Впрочем, не исключено, что такой состав населения мог быть связан с близостью контактной этнической зоны.

Литература.

1. Дело со сведениями о памятниках старины, находящихся на территории уездов Минской губернии // НГАРБ, ф. 295, оп. 1, д. 3823г..

2. Журжалина Н.П. Древнерусские привески-амулеты и их датировка // СА. 1961. N 2. С. 122 — 140.

3. Заяц Ю.А. Курганный могильник Изяславя // Древнерусское государство и славяне. Мн., 1983. С. 36 — 40.

4. Заяц Ю.А. Заславль в эпоху феодализма. Мн., 1995.

5. Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода. М., 1982: С. 156 — 177.

6. Куза А.В., Соловьева Г.Ф. Языческое святилище в земле радимичей // СА. 1972. N 1. С. 146 — 154.

7. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X — XV вв.). М., 1981.

8. Успенская А.В. Нагрудные и поясные привески // Труды ГИМ. 1967. Вып. 43. С. 88 — 132.

9. Фехнер М.В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни // Труды ГИМ. 1959. Вып. 38. С. 149 — 224.

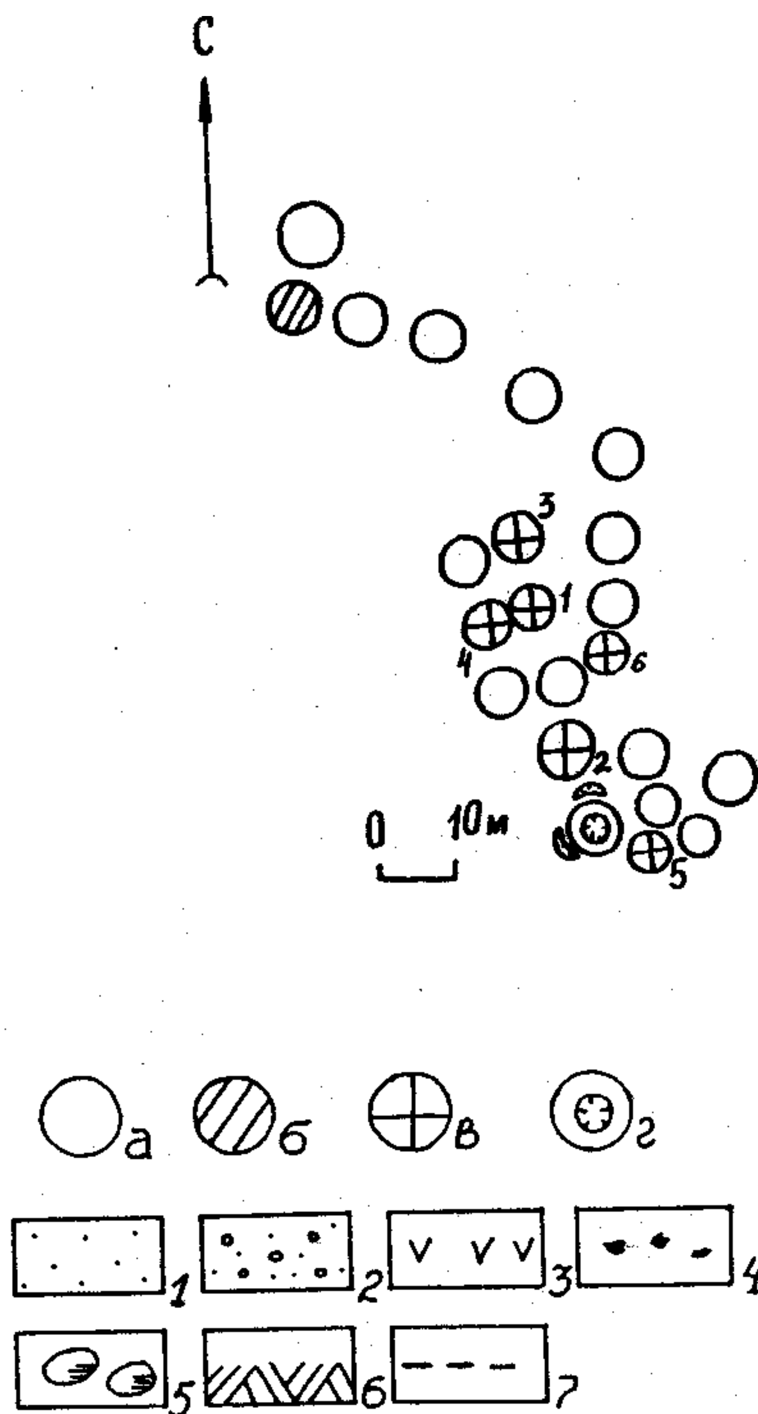

Рис.1. План курганной группы II у дер. Анусино и условные обозначения к рис.2,3,5-10: а - курган; б- разрушенньй курган, в - исследованный курган, г - поврежденный курган; 1 -песок; 2 - песок с примесью мелких камешков, 3 - зольный слой, 4 - угли, 5 - камни, 6 - материк, 7 — граница зольного слоя

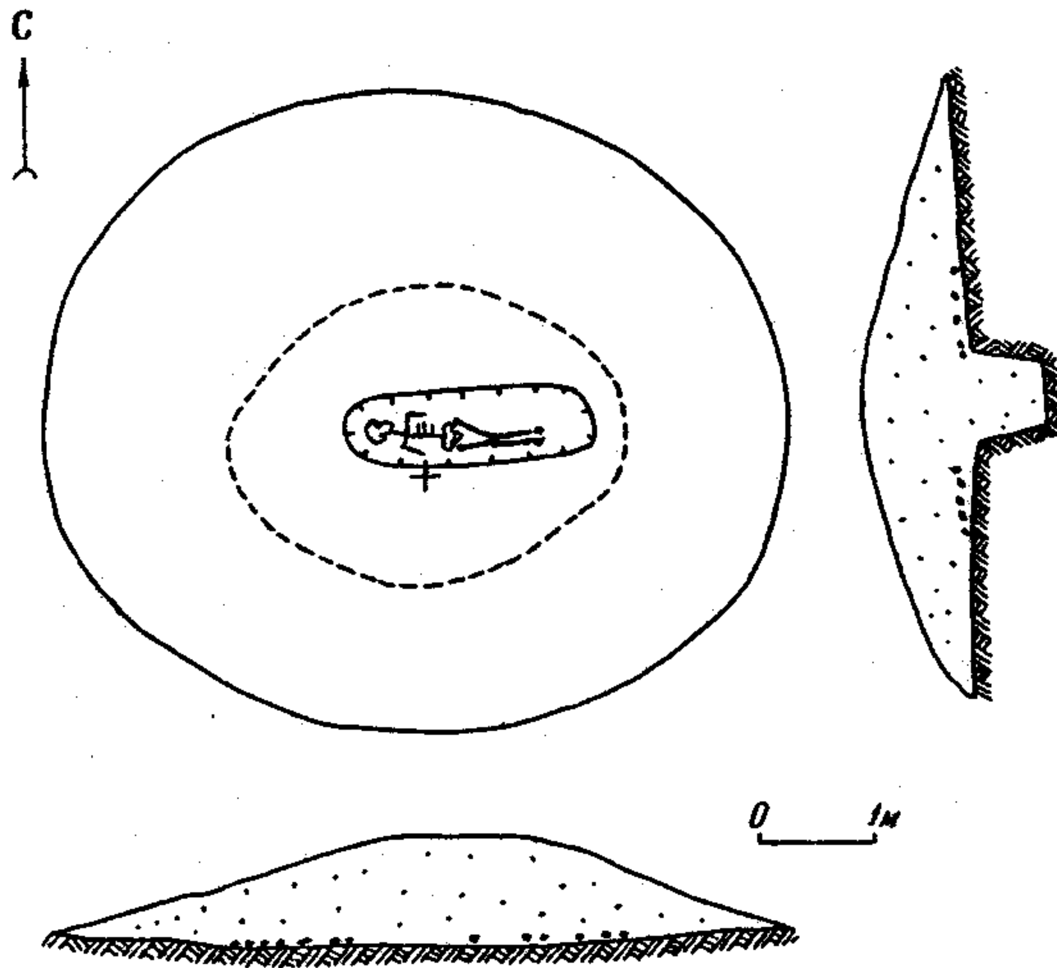

Рис. 2 Курганная группа I у дер. Анусино. Профили и план кургана 1.

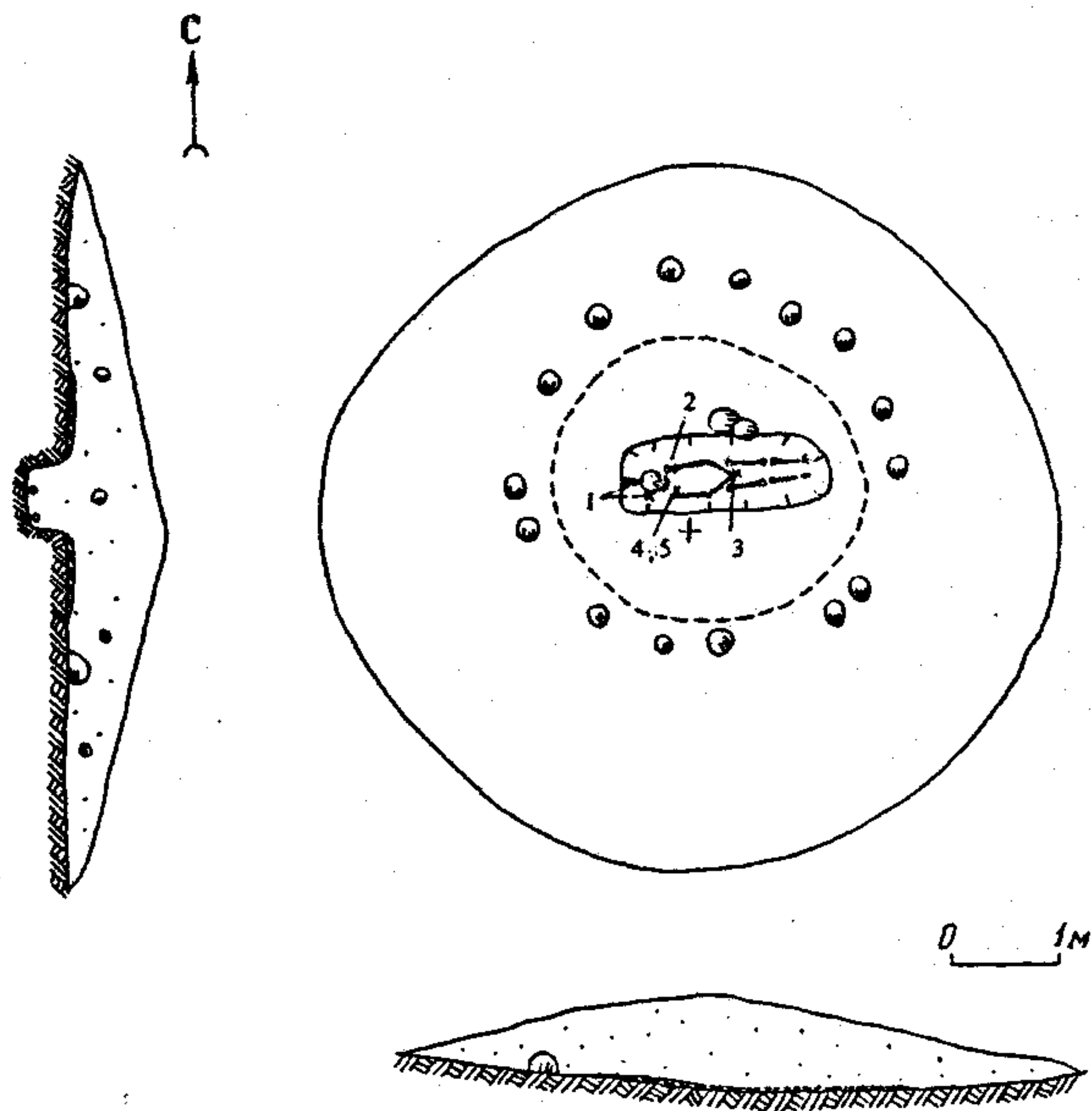

Рис. 3 Курганная группа I у дер. Анусино. Профили и план кургана 3: 1 — височные кольца и обоймицы, 2 — бусы, 3 — перстень, 4 — цепочка, 5 — бубенчик.

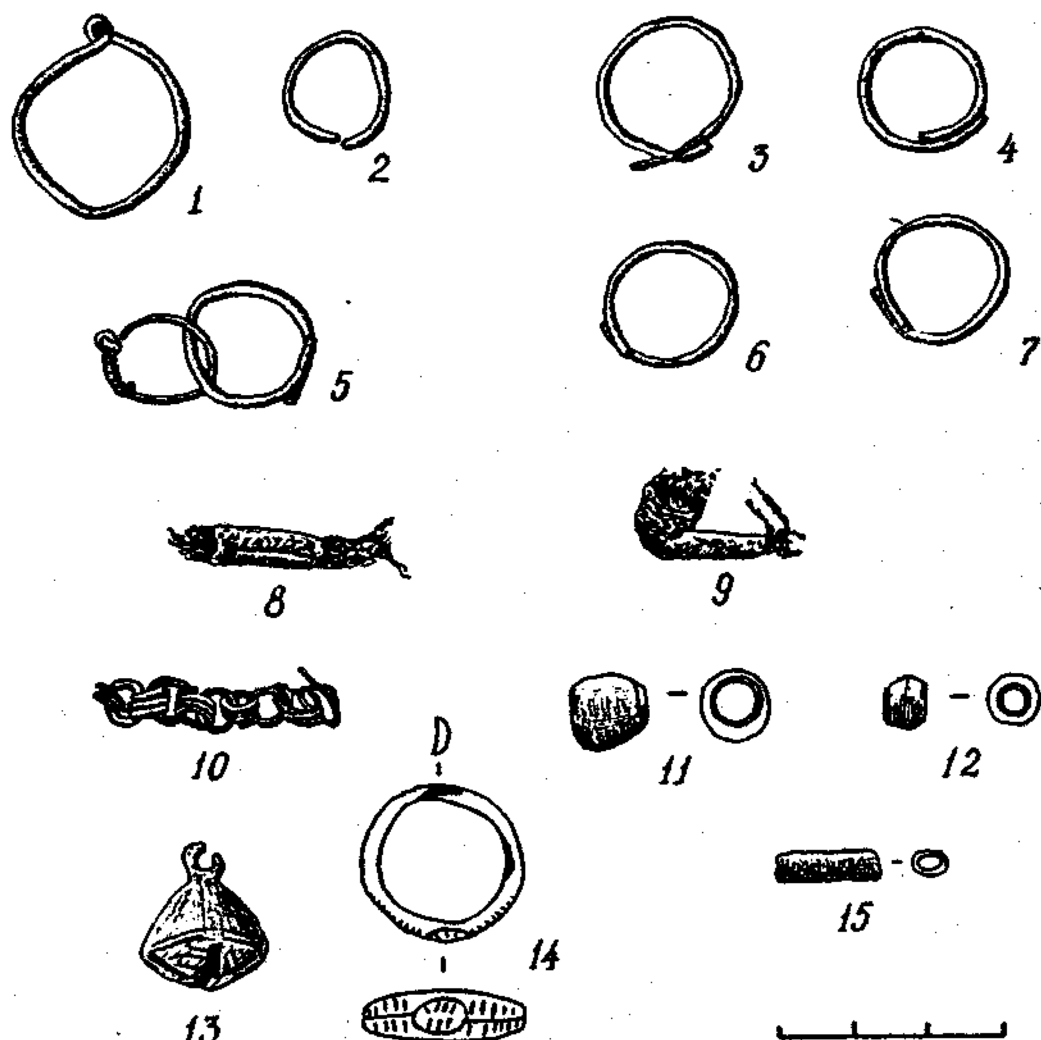

Рис. 4 Предметы из кургана 3 группы I у дер. Анусино: 1 — 7 — кольца височные, 8 — 9 — обоймицы с остатками шнура, 10 — фрагмент цепочки, 11, 12,15 — бусы, 13 — бубенчик, 14 — перстень.

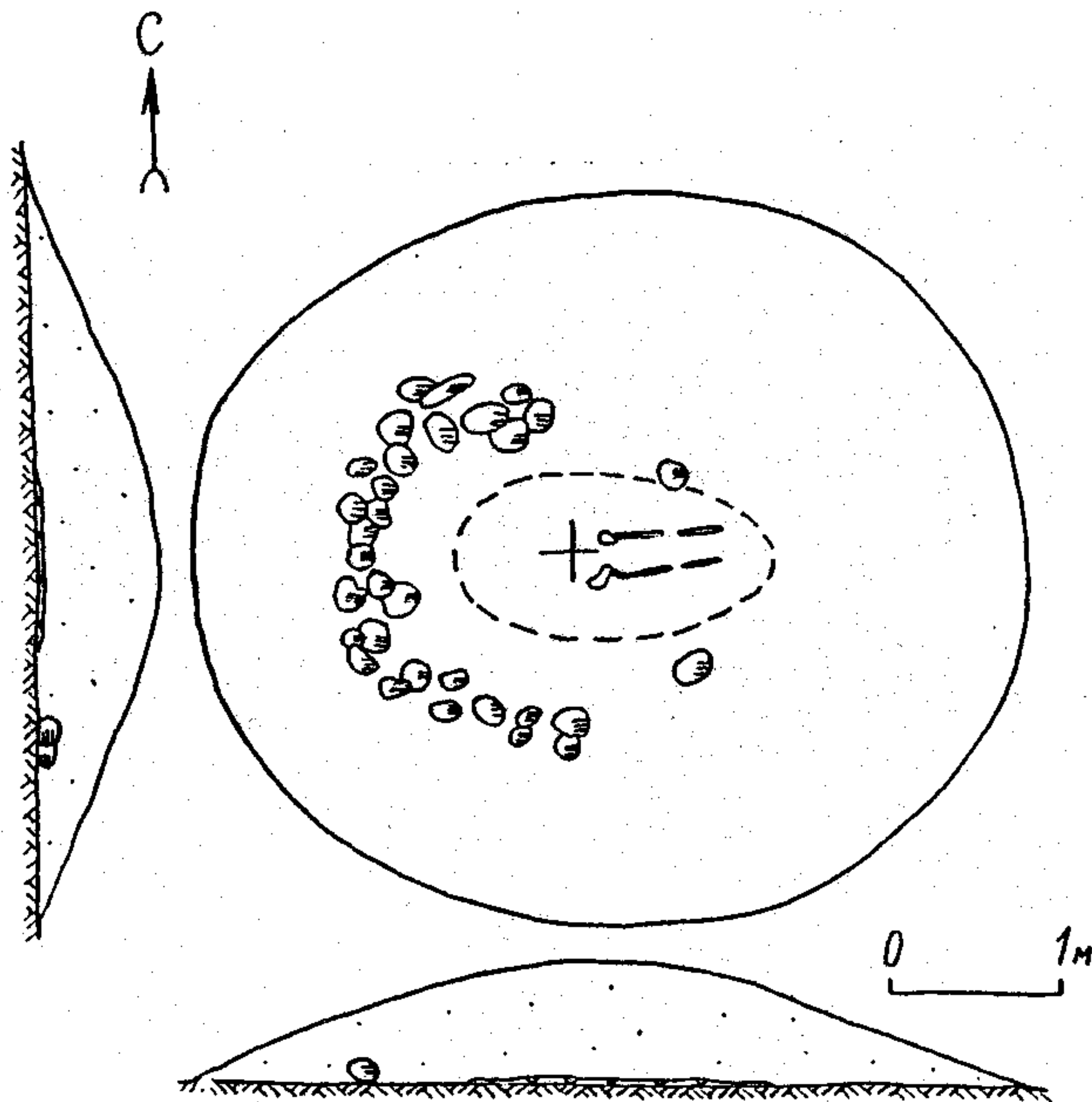

Рис. 5 Курганная группа II у дер. Анусино. Профили и план кургана 1.

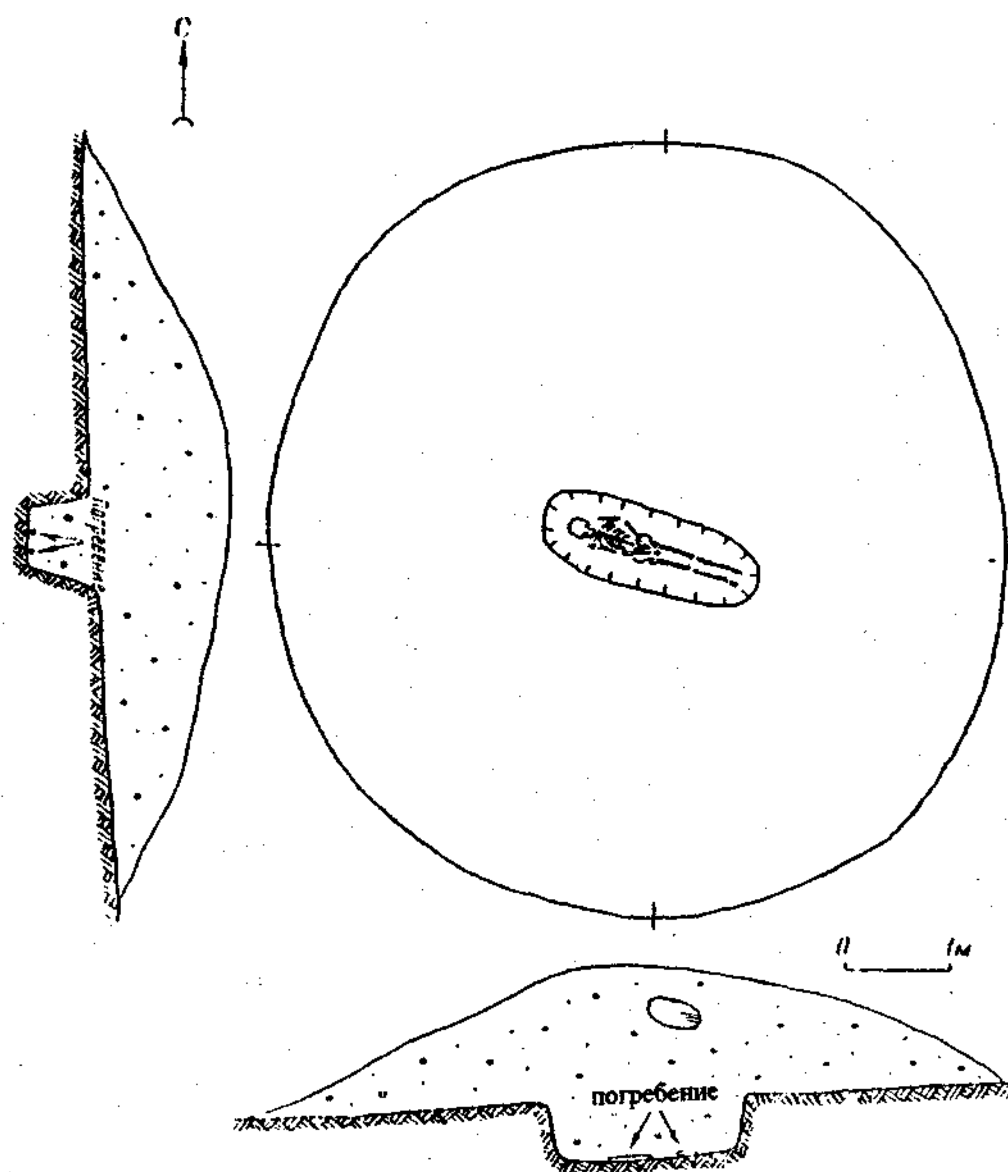

Рис. 6 Курганная группа II у дер. Анусино. Профили и план кургана 2.

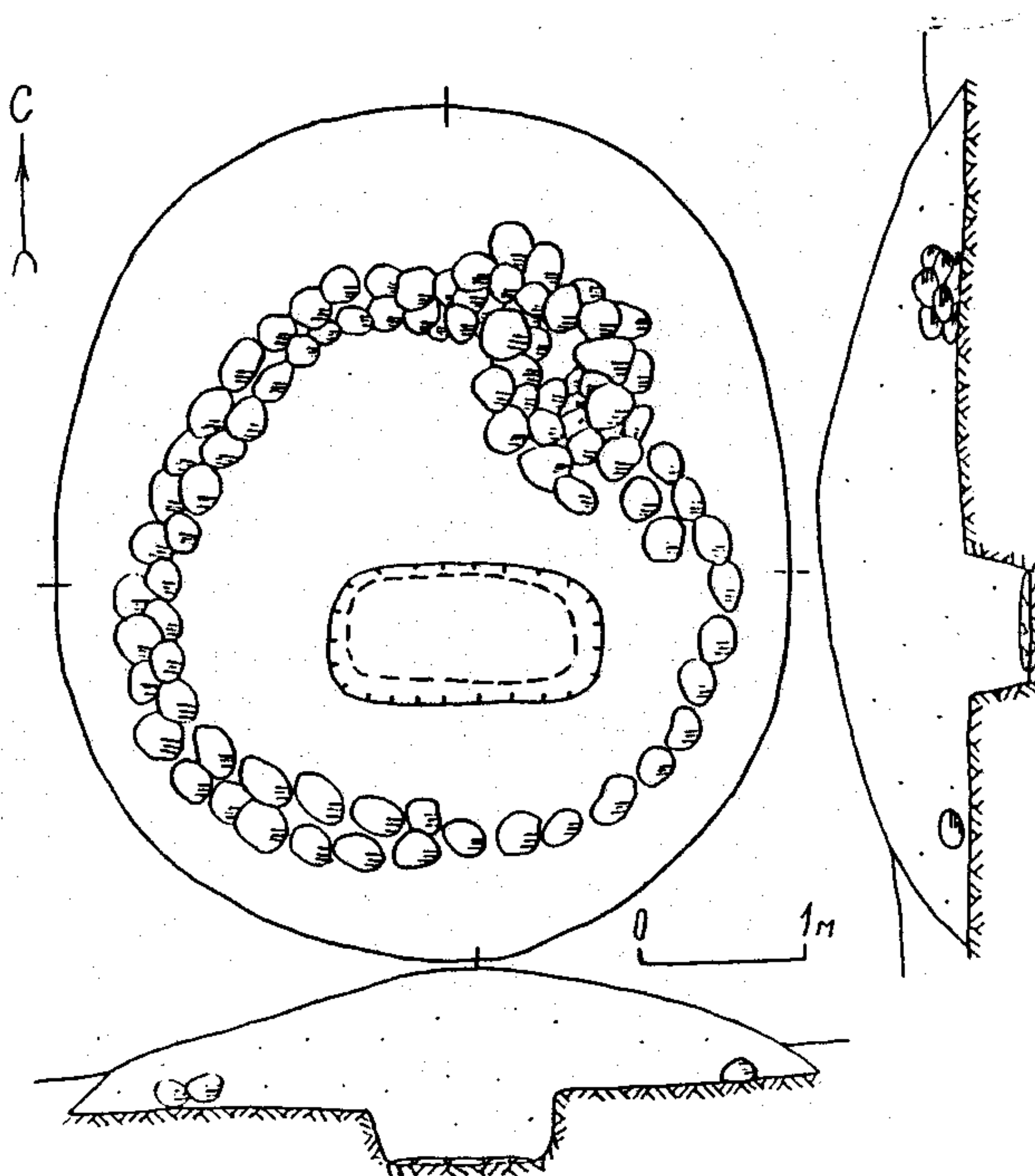

Рис. 7 Курганная группа II у дер. Анусино. Профили и план кургана 3.

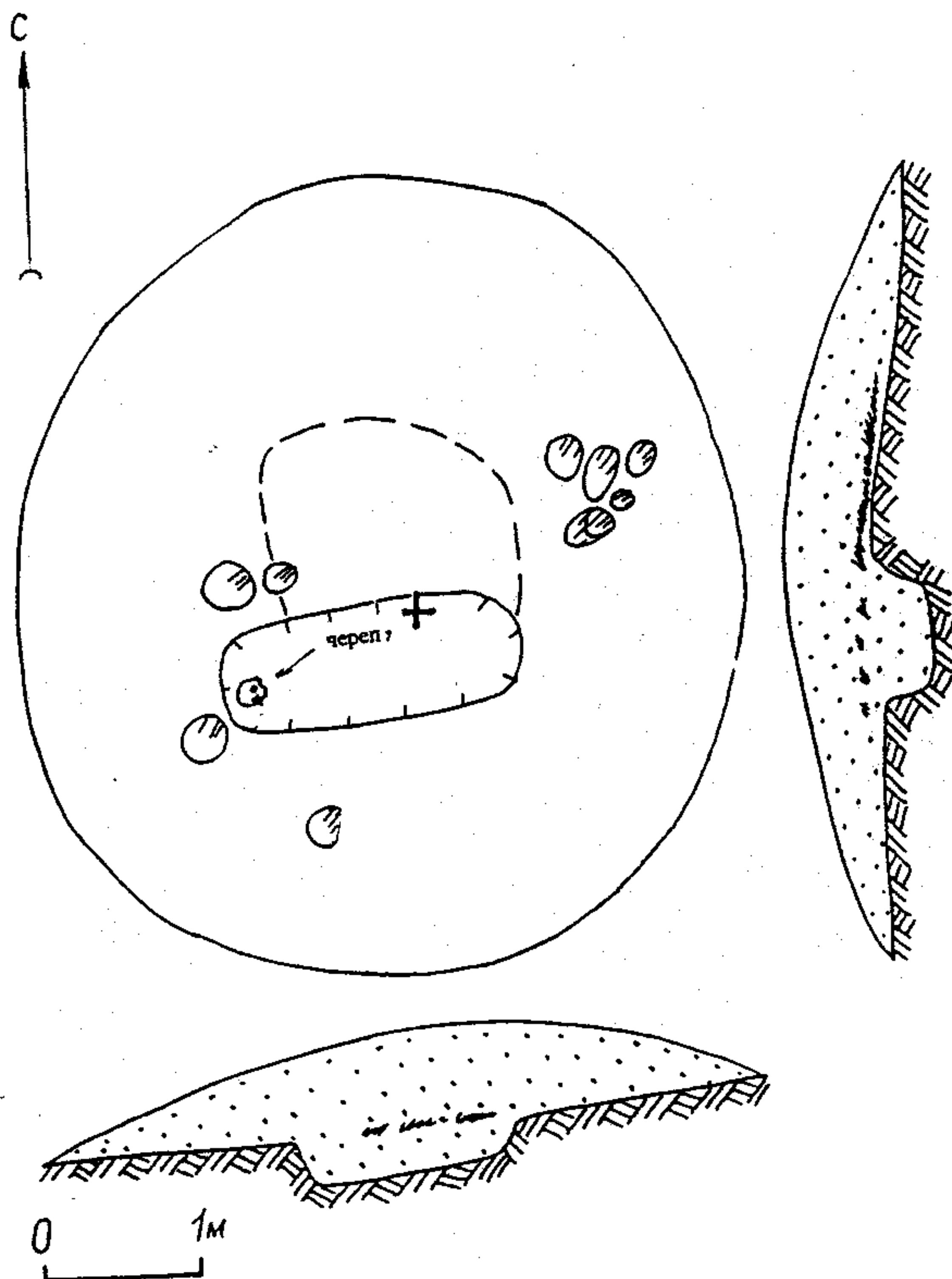

Рис. 8. Курганная группа II у дер. Анусино. Профили и план кургана 4.

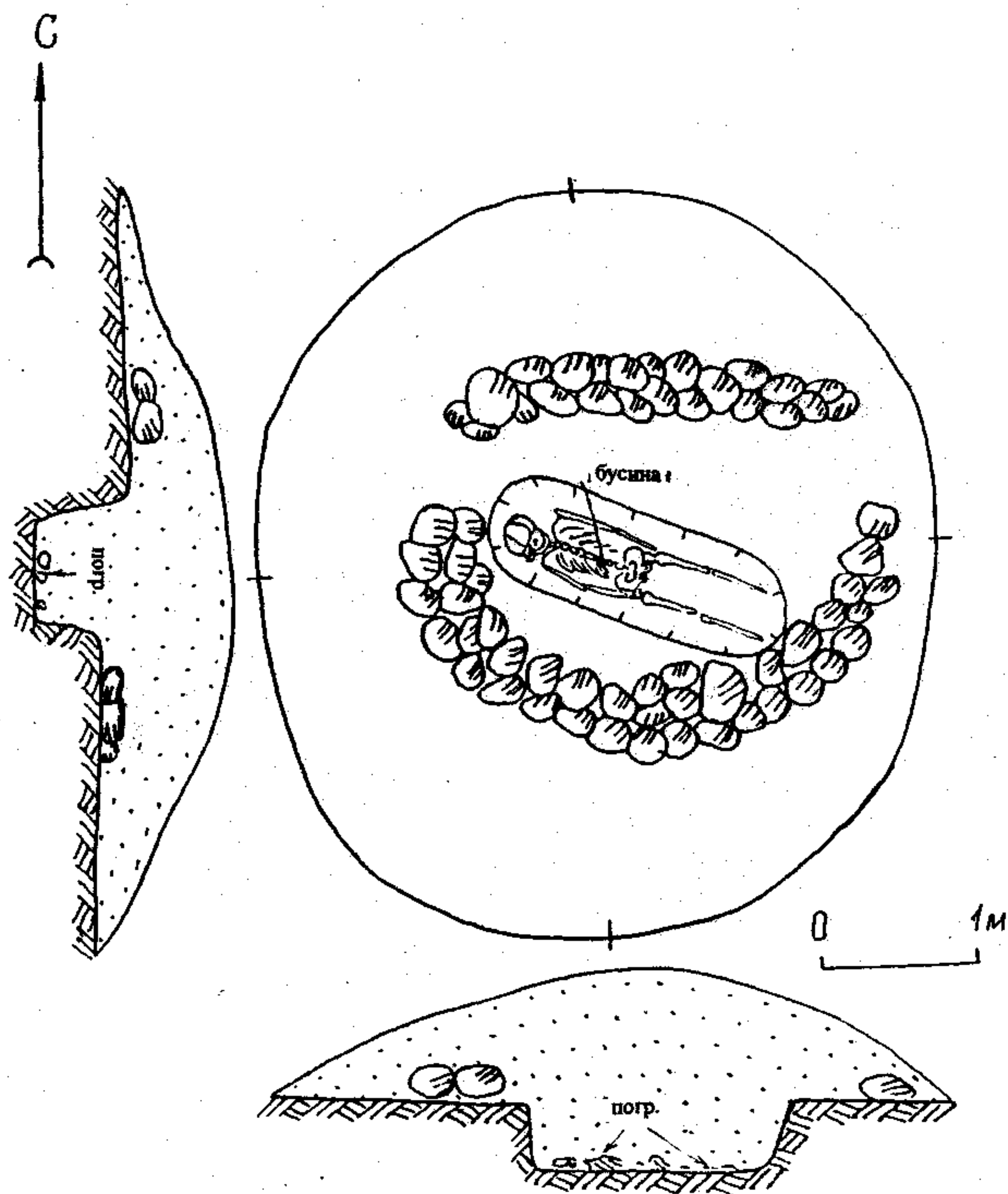

Рис. 9. Курганная группа II у дер. Анусино. Профили и план кургана 5.

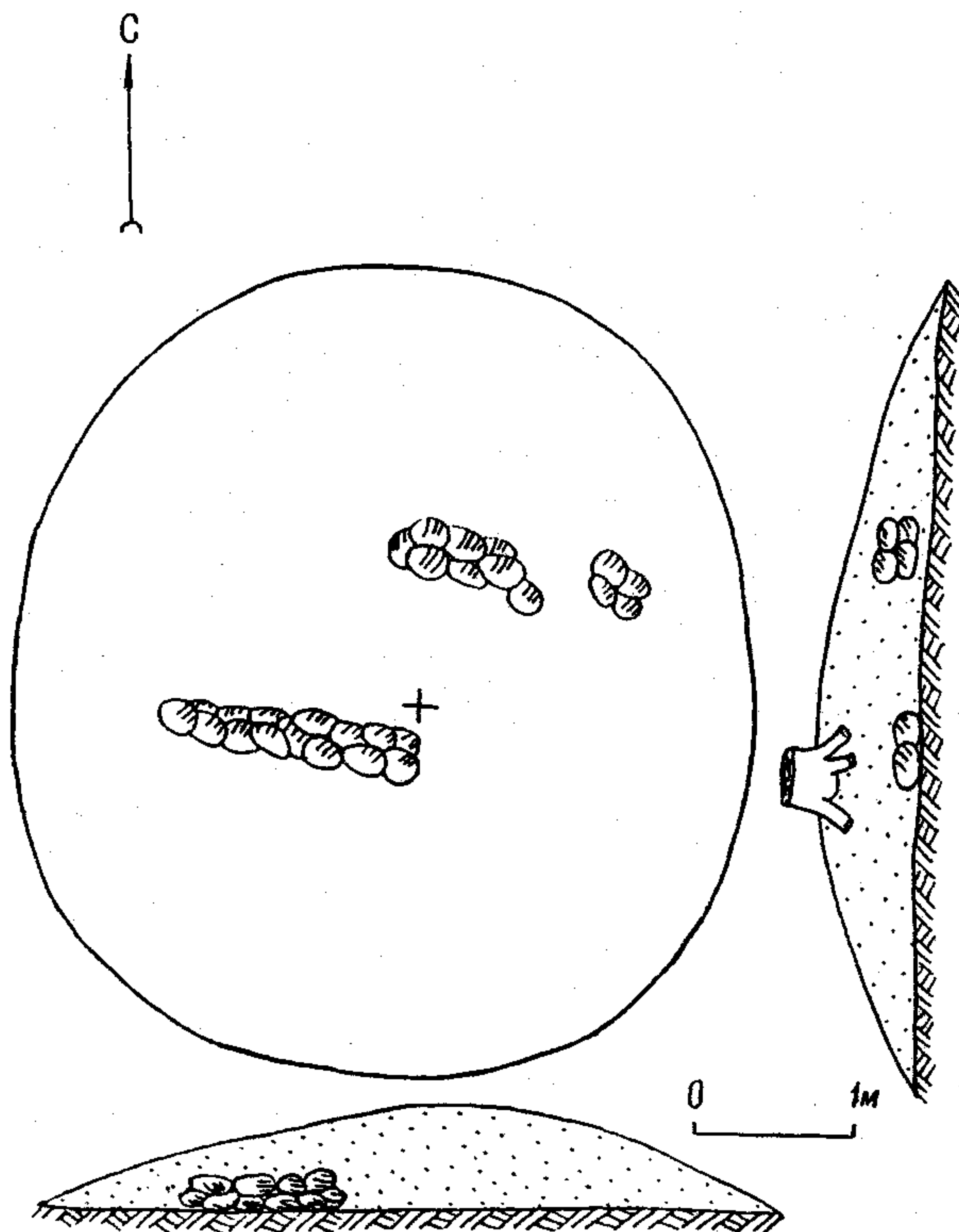

Рис. 10. Курганная группа II у дер. Анусино. Профили и план кургана 6.

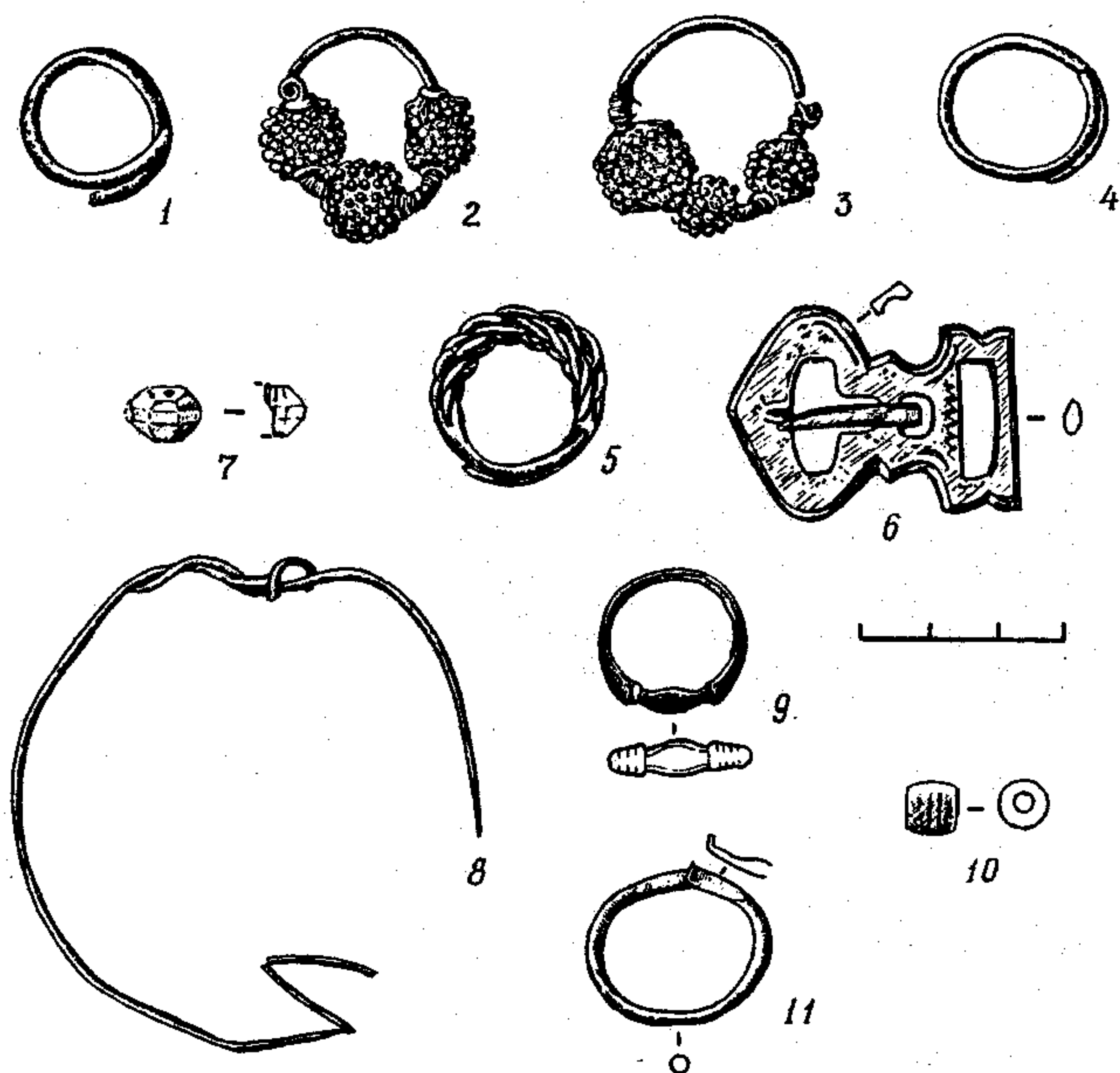

Рис. 11 Предметы из курганов группы II у дер. Анусино: 1 — 4, 8 — кольца височные, 5,9 — перстни, 6 — пряжка, 7, 10 — бусы, 11 — кольцо (1 — 6, 8, 9, 11 — цветной металл, 7 — сердолик, 10 — стекло); 1 — 5 — курган 2, 6 — курган 1, 7 — курган 5, 8 — 11 — курган 4.

КВЯТКОВСКАЯ А.В. (Минск)

КУРГАНЫ ЯТВЯГОВ КОНЦА I — НАЧАЛА II ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ Н.Э. (УСТРОЙСТВО И ТИПОЛОГИЯ)

Конструктивной особенностью этих древностей является наличие большого количества камней в каждом кургане: насыпи их выполнены целиком из камней либо — каменно-земляные. Эти конструктивные особенности вместе с погребальным обрядом и инвентарем позволили выделить эти памятники в особый тип древностей.

Каменные курганы располагаются на значительной территории: известны они в Польше, Литве и Беларуси. За пределами нашей республики они изучаются уже в течение длительного времени и хорошо известны в археологической литературе. Иначе обстоит дело с изучением этого типа древностей в пределах Беларуси: систематические и целенаправленные исследования их не проводились. В разные годы разными исследователями изучению подвергались отдельные памятники.

Замечено, что каменные курганы в пределах Беларуси располагаются по берегам рек, на возвышенностях. Курганные насыпи на таких площадках расположены не равномерно, а группами -- по 2-3, либо отстоят друг от друга на расстоянии 3-5 м и более. Эти особенности в расположении курганов могут свидетельствовать и объясняются семейным обрядом захоронения: на отведенной для погребения умерших площадке каждая семья имела свой участок. В случае долговременного функционирования могильника отдельно стоящие группы курганов с течением времени сливались между собой, образуя единый погребальный комплекс.

Каменные курганы в Беларуси сосредоточены, в основном в Верхнем Понемонье и Среднем Побужье. Отдельные памятники известны за пределами этого ареала. На указанной территории каменные курганы располагаются не равномерно, а группами.

Первая группа располагается в правобережье Немана. Вторая группа - в левобережье Немана. Третья группа выявлена автором в 1995 г. в результате разведочных работ по р.Наревке - на территории национального парка "Беловежская пуща". Четвертая группа находится по р.Лесной (Правая и Левая Лесная) и в верхнем течении р.Мухавец. Отмеченные группы памятников не равны в количественном отношении. Неодинакова и степень их изученности. Например, каменные курганы по р.Наревке (3-я группа) не исследовались вовсе.

К настоящему времени имеются сведения более чем о 60 памятниках рассматриваемого типа. Изучению подвергались 33 могильника, раскопано более 370 каменных курганов. В настоящей работе учтены сведения по 250 захоронениям этого типа. При составлении карты и разработке типологии каменных курганов учтены сведения, содержащиеся в отчетах и публикациях Э.А.Вольтера (Дело N 43/1889), В.А.Шукевича (Дело N 13а/1888;N 103/1890, 90/1894), С.Круковского (Krukowski,1911. С.1-21); П.С.Рыкова (Рыков,1914. С.1-14); Я.Фицтке (Jaskanis D.,1962. S.337-361), И.В.Бирули (Бируля, 1959, д.N 156; Отчет за 1960 г., Дневник за 1962 г.); В.В.Седова (Седов, 1961,д.115: 1968, д.321); Т.Ковальской (Ковальская,1960, д.140); Я.Г.Зверуго (Зверуго, 19767. С.417-418; 1989. С.33; 1993. С.298); К.В.Павловой (Павлова, 1963, д.149; 1965, д.261; 1968, д.323; 1970, д. 371; 1971, д.382; 1972, д. 409); В.Н.Рябцевича (Рябцевич, д.1053); Э.М.Зайковского (Зайковский, 1994. С.71-87); Л.В.Дучиц (Дучиц, д.1201); Ю.А.Заяца (Заяц Ю., 1993. С. 40,74,522); а также материалы собственных исследований (Квяткоўская А., 1994, д. 1550, 1995, д. 1568). К сожалению, не представляется возможным использовать данные работ Т.Н.Коробушкиной, так как материалы раскопок не опубликованы, а содержащаяся в книге (Коробушкина, 1993) информация не позволяет составить представление об изученных захоронениях.

Исходя из имеющихся сведений следует, что каменные курганы заключают два вида захоронений: 1) по обряду трупосожжения и 2) по обряду трупоположения.

Вид 1. Каменные курганы по обряду трупосожжения. Тип 1. Захоронения по обряду трупосожжения на стороне. Курганы этого типа в основании и по насыпям были обложе

ны камнями. В насыпях (за редким исключением) выявлены угли и фрагменты керамической посуды - следы совершаемого погребального ритуала. В зависимости от того, в какой части курганов располагались остатки кремации и инвентарь, выделены несколько вариантов.

Вариант А. Остатки кремации и инвентарь помещены в насыпях курганов на различной глубине (Маркененты-1; Береговцы - 1-4; Косовщина -4-7; Ясудово -1-3; Ладеники- 2; Сулятичи -2-3; Городиловка - 1-2; Бретянка -3-4).

Вариант Б. Остатки кремации и инвентарь помещены на уровне древнего горизонта, в основании курганов (Бретянка -2,16,17; Ладеники-1; Свищево -1(1994); Тростяница -5(1994);

Плетки- 1-5; Маркененты- 2-3; Кошели- 2; Подрось- 1,6; Косовщина-1).

Вариант В. Остатки кремации и инвентарь помещены в неглубокие (0,1--0,2 м) подкурганные ямы (Муравельник-1; Митрони-1; Косовщина-2-3).

Тип II. Каменные курганы по обряду трупосожжения на месте. Устройство их аналогично курганам типа 1. Выделены следующие варианты.

Вариант А. Трупосожжения на месте: остатки кремации и инвентарь размещались на уровне древнего горизонта (Войская-17; Хотиново-7; Ратайчицы -20).

Вариант Б. Курган с трупосожжением на месте, в подкурганной яме (Войская-18).

Тип III. Курган с захоронением частично обожженного скелета в насыпи (Бретянка -1).

Вид II. Каменные курганы по обряду трупоположения. Устройство их следующее: в основании и по насыпи обложены камнями. В насыпи встречены фрагменты керамической посуды, как правило, от 2-3-х горшков и угли или угольные прослойки.

Тип 1. Курганы по обряду трупоположения в насыпи. В зависимости от особенностей обряда выделены следующие варианты.

Вариант А. Умершие были положены почти в середине высоты насыпи, навзничь, ориентированы на З (Войская-8, Дуброво-8).

Вариант Б. Умершие были положены в насыпи на зольном слое толщиной 0,1-0,15 м (Свищево-8,16,17).

Тип II. Курганы по обряду трупоположения на уровне древнего горизонта. Устройство их прежнее. Исходя из особенностей погребального обряда выделены следующие варианты:

Вариант А. На уровне древнего горизонта залегали скелеты, а рядом располагались ритуальные кострища (Ратайчицы-2,3 (1959); Свищево-13; Бретянка-6).

Вариант Б. Скелеты залегали на уровне древнего горизонта на зольно-угольном слое толщиной от 3-5 до 15-18 см (Тростяница-4(1962); Ратайчицы-1,4,5,13; Зеленые Гурки-6; Войская-3,6,22,23; Свищево-4,14,18; Ботаревка-5; Городиловка-1,6 (1970); Сулятичи-12,20; Бретянка-7,8,9).

Вариант В. Скелет положен в основании кургана на вымостку из плотно улоэженного гравия (Тростяница-4 (1994).

Вариант Г. Под насыпями, в основании курганов - каменные вымостки. Между камнями встречены фрагменты керамической посуды и угли. Под вымостками залегали скелеты (Борздынь-1; Дуброво-1; Подрось-3,4,7,13,17). В кургане N 11 (Подрось) рядом со скелетом выявлены пепел и фрагменты керамики, а камни обставки от дна имеют следы обожженности. В курганах N 2 (Подрось) и 19 (Свищево) под скелетами зольный слой.

Вариант Д. В курганах этого варианта скелеты залегали на уровне древнего горизонта, на материковом слое, в обрамлении из камней (Клепачи-1; Ратайчицы-7-9,11,12,14,16-19,24,26,28; Войская-4,20; Хотиново-4,8; Свищево-6; Зеленые Гурки-4,11,13;Лисовчицы-1; Колпаки-1-12; Дуброво-9; Тростяница-1 (1960),5,6 (1962); Городиловка-2-5,8; Бретянка-14,23,25; Сулятичи-10,17; Борздынь-1).

Тип III. Курганы по обряду трупоположения в подкурганных ямах. Устройство их следующее: в основании и по насыпи имеются камни. В насыпях встречены зола, угли и фрагменты керамической посуды. Могильные ямы глубиной от 0,2 до 0,5-0,7 м. Исходя из особенностей погребального обряда выделены следующие варианты:

Вариант А. В основании курганов, на уровне древнего горизонта - золистый слой с камнями. Под ним, в материке - могильные ямы (Горавец-1,2; Анусино-1 (1983); а в могильниках Камено (1-4); Свищево-3,15; Дуброво-7; Путчино-1; Ботаревка-1,3,4,6; Городиловка-1 (1956); Сулятичи- 1,2,11; Борздынь-2 - камни располагались не только над могильными ямами, но и внутри их.

Вариант Б. В основании курганов, на уровне древнего горизонта располагались кострища, в которых найдены фрагменты керамики, зубы и кости свиньи или лошади. Эти кострища располагались либо над могильными ямами (Войская-2,4,27; Хотиново-1,6; Любашки-1; Свищево-1,2,7,9,10,12; Сулятичи-3,4,7; Лисовчицы-2; Дуброво-2,6), либо рядом с могильными ямами, частично перекрывая их (Тростяница-1-3 (1994); 2,3,7 (1962); Ратайчицы-6). И в первом, и во втором случае кострища не достигали костей скелетов.

Вариант В. Устройство курганов аналогично описанному выше. Но в могильных ямах костяки лежали на слабом зольном слое (Войская-30,31).

Вариант Г. Курганы, отнесенные к этому варианту имели следующее устройство. По краям и по насыпи обложены камнями. В насыпях изредка встречены угли и фрагменты керамики. Скелеты покоились в могильных ямах, на

материковом слое (Хотиново-3,5; Анусино-1-4 (1988-1989); Камено-1,2; Кустичи-2; Войская-9-12, 14-16,19,21,24-26, 29; Хотиново-2; Сулятичи-19; Волча-1-6).

Выявленный в каменных курганах погребальный инвентарь позволяет датировать эти памятники X — серединой XIII вв. В X — начале XI в. происходит переход от обряда трупосожжения к обряду трупоположения, а в период от XI до середины XIII в. - удерживался обряд трупоположения в каменных курганах. В XI в. на смену каменным курганам приходят каменные грунтовые могилы и во второй половине XIII в. этот тип древностей становится господствующим в Верхнем Понеманье и Среднем Побужье, а также за пределами этих областей в Беларуси (например, по Березине Днепровской, по левым притокам Западной Двины).

В процессе исследований выявилось, что почти в каждой из изученных курганных групп имелись насыпи, которые не содержали скелетов или остатков кремации. Не зависимо от того, в ккакой части рассматриваемого региона располагались такие курганы, отмечается сходство в их устройстве. В основании эти курганы были обложены камнями и под дерном по насыпи имели каменные вымостки. Насыпи состояли из песка, песка с гравием или песка и включений глины (Хотиново-10, Зеленые Гурки-7,10; Ратайчицы-22,23,29; Войская-5,11,28; Бретянка-5,21,28; Борздынь-3). В отдельных курганах отмечены единичные угли или небольшие зольно-угольные линзы в насыпи или на уровне древнего горизонта (Кустичи-1,3,5,7; Зеленые Гурки- 2,3,12,14, а в кургане N 1, в его северо-западной части выявлено скопление пережженных желудей;Ратайчицы-15; Войская-7; Бретянка-21,28; фрагменты керамической посуды (Подрось-8,9; Кустичи-6; Ратайчицы-27; Войская-1; Ботаревка-2). В кургане N 25 (Ратайчицы) на уровне древнего горизонта найден горшок. В кургане N 4 (Кустичи) выявлен железный предмет; в кургане N 10 (Ратайчицы) - железный гвоздь; в кургане N 8 (Зеленые Гурки) - пряслице. Возможно, эти сооружения являлись символическими в честь тех, кто умер или погиб далеко от своего дома, в связи с чем не представлялось возможным захоронить их на родовом кладбище.

Рассмотрение особенностей погребального обряда каменных курганов в пределах Беларуси показывает на большое сходство погребальных традиций населения их оставившего и не выявляет резких региональных отличий. Это может служить доказательством в пользу вывода об этнической однородности населения, погребенного в каменных курганах Беларуси. Выделенные типы и варианты погребальной обрядности отражают этапы перехода от обряда трупосожжения к обряду трупоположения, процесс формирования и развития последнего на указанной территории. Переход этот был обусловлен внедрением извне христианской идеологии. Правда, эта попытка христианизации населения Верхнего Понеманья и Среднего Побужья (сельского) со стороны южнорусских княжеств в XI — XII вв. потерпела крах. Обряд захоронения в эволюционировавших от каменных курганов каменных могилах, датируемых от XI до середины XVI вв., оставался языческим.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бируля И.В. Отчет об археологических исследованиях экспедиции Брестского областного краеведческого музея в 1959 г. //Архив ИИ АН РБ, д. 156.

2. Бируля И.В. Отчет об археологических исследованиях экспедиции Брестского областного краеведческого музея в 196О г. (хранится в Брестском областном краеведческом музее).

3. Бируля И.В. Дневник о раскопках в Брестской области в 1962 г.

4. Вергей В.С. Отчет о полевых исследованиях курганной группы около дер. Косовщина Лидского района Гродненской области в 1976 г.//Архив ИИ АН РБ, д. 565.

5. Гуревич Ф.Д. Отчет славяно-литовского отряда Прибалтийской экспедиции за 1956 г. // Архив ИИ АН РБ, д.18.

6. Гуревич Ф.Д., Павлова К.В. Отчет о работе Новогрудской экспедиции в 1965 г. //Архив ИИ АН РБ, д.261.

7. Гуревич Ф.Д., Павлова К.В. Отчет о работе Новогрудской экспедиции в 1968 г. // Архив ИИ АН РБ, д.323.

8. Дело имп. Археологической Комиссии о раскопках В.А.Шукевича в Лидском и Трокском уездах Виленской губернии //Архив ИИМК, ф.1, д.13а/1888.

9. Дело имп. Археологической Комиссии о раскопках В.А.Шукевича в Лидском и Трокском уездах Виленской губернии //Архив ИИМК, ф.1, д. 103/1890.

10. Дело имп. Археологической Комиссии о раскопках В.А.Шукевича в Лидском и Трокском уездах Виленской губернии //Архив ИИМК, ф.1, д. 90/1894.

11. Дело имп. Археологической Комиссии о раскопках Э.А.Вольтера в Виленской губернии //Архив ИИМК, ф.1, д.43/1889.

12. Дучиц Л.В. Отчет о полевых исследованиях на территории Глубокского и Докшицкого районов Витебской области в 1990 г. //Архив ИИ АН РБ, д. 12О1.

13. Зайкоускі Э.М. Раскопкі на Дзявочай гары //ГАЗ, 1994. Вып.4. С.71--87.

14. Заяц Ю.А. Анусіна //Археалогія і нумізматыка Беларусі. Мінск, 1993. С.40.

15. Заяц Ю.А. Борздынь //Археалогія і нумізматыка Беларусі. Мінск, 1993. С. 74.

16. Заяц Ю.А. Путчына //Археалогія і нумізматыка Беларусі. Мінск, 1993. С. 522.

17. Зверуго Я.Г. Раскопки курганов в Понемонье //АО за 1975год. 1976. С. 417-418.

18. Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX — XIII вв. Минск, 1989.

19. Звяруга Я.Г. Камена // Археалогія і нумізматыка Беларусі. Мінск,1993. С.298.

20. Квяткоўская А.В. Справаздача аб палявых даследаваннях у ліпені-жніўні 1994 г. у ваколіцах в.Плеткі Шчучынскага р-на Гродзенскай вобл. і ў Камянецкім р-не Брэсцкай вобл. //Архіў ІГ АН РБ, спр. 155О.

21. Квяткоўская А.В. Справаздача аб палявых даследаваннях у чэрвені 1995 г. у ваколіцах в. Плеткі Шчучынскага р-на Гродзенскай вобл.//Архіў ІГ АН РБ, спр. 1568.

22. Ковальская К.Т. Отчет о проведении археологических работ на территории Орлянского с/с Желудокского р-на Гродненской обл. в 1960 г. // Архив ИИ АН РБ, д. 140.

23. Коробушкина Т.Н. Курганы Белорусского Побужья X — XIII в. Минск, 1993.

24. Павлова К.В. Отчет о раскопках могильника у д.Бретянка Новогрудского р-на Гродненской обл. в июне-августе 1963 г. //Архив ИИ АН РБ, д.138.

25. Павлова К.В. Отчет о раскопках могильника у д. Городиловка Новогрудского р-на Гродненской обл. в 197О г. //Архив ИИ АН РБ, д.371.

26. Павлова К.В. Отчет о раскопках могильников у д.д. Мольничи и Сулятичи Новогрудского р-на Гродненской обл. в 1971 г. // Архив ИИ АН РБ, д.382.

27. Павлова К.В. Отчет о раскопках курганных могильников в окрестностях г. Новогрудка Гродненской обл. в БССР в июле 1972 г. //Архив ИИ АН РБ, д.409.

28. Рыков П.С. Раскопки в Ошмянском у. Виленской губ.: 1) близ ст.Сморгонь и 2) вблизи имения Маркененты (с 28 изображениями) //Записки Северо-Западного отдела Имп. Русского географического общества. Вильна, 1914. Кн.4. С.1-14.

29. Рябцевич В.Н. Отчет о проведении археологических раскопок могильника у д.Горавец Борисовского р-на Минской обл.//Архив ИИ АН РБ, д. 1053.

30. Седов В.В. Отчет о полевых археологических работах на территории Белорусской ССР в 1961 г. //Архив ИИ АН РБ, д.115.

31. Седов В.В. Отчет о полевых работах Псковско-Неманского отряда Института археологии АН СССР на территории Гродненской области в 1968 г. // Архив ИИ АН РБ, д. 321.

32. Jaskanis D. Materiaiy z badac wczesnoњredniowiecznego cmentarzyska w miejscowoњci Podros koio Woikowyska w BSSR // Rocznik Biaiostocki. Biaiystok, 1962. T. 3.S.337--361.

33. Krukowski S. Cmentarzysko mogil ciaiopalnych w Jasudowe pod Sopockinami w pow. Augustowskim, gub. Suwalskiej // Swiatowit. Warszawa, 1911. T. 9. S.1-21.

МЕТЕЛЬСКИЙ А.А. (Минск)

О МЕСТОНАХОЖДЕНИИ ЦЕНТРА ЗАРУБСКОЙ ВОЛОСТИ СМОЛЕНСКОЙ ЗЕМЛИ

Вопросы исторической географии Смоленской земли вот уже второе столетие привлекает внимание исследователей. Локализацией населенных пунктов, известных по письменным источникам XII — XIII вв., занимались Н.П. Барсов, П.В. Голубовский, И.И. Орловский, В.В. Седов, Л.В. Алексеев и ряд других исследователей. Однако, несмотря на проделанную ими большую и плодотворную работу, в исторической географии Смоленского княжества все еще остается ряд, до конца не разрешенных вопросов и среди них, вопрос о локализации центра Зарубской волости.

В письменных источниках XII — XIII вв. волость Заруб упоминается дважды. Первый раз сведения о ней встречаются в Учредительной грамоте смоленской епископии 1136 года, где она названа среди других волостей, платящих дань князю: “.. дани 30 гривен, а ис того епископу 3 гривны” (Древнерусские..., 1976. С. 142). Второй раз Зарубская волость упоминается в связи со смертью киевского князя Ростислава Мстиславича 14 марта 1167 года “в селе Рогнедине в Зарубе” (ПСРЛ, 1962. Т.2. Стб. 531; ПСРЛ. 1856. Т.7. С. 80).

Поиски центра Зарубской волости вот уже более ста лет сосредоточены в Подесенских районах Смоленской земли, там, где его впервые локализовал Н.П. Барсов (Барсов, 1865. С. 78). И хотя впоследствии он изменил свои взгляды, размещая Заруб на Днепре южнее Орши, что нашло поддержку у П.В. Голубовского, мнение последующих исследователей вернулось к первоначальному предположению Н.В. Барсова (Барсов, 1885. С. 315; Голубовский, 1895. С. 82; Довнар-Запольский, 1891. С. 98, прим. 78; Раппопорт, 1972; Алексеев, 1980. С. 63; Поляков, 1995). Столь единодушной локализации района летописного Заруба способствовало упоминание в летописи дополнительного ориентира — села Рогнедина, расположенного в волости Заруб, в котором умер Ростислав. “Рогнедино” — крайне редкий топоним и на территории бывшего Смоленского княжества встречается только два раза — нынешний райцентр Брянской области и расположенное в этом же районе село Княгинино, имеющее второе название Малое Рогнедино (Алексеев, 1980. С. 128). Этот факт действительно сужает район поисков Заруба междуречьем Десны и Ипути в пределах их течения по Смоленской земле.

В поисках летописного Заруба взгляды исследователей, обычно, обращаются в сторону археологического комплекса у с. Осовик Рогнединского района Брянской области, расположенного в 19 км к северу от Рогнедино (АКР, 1993. С. 201--201, N 683--685). Эта гипотеза, впервые выдвинутая П.А. Раппопортом, вызвала аргументированные возражения Л.В. Алексеева, который отметил, что наличие между Рогнедино и Осовиком топонима Пацынь — созвучного названию летописного административного центра и города Смоленской земли XII — XIII вв., не позволяет объединить их в одну волость и идентифицировать Осовик с Зарубом (Алексеев, 1976. С. 58).

Тем не менее версию П.А. Раппопорта недавно попытался обосновать Г.П. Поляков (Поляков, 1995). В своих изысканиях он оказался гораздо смелее П.А. Раппопорта, локализовав в Осовике как волостной центр Заруб, так и село Рогнеды, в котором умер Ростислав. Поводом для такого утверждения послужило отсутствие, по мнению Г.П. Полякова, в окрестностях с. Рогнедино археологических памятников, соответствующих по своему характеру статусу княжеского села и отсутствие в этом регионе другого укрепленного пункта кроме Осовика (Поляков, 1995. С. 25--26). Именно эти два существенных положения лежат в основе всех дальнейших построений Г.П. Полякова и если они соответствуют действительности, то выводы автора становятся труднооспоримыми. Однако реальная картина оказывается несколько иной.

Опираясь в своем видении княжеского села на единственное, скупое летописное описание “Игорева сельца”, и не находя ему соответствующих аналогий в конкретно рассматриваемом регионе, Г.П. Поляков оставил без внимания важность, произошедшего в селе события. Именно смерть князя стала причиной того, что село попало на страницы летописи. Умирающего князя везли в ближайшее домениальное владение княжеской семьи — в село Рогнедино, которое не обязательно должно было сильно выделяться из среды единовременных поселений (Раппопорт, 1972. С. 23). Концентрацию созвучных летописному селу современных топонимов в одном месте (Рогнедино и Малое Рогнедино) нельзя объяснить случайностью. Летописное село Рогнедино находилось где-то в этом районе и его поиски необходимо продолжить.

Попытка Г.П. Полякова увязать летописное село с археологическим комплексом в Осовике явно неудачна. К положениям, высказанным Л.В. Алексеевым о неправомерности связи Осовика с

летописным Зарубом, а тем более с селом Рогнеды, можно добавить то, что наличие в непосредственной близости от Осовика современного топонима Пацынь, позволяет рассматривать Осовицкий комплекс (детинец 30 х 35 м, окольный город 1,2 га и посад — селище Осовик-1), как центр волости Пацынь, известной по Учредительной грамоте смоленской епископии 1136 года, выросший впоследствии в город, о чем свидетельствует его упоминание в грамоте “О погородии и почестии” (Древнерусские..., 1976. С. 145; Седов, 1978. С. 148, прим. 21; Мяцельскі, 1993. С. 60--62). Преемственность памятников в Осовике — летописный Пацыни и современного созвучного топонима подтверждает не только соответствие Осовика статусу городского центра, их географическая близость, но и совмещение рамок их хронологического развития.

Археологические источники позволяют датировать жизнь на поселении XII — XIII вв. Расцвет приходится на вторую половину XII — начало XIII вв., но существовало оно до конца XIII века, когда было покинуто жителями, вероятно, вследствие военной опасности (Павлова, Раппопорт, 1973). На территории современной Пацыни основная часть керамики датируется XIV — XVI вв., и лишь незначительное ее количество относится к XIII веку (Алексеев, 1973. С. 49). Это позволяет утверждать, что д. Пацынь была основана переселенцами с летописной Пацыни — Осовика и сохранила ее название. Подобную картину мы можем неоднократно наблюдать в других районах Смоленской земли: например, жители летописного Красна, вероятно, в конце XIII — начале XIV вв. покинули город и основали новое поселение на месте современного города Красного, расположенного в 18 км к востоку от летописного центра. Впоследствии, вновь возникшее возле летописного центра поселение получило совсем другое название — Зверовичи. и лишь ручей Красный, протекающий возле городища, напоминает о первоначальном названии поселения (Седов, 1961. С. 335, прим. 2)

Таким образом, комплекс в Осовике является памятников летописной Пацыни и никакого отношения к Зарубу и селу Рогнедино не имеет.

Летописный Заруб, как отмечал Л.В. Алексеев, следует искать в междуречьи р. Гобьи и Белизны, там где находятся топонимы Рогнедино, созвучные названию летописного села, расположенного в даннической волости Заруб (Алексеев, 1980. С. 62). В этой связи привлекают внимание археологические памятники у с. Новоселки Дубровского района Брянской области — городище раннего железного века — XII — XIII вв. и примыкающее к нему селище XII — XIII вв. площадью 4 га (АКР, 1993. С. 64, N 147--148). Выделяющийся по своим размерам из среды единовременных поселений и уступающий по этим признакам только поселению в Осовике, Новоселковский комплекс безусловно выполнял роль административного центра волости, расположенной в междуречьи Гобьи и Белизны.

В исторической литературе прочно устоялось мнение, высказанное впервые П.В. Голубовским, о локализации в этом районе смоленского города Изяславля, известного по грамоте “О погородии и почестии” (Голубовский, 1895. С. 78; Древнерусские..., 1976. С. 146). Поводом для подобной гипотезы послужило наличие созвучного, как показалось П.В. Голубовскому, топонима Сеславль, возле которого имеется городище. Высказанные В.В. Седовым сомнения по поводу местонахождения тут Изяславля, в виду малой площади городища, привело к перенесению его локализации на соседнее Новоселковское городище (Седов, 1978. С. 148; Поляков, 1983. С. 76--77; АКР, 1993. С. 64).

Однако локализация Изяславля, опирающаяся исключительно на кажущееся созвучие топонима, не имеет никаких оснований. Дело в том, что в начале XVI в. это поселение известно под другим названием — Всеславль (АЗР, 1848. С. 55), т.е называлось именем человека не имеющего никакого отношения к Изяславу. Под названием Сеславль оно появляется позже — в XVII веке (АЗР,1851. С. 335, N 183--CXIII). Этот факт выбивает основной аргумент в локализации Изяславля в данном регионе.

С другой стороны, размещение Новоселковского комплекса недалеко от топонимов Рогнедино и его типологическое соответствие (городище и примыкающее большое селище) другим локализованным административным центрам Смоленской земли, позволяет рассматривать Новоселковское поселение как наиболее подходящий памятник, претендующий на роль административного центра волости, в которой находится село Рогнедино.

Отсутствие в исследуемом регионе созвучных летописной волости топонимов не должно смущать исследователей, т.к. само название Новоселок свидетельствует об имевшем месте перерыве в существовании поселения. Вероятно, поселение XII — XIII вв., название которого до нас не дошло, постигла участь Пацыни, Красна, Зароя. Заброшенное по неизвестным причинам в конце XIII — начале XIV вв., оно позже возродилось, но уже под другим названием. по крайней мере, в

начале XVII в. Новоселки — новое поселение, уже существовали (АЗР, 1851. С. 333, N 183-XCVII).

Учитывая факт наличия поблизости от Новосёлок топонима Рогнедино, созвучного названию летописного села, которое входило в волость Заруб, и то, что центры волостей, как правило, были одноименны самим волостям, можно предположить, что первоначально поселение в Новоселках называлось Зарубом и являлось центром Зарубской волости.

Литература:

1. АЗР. 1848. Т. 2

2. АЗР. 1851. Т. 4.

3. АКР. М., 1993. Брянская область.

4. Алексеев Л.В. Исследования в древней Смоленщине // АО 1972 года. М., 1973.

5. Алексеев Л.В. Домен Ростислава смоленского // Средневековая Русь. М., 1976.

6. Алексеев Л.В. Смоленская земля в IX — XIII вв. М., 1980.

7. Барсов Н.П. Материалы для историко-археологического словаря России. Вильна, 1865.

8. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. Варшава, 1885.

9. Голубовский П.В. История Смоленского княжества до начала XV столетия. Киев, 1895.

10. Довнар-Запольский М.В. Очерки истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII ст. Киев, 1891.

11. Древнерусские княжеские уставы XI — XV вв. М., 1976.

12. Мяцельскі А.А. Некаторыя пытанні гістарычнай геаграфіі Смаленскай зямлі XII — XIII стст. // ГАЗ. 1993. Памяці Міхася Ткачова. Ч. 2.

13. Павлова К.В., Раппопорт П.А. Городище Осовик // СА, 1973, N 1.

14. ПРСЛ. М., 1962. Т.2. Ипатьевская летопись.

15. ПСРЛ. Спб., 1856. Т. 7. Воскресенская летопись.

16. Поляков Г.П. Работы в Брянской области // АО 1983 года. М., 1985.

17. Поляков Г.П. Село княжны Рогнеды // Песоченский историко-археологический сборник. Киров, 1995. Вып. 2, ч. 2. Археология.

18. Раппопорт П.А. О местонахождении смоленского города Заруба // КСИА. 1971. Вып. 129.

19. Седов В.В. К исторической географии Смоленской земли // МИСО. 1961. Вып. 4.

20. Седов В.В. Городища Смоленской земли // Древняя Русь и славяне. М., 1978.

МЯЦЕЛЬСКІ А. (Мінск)

ШАЎНЕЎСКАЕ ГАРАДЗІШЧА XII — XIII СТСТ.

Шаўнеўскае гарадзішча размешчана паміж вёскамі Шаўнева і Каменка Горацкага раёна Магілёўскай вобласці. Яно займае мыс левага берага р. Каменкі вышынёй 8 — 10 м. Пляцоўка помніка падтрохвугольнай формы мае памеры 45x40 м. З усходняга боку захаваліся рэшткі абарончага вала даўжынёй 15 і вышынёй 2 м.

Гарадзішча вядома з 1873 года (Сведения ..., 1903. С. 60). У канцы XIX ст. на ім праводзіліся нейкія археалагічныя даследаванні , у час якіх быў знодзены "серебрянный клад великокняжеской эпохі (серьги, пряжки, браслеты и гривны византийской работы), часть их в настоящее время хранится в Московском историческом музее, куда доставлена господином Романовым" (Россия, 1905. С. 393). Пасля помнік доўгі час заставаўся па-за ўвагай даследчыкаў, хаця час ад часу яго наведвалі археолагі. У 80-я гады ён нават быў уключаны ў спіс помнікаў археалоогіі рэспубліканскага значэння (Збор помнікаў, 1986. С. 209, N 998а). Там жа адзначалася, што на тэрыторыі в. Шаўнева ёсць яшчэ адно гарадзішча ранняга сярэднявечча (Збор помнікаў, 1986. С. 209, N 998б). Аднак у сярэдзіне 80-х гг. помнік размешчаны ў цэнтры вёсцы быў цалкам знішчаны ў час пашырэння дарогі, а ў 1989 г. другое гарадзішча моцна пашкоджана пясчаным кар'ерам, разбітым на яго пляцоўцы.

У 1991 г., з мэтай спынення далейшага разбурэння культурнага слоя аўтарам былі прадпрыняты невялікія выратавальныя раскопкі уздоўж краёў кар'ера. З паўночнага і паўднёвага яго бакоў, у месцах дзе прасочваўся найбольш магутны слой, былі закладзены два раскопы агульнай плошчай каля 170 кв. м (Р-1 = 72 кв.м, Р-2 = 96 кв.м) (мал. 1).

Культурны слой магутнасцю ад 0,2 м да 0,8 м стартыграфічна аднародны. Пад дзірваном залягаў слой цёмна-карычневага колеру, які перакрываў цёмна-шэры гумус магутнасцю 0,05--0,1м. Яго падсцілаў светла-жоўты мацярыковы пясок.

У паўднёва-заходняй частцы раскопа 2 была даследавана пабудова. Яна мела паглыблены ў мацярык на 0,5 м катлаван памерам 2,8x2 м, арыентаваныя доўгім бокам на лініі ПнЗ — ПнУ. У паўночна-усходнім куту і ўздоўж усходняй сцяны зафіксаваны ямы ад слупоў дыяметрам 0,2 і глыбінёю 0,2-0,25 м (мал. 1).

У запаўненні пабудовы знойдзены: утульчаты ключ ад унутранага замка (мал. 2: 4), датуемы X — пачаткам XIII стст. (Колчин, 1982. С. 162), два нажа, прабой, зашчэпка да замка (мал. 2: 9, 19), фрагменты шкляных бранзалетаў, кераміка XII — XIII стст.

Як і на астатніх помніках, асноўнай катэгорыяй знаходак з'яўляецца кераміка. Яна прадстаўлена выключна фрагментамі ганчарнага посуда. Гаршкі складаюць 99% усяго керамічнага комплекса. Акрамя таго знойдзены фрагменты 5-ці накрывак (мал. 4: 13).

Дыяметр вусця гаршкоў вагаецца ў межах 12 — 18 см. Арнаментацыя ў выглядзе стромкай хвалі і сёмкападобных уціканняў, у асноўным, нанасіліся па верхняй частцы тулава. Лінейны арнамент быў распаўсюджаны значна меньш. Наогул, арнаментацыя керамікі Шаўнеўскага паселішча ідэнтычна арнаментальным матывам керамікі з размешчанага недалека Горскага гарадзішча (Бектинеев, Левко, 1993. Рис. 4).

Тыпалагічна гаршкі Шаўнеўскага гарадзішча падзяляюцца на 8 тыпаў:

Гаршкі 1 тыпу — мякка прафіліраванай формы маюць адагнутае вонкі венца з загнутым унутр краем, які ўтварае жалабок пад накрыўку (мал. 4: 4). Варыянтам гэтага тыпа з'яўляюцца гаршкі, у якіх край венца зрэзан пад прамым вуглом і выцягнуты ўверх (мал. 4: 1). Гэта найбольш распаўсюджаны тып керамікі на помніку (40%), які мае шматлікія аналогіі на помніках XII — сярэдзіны XIII стст. (Седов, 1960. С. 92; Каменецкая, 1976. С. 42, рис. 2, тип I; Пряхин, Цыбин, 1991. Рис. 4: 2-3).

Тып 2 — гаршкі с простым, адагнутым вонкі венцам, з акруглым (мал. 4: 6), альбо зрэзаным краем, па якому праходзіць жалабок (мал. 4: 2). Гаршкі гэтага тыпу таксама складаюць каля 40% ад агульнай колькасці керамікі. Падобная кераміка была вельмі шырока распаўсюджана ў XII — XIII стст. (Малевская, 1969. Рис. 3: 9, 10, 13; Каменецкая, 1976. С. 43, рис. 2, тип IV).

Тып 3 — мае венца с прыплюснутай верхняй часткай, у выніку чаго жалабок пад накрыўку адсутнічае. Колькасна гэты тып складае 5% ад усёй керамікі. Аналогіі ёй вядомы на Ваішчынскім гарадзішчы XII — сярэдзіны XIII стст. (Седов, 1960. Рис. 38: 5).

Тып 4 — гаршкі маюць цыліндрычную, вертыкальную шыйку з патаўшчэннем па краю венчыка (мал. 4: 3). Падобная кераміка ў невялікай колькасці вядома ў слаях канца XII — XIII стст. Смаленска і іншых помнікаў (Віногродьска, Петрашенко, 1993. Рис. 3; Каменецкая, 1976. С. 44, рис. 2, тип VI). У Шаўневе кераміка гэтага тыпу таксама няшматліка — каля 2%.

Тып 5. Гаршкі вельмі нагадваюць кераміку 1 тыпа. У адрозненні ад яе, край венца ў гаршкоў гэтага тыпа загладжаны і выцягнуты ўверх (мал. 4: 8). Падобная кераміка ў Полацку сустракаецца ў слаях мяжы XII — XIII стс. і добра вядома на іншых помніках Полацкай зямлі (Штыхов, 1975. Рис. 42: 36: Левко, 1992).

Тып 6 — таксама вельмі падобны на гаршкі 1 тыпу , аднак у адрозненні ад іх мае меньш выразную шыйку і кароткае, адагнутае вонкі венца, край якога загнут унутр (мал. 4: 7). Падобная кераміка таксама вядома на помніках канца XII — XIII стст. (Віногродська, Петрашенко, 1993. Рис. 3).

Тып 7 — з’яўляецца далейшым развіццём тыпа 6. Профіль гаршкоў нагадвае лацінкую літару “S”. Край венца коса зрэзан і мае канаўку, альбо крыху адцягнут уверх (мал. 4: 14-15). Падобнага тыпу кераміка ў Полацку з’яўляецца ў сярэдзіне XIII ст. і была распаўсюджана на працягу XIV — XVI стст. (Штыхов, 1975. С. 82-83, рис. 40, тип V).

Тып 8 — гаршкі гэтага тыпа маюць венца, край якога адцягнуты вонкі ў выглядзе казырка (мал. 4: 9). Падобная кераміка добра вядома па помніках другой паловы XIII — XIV стст. (Пряхин, Цыбин, 1993. Рис. 4: 8-9; Зверуго, 1975, Рис. 22, тип VIII-Д; Каменецкая, 1976. С. 43, рис. 2, тип V; Левко, 1983. Рис. 18).

У колькасных адносінах гаршкі 1-6 тыпаў, датуемыя XII — першай паловай XIIIстст., складаюць больш за 90% ад агульнай колькасці керамікі, што сведчыць аб найбольшай інтэнсіўнасці жыцця на паселішчы ў гэты час. Колькасць керамікі 7-8 тыпаў — другой паловы XIII — XIV стст., не перавышае 10%.

Акрамя гэтых тыпаў посуда цікавай знаходкай з’яўляецца фрагмент грушападобнага гаршка з высокім вузкім цыліндрычным горлам, які ўпрыгожаны наляпнымі трохвугольнікамі і накольчата-хвалістымі арнаментальнымі элементамі (мал. 4: 12). Аналагічная кераміка вядома на помніках Галіцкай, Валынскай і Балахоўскай зямель XII — XIII стст. (Малевская, 1969. С. 12), а на астатніх землях сустракаецца даволі рэдка.

Знойдзены 2 донцы з клеймамі, адно з якіх выканана ў выглядзе трохзубца, без стрыжня ў аснаванні, з адагнутым вонкі канцамі бакавых зубцоў (мал. 4: 10).

Пад час раскопак і абследавання дна кар’ера знойдзены розныя рэчы бытавога побыту: нажы, ключы ад замкоў, касцяныя грабяні, узбраенне і інш.

Серыя знойдзенных на гарадзішчы цэлых і часткова захаваўшыхся нажоў (9) мае даўжыню ад 60 да 96 мм і шырыню клінка 15-25 мм. З гэтай групы вылучаецца нож з даўжынёй ляза 150 мм (мал. 2: 21), які, верагодна, выкарыстоўвалі як баявы.

Разнастайная калекцыя ключоў — 3. Яны адносяцца да тыпаў “В”, “В-I”, “В-II” (мал. 2: 1-3) і датуюцца сярэдзінай XII — пачаткам XV стст. (Колчин, 1982. С. 162). Некаторыя з іх упрыгожаны гравіроўкай. Акрамя ключоў знойдзены пружыны ад вісячага замка (мал. 2: 5).

З узбраення і рыштунка вершніка знойдзены шылападобны наканечнік стралы (мал. 2: 6) тыпа 90 (па класіфікацыі А.Ф. Мядзведзева), характэрны да X — XIV стст. (Медведев, 1966. С. 83, рис. 30: 84) і фрагмент шпоры (мал. 2: 10).

Касцяныя вырабы прадстаўлены грабеньчыкамі і круглай плоскай пласцінай (мал. 3: 6), якая, верагодна, з’ўляецца шашкай. Падобныя шашкі вядомы па раскопках у Старай Разані (Даркевич, 1974. Рис. 22: 11). Тыпалагічна шаўнеўскія грабеньчыкі адносяцца да двустароніх састаўных тыпа “И” (мал. 3: 1,5) — XIII — XIV стст. і тыпа “О” (мал. 3: 3) — пачатка XII — канца XIII стст. (Колчин, 1982. С. 168).

Сярод астатніх рэчаў хатняга побыту знойдзены дужкі ад вядзёр, меднага катла, фрагмент ляза сякеры, прабой, ігла з рухомым кальцом, спражкі ад папругі (мал. 2: 7-8, 11-13, 15,16).

Адну з невялікіх серый знаходак з Шаўнеўскага гарадзішча складаюць ювелірныя вырабы. На помніке знойдзены фрагмент бронзавай булаўкі з ажурнай галоўкай (мал. 3: 17), якая мае аналогіі на Барадзінскім гарадзішчы XI — пачатка XIV стст. (Седов, 1960. Рис. 59: 9). Шараподобныя бразготкі з лінейнай шчылінай (мал. 3: 17) па наўгародскіх старажытнасцях датуюцца XI — пачаткам XIV стст. (Седова, 1981. С. 156).

Трыма экземплярамі прадстаўлены медныя бранзалеты. З абломка пласцінчатага бранзалета, які быў упрыгожаны кропкавым арнаментам, зроблены медны пярсцёнак (мал. 3: 16). Другі бранзалет адносіцца да тыпу пласцінчатых, тупаканечных (мал. 3: 13), якія былі распаўсюджаны з канца X па пачатак XIV стст., аднак найбольшая іх колькасць сустракаецца на мяжы XII — XIII стст. (Седова, 1981. С. 103). Трэці бранзалет, упрыгожаны насечкай, захаваўся фрагментарна (мал. 3: 15).

Культурны слой гарадзішча насычаны шклянымі бранзалетамі. Іх тыпалагічная і каларыстычная класіфікацыя прадстаўлены на табл. 1. Акрамя іх, знойдзены 5 шкляных скроневых кольцаў. Цікавай знаходкай з’уляецца

фрагмент венца шклянога посуда з празрыстага жаўтавага шкла распісанага фарбамі пячоначна-чырвонага, сіняга і бежава-жоўтага колеру.

Атрыманы ў 1991 г. матэрыял, разам са скарбам, знойдзеным ў канцы XIX ст., дазваляюць разглядаць Шаўнеўскае гарадзішча як феадальную сядзібу сярэдзіны XII — пачатка XIV стст. Папярэдне можна сцвярджаць, што росквіт жыцця на помніку адносіцца да сярэдзіны XII — сярэдзіны XIII ст., пасля чаго жыццё на ім паступова затухае.

Табл. 1. Шкляныя бранзалеты.
Тыпалагічнае і каляровае вызначэнне

	колер							
форма	жоўты	зялёны	аліўкавы	сіні	блакітны	бірузовы	фіялетавы	Усяго
гладкі, круглы ў сячэнні	5	1 7	18		1	2	3	46
гладкі,з перавіццём	1		1					2
кручаны	2	16	13	1			3	35
кручаны, з перавіццём		1	2					3
рубчаты		1						1
плоска-выпуклы з перавіццём +		1						1
Усяго	8	34	36	1	1	2	6	88

+прадольная палоска цёмна-жоўтага колеру на знешняму “рабру”. Кіеў, XII — першая палова XIII ст.

ЛІТАРАТУРА

1. Бектинеев Ш.И., Левко О.Н. Средневековые Горы //Сярэднявяковыя старажытнасці Беларусі. Новыя матэрыялы і даследаванні. Мн., 1993.

2. Віногродська Л.І., Петрашенко В.С. Нові дослiжэння давньоруського поселення неподалік с. Григорівка на Дніпрі //Старожітносці Південноі Русі. Материалы історіко-археологічного семінару “Чернігів і його округа в IX — XIII ст.”. Чернігів, 15-18 травня 1990 р. Чернігів, 1993.

3. Даркевич В.П. Раскопки на Южном городище Старой Рязани (1966 — 1969 гг.) // Археология Рязанской земли. М., 1974.

4. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Магілёўская вобласць. Мн., 1986.

5. Зверуго Я.Г. Древний Волковыск X — XIV вв. Мн., 1975.

6. Каменецкая Е.Е. Керамика Смоленска XII — XIII вв. // Проблемы истории СССР. М., 1976. Вып. V.

7. Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. М., 1982.

8. Левко О.Н. Профилировка и орнаментика керамики XII — XV вв. северо-восточной Белорусии// Древнерусское государство и славяне. Мн., 1983.

9. Левко О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии. Мн., 1992.

10. Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII — XIII вв. // КСИА, 1969. Вып. 120.

11. Пряхин А.Д., Цыбин М.В. Древнерусское Семилукское городище XII — XIII вв. на р. Дон (итоги раскопок 1984--1986 гг.) // Археология славянского юго-востока. Воронеж, 1991.

12. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Спб., 1905. Т. 9: Верхнее Поднепровье и Белоруссия.

13. Сведения о городищах и курганах 1873 г. // ИАК, 1903. Вып. 5.

14. Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII — XV вв.) // МИА. 1960, N 92.

15. Седова М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X — XV вв.). М., 1981.

16. Штыхов Г.В. Древний Полоцк IX — XIII вв. Мн., 1975.

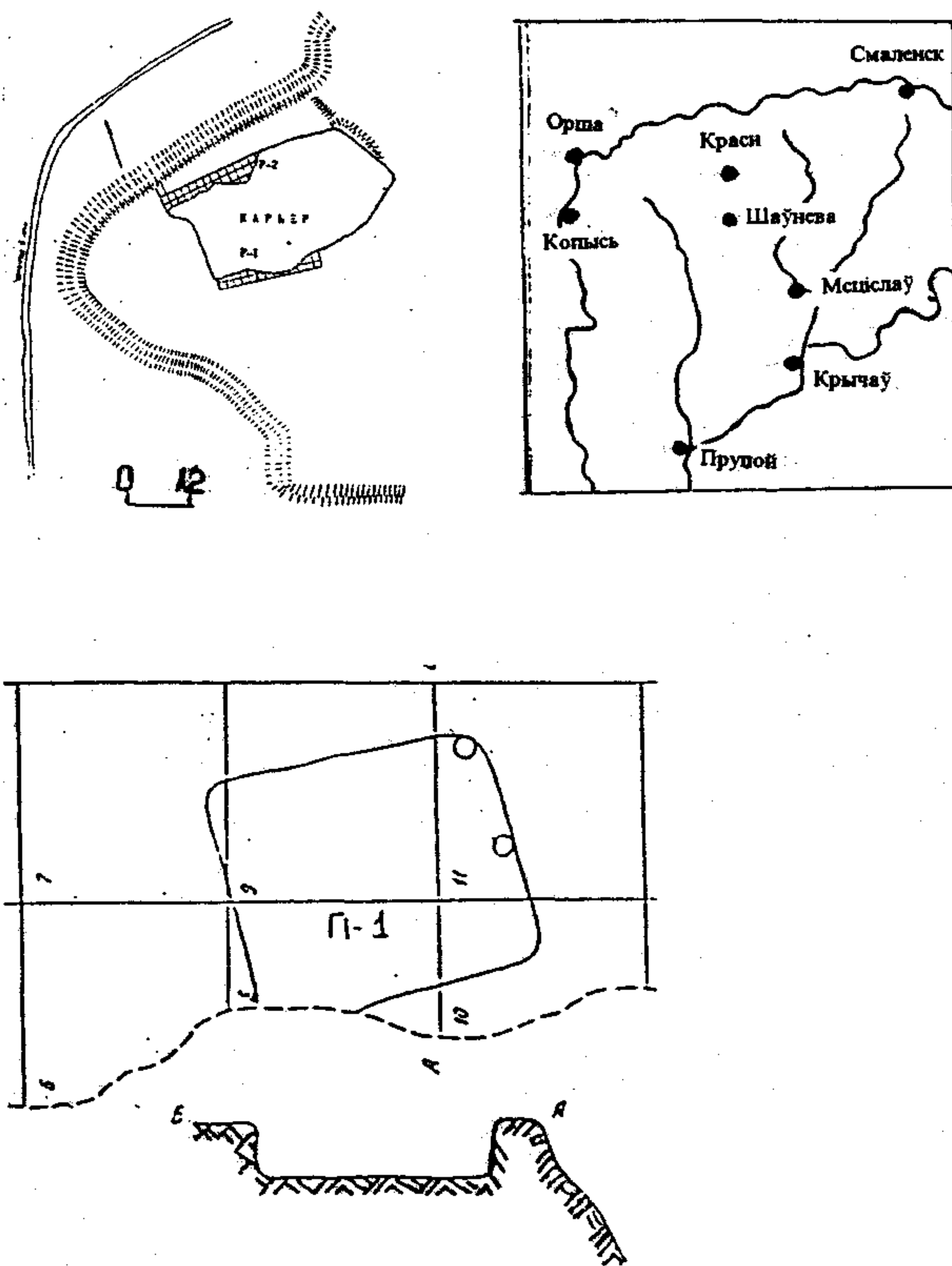

Мал. 1. Шаўнева.
1 — план гарадзішча; 2 — схема месцазнаходжання помніка ў Смаленскім *княстве; 3 — план пабудовы.*

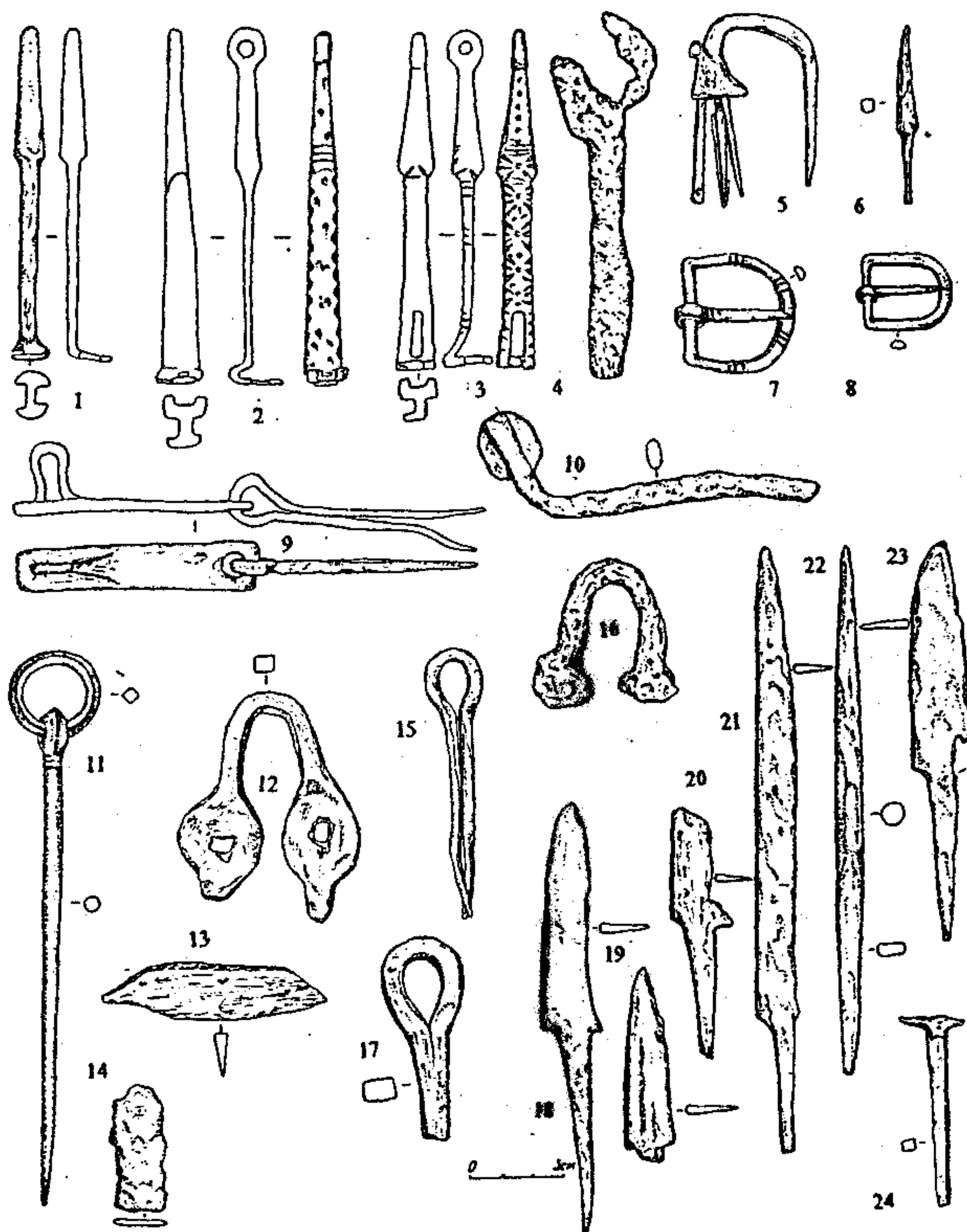

Мал. 2. Шаўнева. Жалезныя вырабы.
1-4 — ключы, 5 — пружыны ад замка, 6 — наканечнік стралы, 7,8 — спражкі, 9 — зашчапка для замыканія вісячага замка, 10 — шпора, 11 — ігла з рухомым кальцом; 12 — вушка ад меднага кат-ла, 11 — фрагмент ляза сякеры, 14 — жалезны выраб, 15, 17 — прабоі, 16 — вушка вядра, 18-23 — нажы, 24 — цвік.

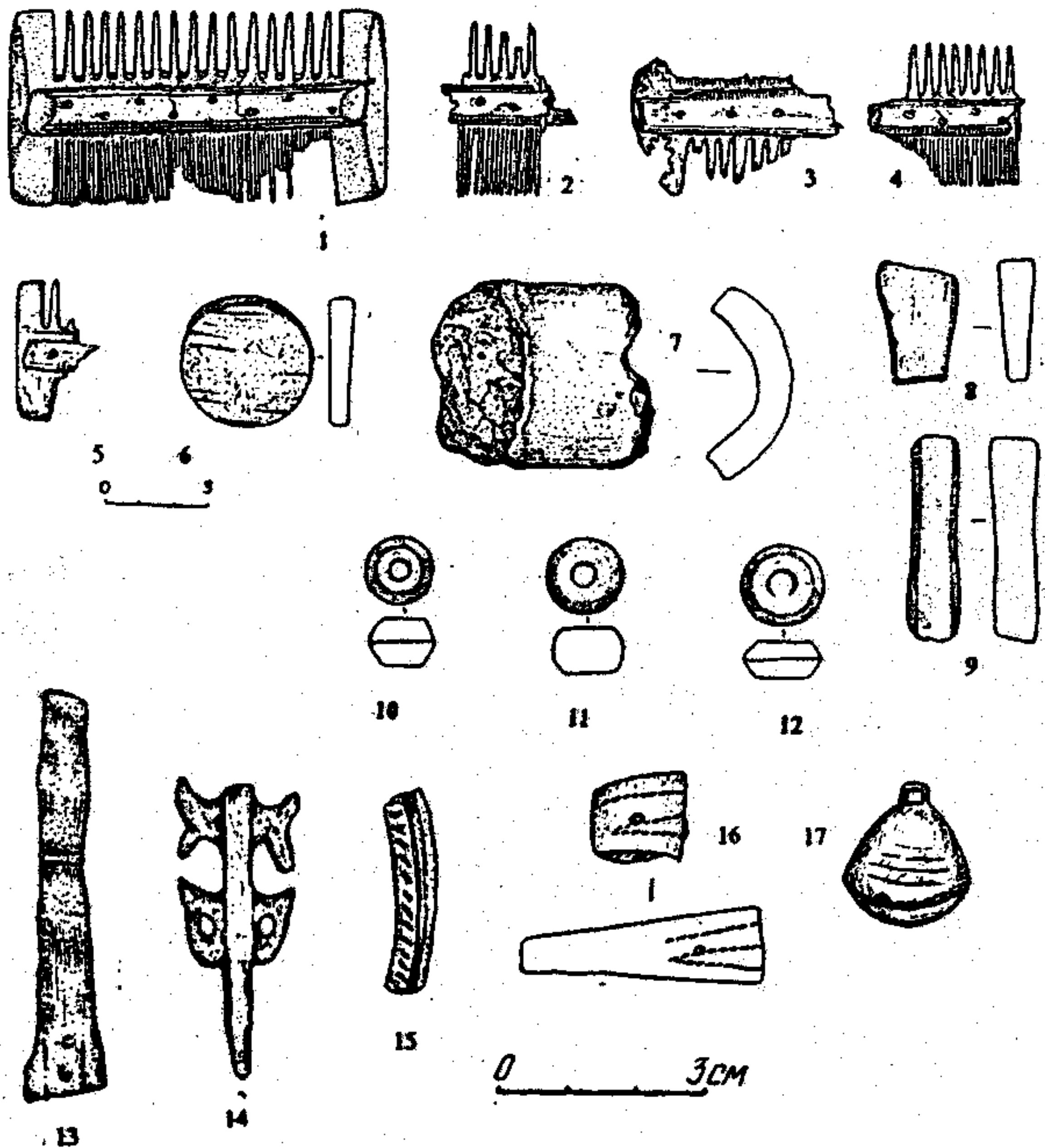

Мал. 3. Шаўнева. Вырабы з косці, **камня** і гліны. Ювелірныя вырабы. 1-5 — грабеньчыкі, 6 — шашка, 7 — фрагмент сопла горна, 8-9 — тачыльныя брускі, 10-12 — праселкі, 13, 15 — медныя бранзалеты, 14 — булаўка, 16 — пярсцёнак, 17 — бразготка.

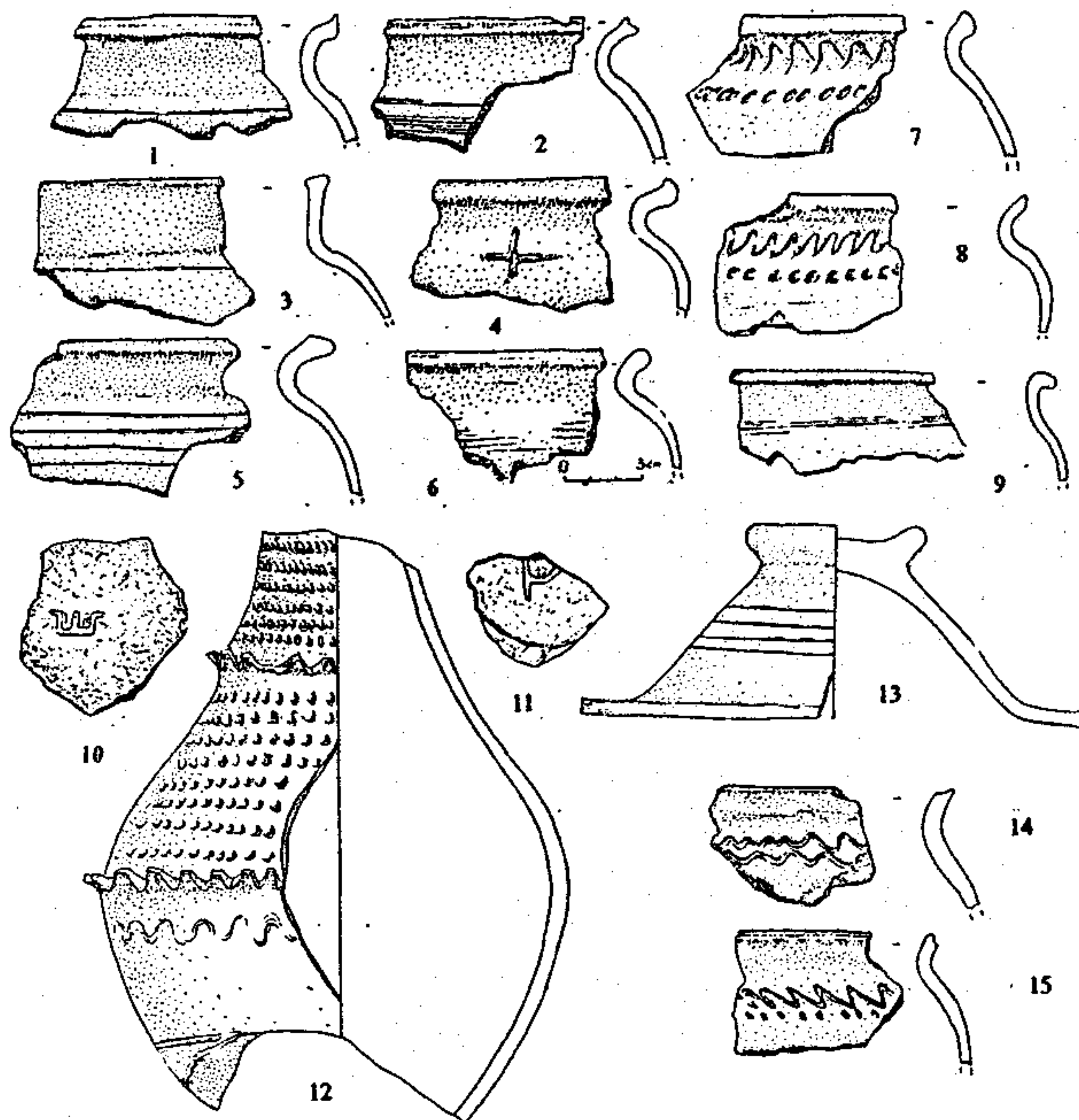

Мал. 4. Шаўнева. Кераміка.

ПИВОВАРЧИК С.А. (Гродно)

ДОМОСТРОИТЕЛЬСТВО X — XIII ВВ. БЕЛОРУССКОГО ПОНЕМАНЬЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ ГОРОДИЩ)

Одним из главных объектов изучения материальной культуры народов являются жилища. Систематические археологические раскопки в городах Понеманья (Гродно, Волковыске, Новогрудке, Слониме) показали, что домостроительство этих городов было весьма разнообразным. При раскопках выявлены как полуземлянки X — конца XI веков (Волковыск), так и XII — XIV вв. (Гродно на Коложском плато). Жилища были углублены в материк на 0,5 — 0,8 м, в котлован впущены срубы. Отоплялись такие жилища печами-каменками. Однако основным типом жилищ были наземные срубные дома (рис. 1, 2, 3). Аналогичны были и хозяйственные постройки (Воронин, 1954. С. 34--37; Гуревич, 1981. С. 120; Зверуго, 1974. С. 11, 23, 24).

Основой жилых построек был четырехугольный сруб. Под углы домов, а иногда и под стены помещались бревенчатые подкладки или камни. Самой распространенной была рубка в обло. Печи были каменные и глинобитные. Площадь большинства срубных домов понеманских городов составляла от 12 до 20 кв. м (Воронин, 1954. С. 34--37; Зверуго, 1974. С. 23--24; Пех, 1966. С. 275). Печи располагались в углах построек. Специфическое проявление представляли собой постройки окольного города Новогрудка, где были раскопаны богатые дома площадью до 100 кв.м. От построек сохранились скопления необожженой и обожженной глины, сгоревшие бревна, кирпичи (рис. 1, 2). Печи построек были глинобитными или выложенными из камней и кирпича. В одной из построек второй половины XII в. найдены остатки двух оконных проемов полуциркульной формы из обожженной глины с включением кирпичей. Почти все богатые дома окольного города были остеклены, о чем свидетельствуют более 300 обломков оконного стекла, сваренного по древнерусскому рецепту. В одной из наиболее ранних жилых построек, относящейся ко второй четверти XII в., найдены многочисленные обломки штукатурки с полихромной росписью и буквами (Гуревич, 1981. С. 120--125, 135, 136).

Раскопки на городищах Кульбачино, Костенево, Меречевщина, Турейск, Индура, Гольшаны также выявили следы домостроительства X — XIII вв. По своей конструкции они подразделяются на два типа:

Тип 1 — жилища, углубленные в землю (полуземлянки);

Тип 2 — наземные жилища.

К первому типу относятся остатки двух жилищ, выявленные нами на городищах Костенево и Меречевщина (рис. 4), и одного, раскопанной К.Т. Ковальской на городище Турейска.

Жилища представляли собой углубленные (0,4 — 0,6 м) в материк постройки срубной конструкции. Во время раскопок зафиксированы обгорелые бревна нижних венцов, впущенных в материк. Размеры полуземлянок: на городище Меречевщина 3,3 х 4 м (площадь 13,2 кв.м), на городище Костенево 3,7 х 4,5 м (площадь 16,6 кв.м). Отопительные устройства представляли собой очаг (Меречевщина) и печи-каменки (Костенево, Турейск), расположенные в северо-восточном и северо-западном углах. От печей сохранились развалы камней, лежащих на черной земле, обильно насыщенной углями, дресвой и золой (Пивоварчик, 1989. С. 21). Интерес представляет очаг, раскопанный нами на городище Меречевщина. Он круглой формы диаметром 0,8 м, сложен из камней средних размеров по краям и мелких в центре. Камни лежали на глиняной подушке толщиной 0,1 м. наличие открытого очага в постройке предполагает его центральное положение. В помещении с деревянными стенами открытый очаг должен находится на максимальном удалении от стен во избежание пожара. Очаг на городище Меречевщина был сдвинут к стене и находился на расстоянии О,8 м. Находки нескольких плоских камней при расчистке очага позволило предположить, что очаг закрывался с боков (м, вероятно, сверху) т был открытый в сторону обогреваемого пространства. Это сооружение было нечто среднее между камином без трубы и печью без передней стенки. От такого устройства шла эволюция к камину и печи. Подобные отопительные конструкции известны по археологическим и этнографическим материалам на территории Руси, Прибалтики, Скандинавии, Германии. Такой полузакрытый очаг с направленным излучением в скандинавкой литературе получил название “дымная печь”, в немецкой — “очаг со сводом” (Шенников, 1988. С. 112). Во время раскопок Яна Завиши на этом памятнике в XIX в. также были выявлены какие-то каменные вымостки (Zawicza, 1872. S. 445). Однако отсутствие графических материалов не позволяет с необходимой точностью определить их назначение.

К типу 2 — наземные жилища — относятся следу построек, обнаруженные на городищах Кульбачино, Гольшаны, Индура, Турейск. Культурный слой на этих памятниках не сохраняет дерево, поэтому судить о конструкции жилищ можно по остаткам отопительных сооружений, оставленных на материке или содержащихся в культурном слое.

Во время раскопок в Турейске обнаружены следы не менее шести построек. Контуры одного жилища хорошо очерчивались по углублениям, оставшимся в материке от первого венца. По углам и посередине одной из стенок (северо-западной) имелись дополнительные углубления; длина вскрытой полностью стенки — 3,3 м. В центре находилась печь, что является нетипичным для восточнославянских земель. От остальных построек сохранились развалы печей-каменок и виде закопченых валунов. Своды печей были каменные, а в конструкции пода наблюдаются отличия. Встречены поды двух типов: из булыжных камней, уложенных на культурном слое, и из обожженной глины, покрывавшей уложенные ниже камни, под которыми лежал второй ряд булыжников на культурном слое. Во время расчисток печей встречена керамика XI — XIII вв. (Зверуго, 1966. С. 19; Ковальская, 1961. С. 10--11).

На городищах Гольшаны и Индура следы жилищ в материке не отмечены, а встречаются развалы печей-каменок. Это дает основание для утверждения, что жилища на этих памятниках были наземными срубными (Зверуго, 1966. С. 12; Ковальская, 1965. С. 3).

Судя по профилю и характеру материка, жилища на городище Кульбачино также были наземными срубными, в плане близкими к квадрату. Большое количество глиняной обмазки с отпечатками дерева показывают, что дома возводились с круглых обтесаных бревен. Пол был глинобитный. На этом городище использовались отопительные устройства двух типов. Для раннего периода существования городища (X — XII вв.) характерны очаги (рис. 5). Всего нами были обнаружены остатки шести очагов: пять круглой формы и один овальной. Размеры их почти одинаковы — диаметр 0,7 — 0,9 м, сложены они из камней средних и мелких размеров. Крайние камни скреплены глиной. Под очагами обычно находится небольшая прослойка глины мощностью 0,1 — 0,5 м. сверху на камнях во всех случаях лежала черная земля с углем, обгорелой керамикой и костями животных.

В верхнем культурном слое городища встречаются скопления камней со следами нагара, что позволяет считать их остатками печей-каменок (рис. 5). Таким образом, в жилищах Кульбачинского городища в XII в. произошла замена отопительных конструкций — очаги были заменены печами-каменками (Пивоварчик, 1990. С. 7--8).

Изучение домостроительства в Белорусском Понеманье приводит к заключению, что в нем отразились черты, характерные для жилищ лесной зоны. Об этом свидетельствуют распространение наземных срубных строений как на городских, так и на сельских поселениях. Однако необходимо указать на специфическое явление: во-первых, наличие полуземлянок в Волковыске, Гродно, Новогрудке, Меречевщине, Турейске, Костенево, и, во-вторых, наличие разных типов отопительных конструкций (печи-каменки, глинобитные печи, очаги) (табл.).

Название памятника	полуземлянки		наземные		
	очаг	печь-каменка	очаг	печь-каменка	глинобитная печь
Новогрудок	+10-11вв. Малый замок	+12в. Малый Замок		+	+
Гродно		+12в. Коложское плато		+	+
Слоним					+
Волковыск		+ 10-11 вв. везде		+12-14вв. Замчище, Шведская гора	+12-14вв. Замчище, Шведская гора
Турейск		+11-12 вв.		+11-13 вв.	
Кульбачино			+ 11-12в.	+12-13 вв.	
Костенево		+11-12вв.			
Меречевщина	+10-11вв.				
Индура				+11-13вв.	
Гольша-ны				+12-14вв.	

Разнообразие в устройстве отопительных сооружений у восточных славян можно объяснить следующими причинами. Несомненно, известную

роль в формировании конструкции и интерьера жилища сыграли климатические и географические факторы (наличие строительного материала, характер грунта и некоторые другие). Однако этим невозможно объяснить устройство обогревательных конструкций из различных материалов на близлежащих поселениях или даже на одном.

В научной литературе высказывалось предположение, что несколько типов обогревательных сооружений на поселениях определенного района можно рассматривать как следствие культурных влияний или перемещений населения, приносившего с собой сложившие навыки домостроительства (Смиленко, 1989. С. 105--114).

Анализ отопительных устройств понеманских городищ показывает, что преобладали печи-каменки, сложенные насухо или на глиняном растворе, — Слоним, Волковыск, Кульбачино, Костенево, Гольшаны, Индура. Подобные печи были наиболее характерны для земель древлян, словен, уличей, тиверцев, хорватов в районе Северной Буковины (Смиленко, 1989. С. 112). В землях полян и волынян они были распространены вместе с другими типами. Глинобитные печи, которые обнаружены в Гродно и Новогрудке, преобладали в дреговичской, северянской и кривичской землях (Смиленко, 1989. С. 112). Каменные очаги, которые бытовали на раннем этапе функционирования Кульбачинского городища, были распространены в землях вятичей, хорватов в Закарпатье и особенно широко в Прибалтике (Жулкус, 1992. С. 84; Смиленко, 1989. С. 112; Финно-угры и балты..., 1987. С. 418). Отмечено распространение каменных очагов и каменно-глиняных печей на мазовецких землях (Miskiewiczowa, 1982. S. 228).

Таким образом, в домостроительстве Понеманья, как элементе материальной культуры, отразились этнические и социальные процессы, которые происходили в регионе в начале 2 тысячелетия н.э., а именно — интенсивная колонизация славянским населением с нескольких направлений и процесс феодализации общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА, 1954. N 41.

2. Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. Посад — окольный город. Л., 1981.

3. Зверуго Я.Г. Отчет Верхненеманского отряда Белорусской археологической экспедициии в 1966 г. // Архив ИИ АНБ, д. 290.

4. Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. Мн., 1974.

5. Жулкус В. Региональные особенности домостроительства Литвы в 1 — начале 2 тысячелетия н.э. // Поселения Прибалтики с древнейших времен до XIV в. Вильнюс, 1992. С. 83 — 85.

6. Ковальская К.Т. Отчет об археологических раскопках, проведенных Гродненским гос. историко-археологическим музеем в 1961 г.(О раскопках летописного Турийска) // Архив ИИ АНБ, д. 120.

7. Ковальская К.Т. Отчет о раскопках городища Индура в 1965 г. // Архив ИИ АНБ, д. 281.

8. Пех Г.И. Раскопки древнего Слонима // Древности Белоруссии. Мн., 1966. С. 275-- 279.

9. Пивоварчик С.А. Отчет о полевой работе в составе Западнобелорусской группы в мае-августе 1989 г. // Архив ИИ АНБ, д. 1146.

10. Пивоварчик С.А. Отчет о проведении полевых работ на городищах Белорусского Понеманья в 1990 г. // Архив ИИ АНБ, д. 1247.

11. Смиленко А.Т. К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII — IX вв. // Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 1989. С. 105--114.

12. Шенников А.А. Средневековые жилые дома на Руси и в Скандинавии // Историко-археологическое изучение Древней Руси. Л., 1988. С. 99--116.

13. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. М., 1987 (Археология СССР).

14. Miњkiewiczowa M. Mazowsze plockie we wczesnym њredniowieczu. Plock, 1982.

15. Zawicza J. Mereczowskie okopisko i jezioro Swietez // Biblioteka Warszawska. 1872. T. 39. S. 444--445.

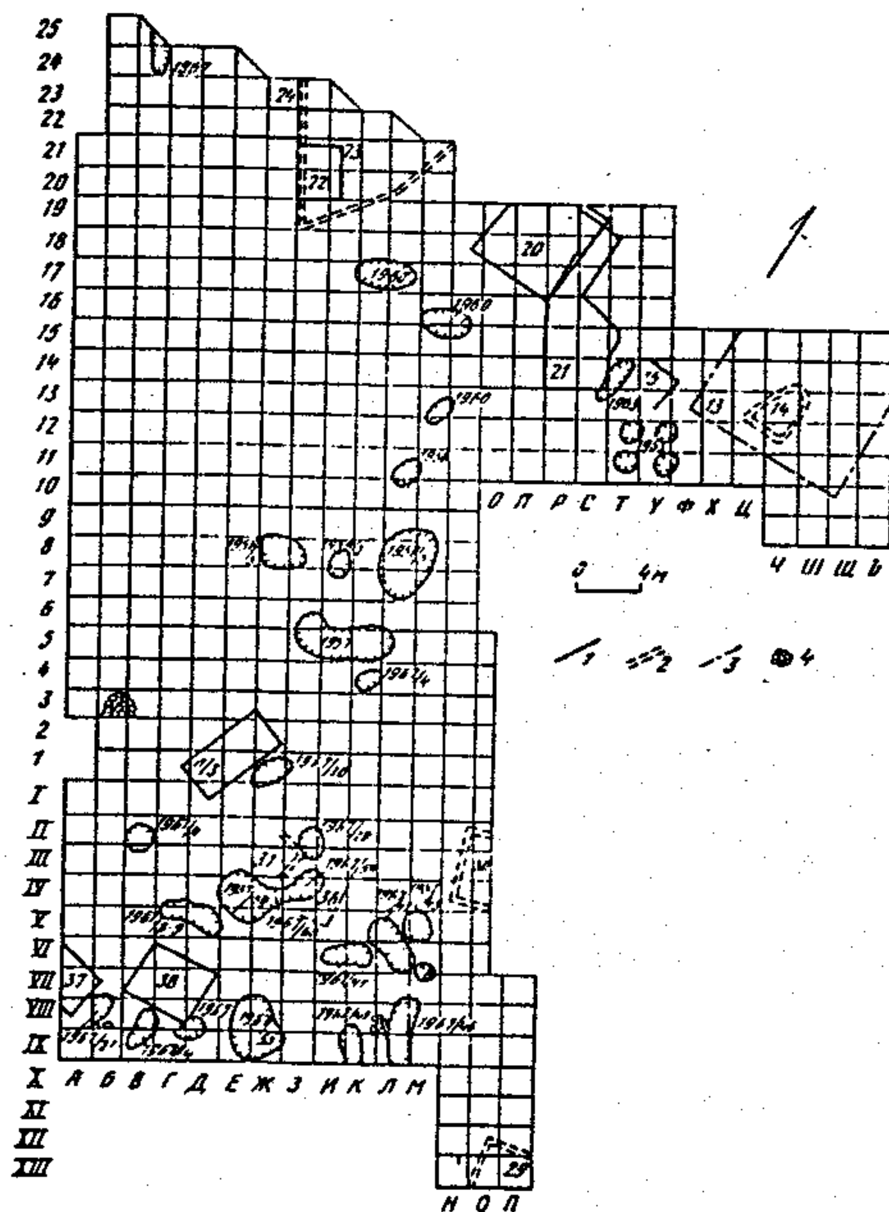

Рис. 1. Застройка Малого Замка (Новогрудок) в конце X — XI вв.

1 — строительные остатки конца X в.; 2 — строительные остатки первой половины XI в., 3 — строительные остатки второй половины XI в.; 4 — очаги (по Ф.Д. Гуревич)

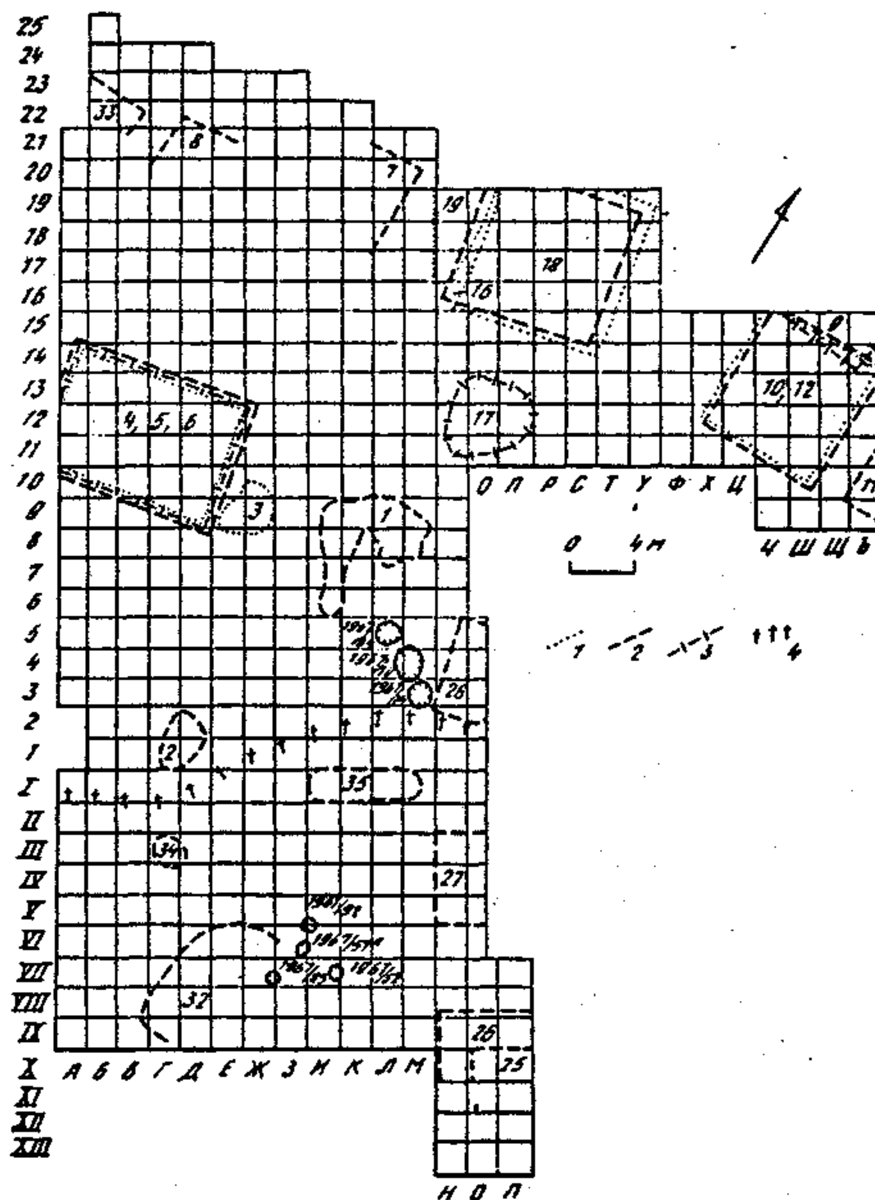

Рис. 2. Застройка Малого Замка (Новогрудок) в XII — XIII вв.

1 — строительные остатки первой половины XII в.; 2 — второй половины XII в.; 3 — начала 70-х гг. XIII в.; 4 — границы кладбища (по Ф.Д. Гуревич)

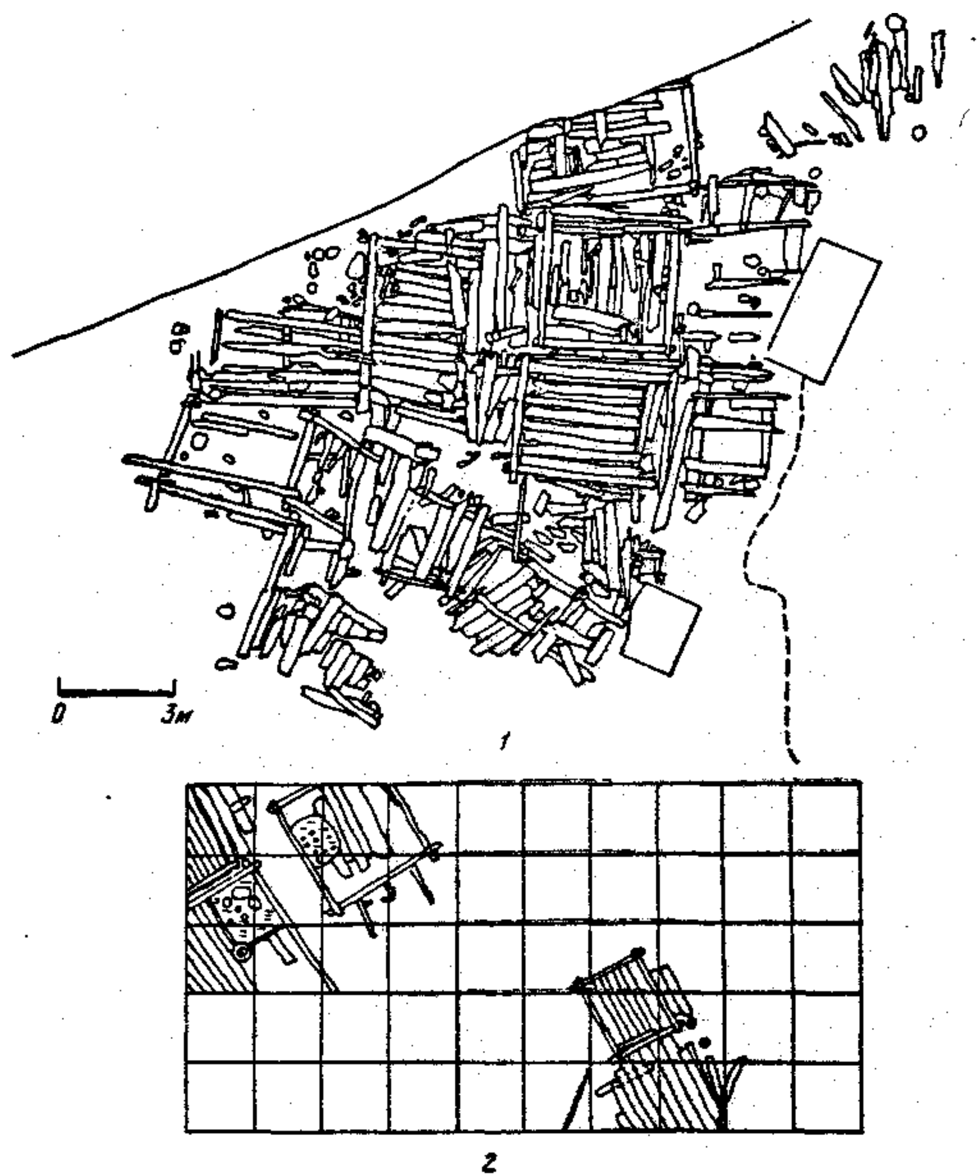

Рис. 3. Застройка Замковой горы (Гродно) (1) и Замчища (Сломим) (2). По Н.Н. Воронину и Я.Г. Зверуго.

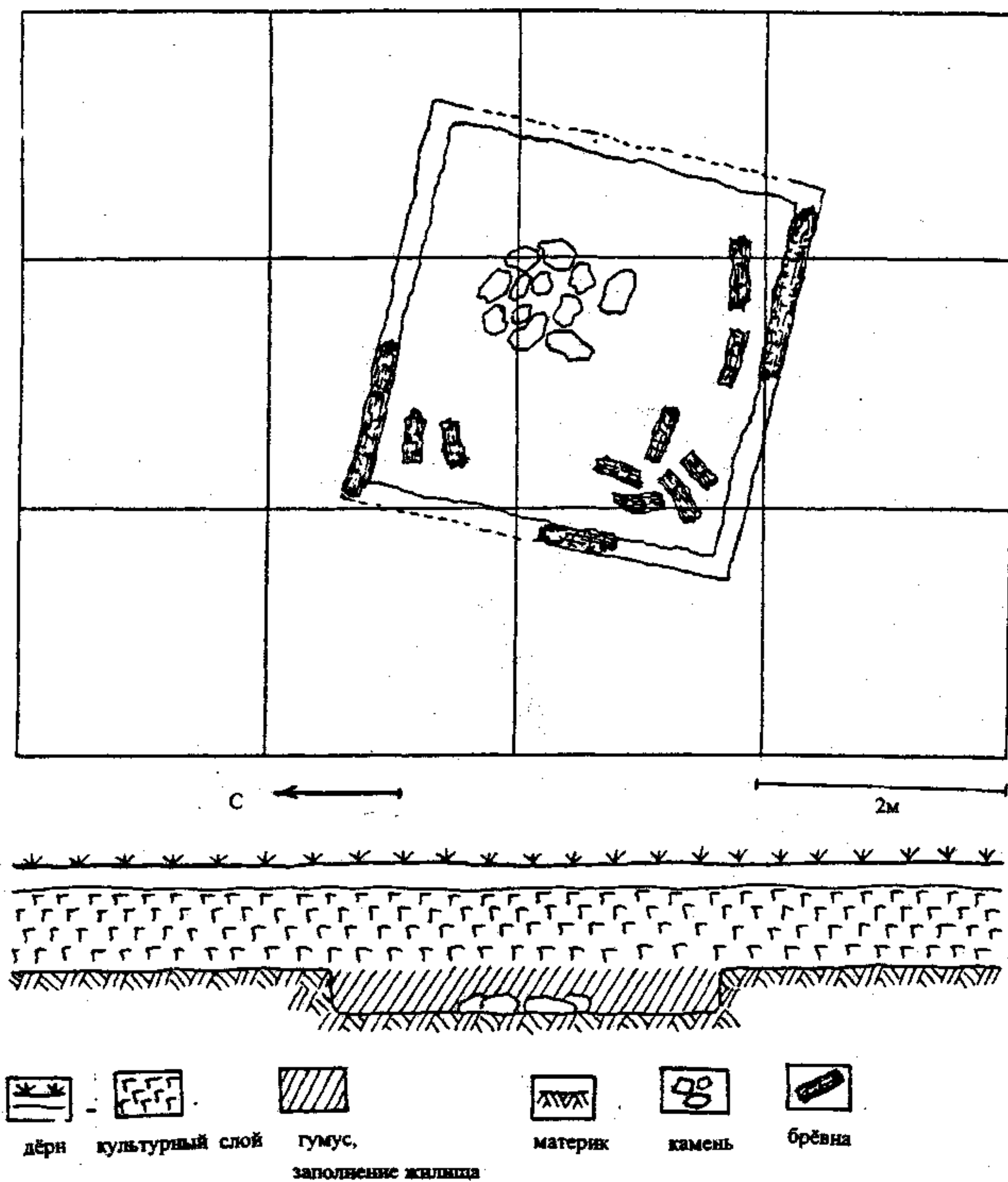

Рис. 4. Городище Меречевщина. **Остатки полуземлянки.**

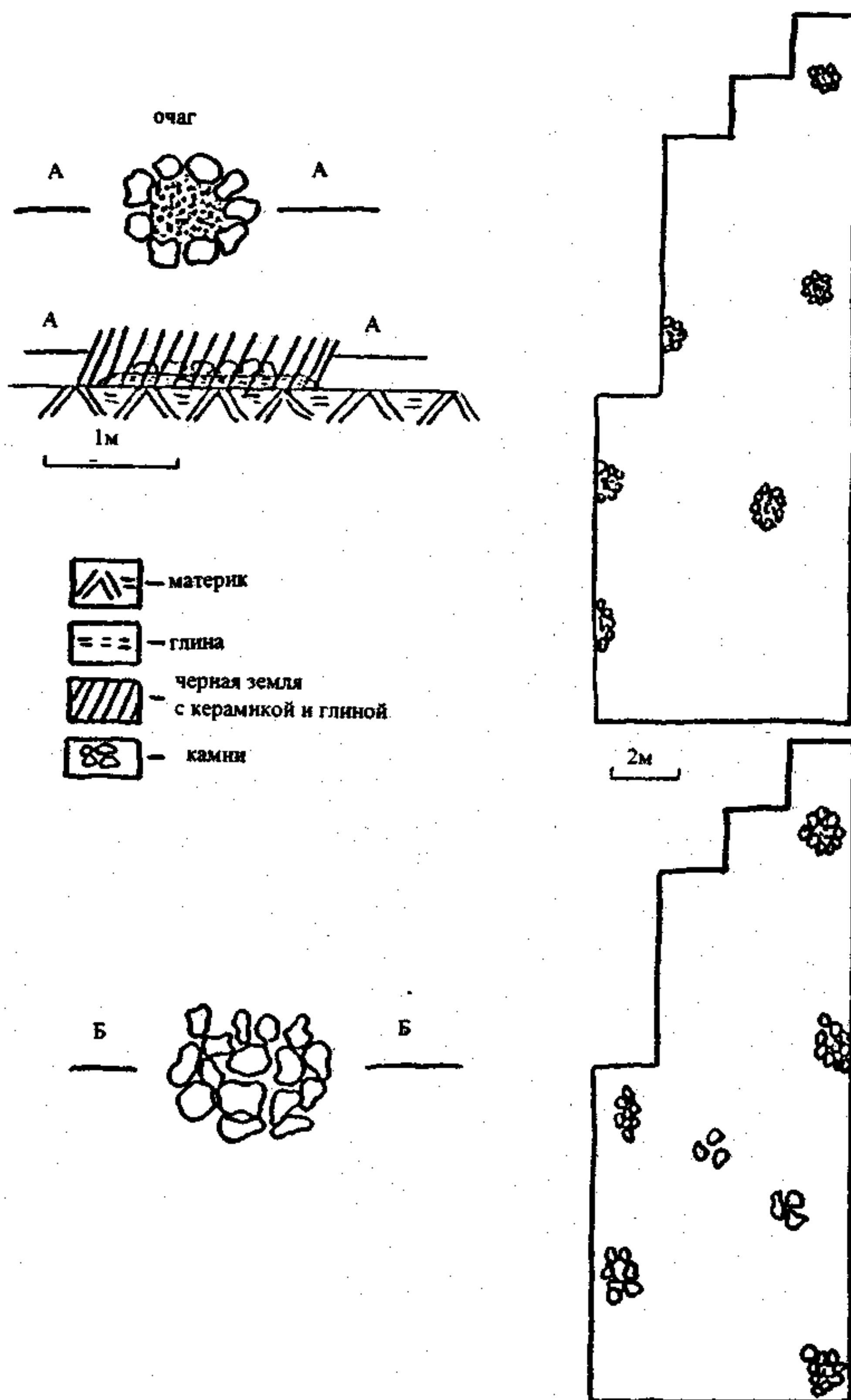

Рис. 5. Городище Кульбачино. Остатки отопительных конструкций.

ПЕРЫЯД ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА

БЕКТИНЕЕВ Ш.И. (Минск)

СЛУЦКИЙ КЛАД 1902 ГОДА (К ИСТОРИИ ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО НА РУБЕЖЕ XIV И XV ВВ.)

Денежное обращение Великого княжества Литовского с середины XIII в. и включительно до третьей четверти XIV в. практически не использовало своих государственных знаков, которые еще не чеканились. На территории современной Литвы древнелитовские монеты от имени князя Витовта Кейстутовича (1392 — 1430) могли начать чеканить не ранее 1386 г., когда он еще вел борьбу с Ягайло Ольгердовичем за великокняжескую корону (Даркевич, Соболева, 1973. С. 83--95). На территории Северной Украины с 1370-х до 1394 г. чеканили монеты от имени Владимира Ольгердовича (1363 — 1394) в Киевском княжестве (Котляр, 1970. С. 179--201; Соболева, 1970. С. 81--87; ил.) и в Новгороде-Северском от имени Дмитрия-Корибута Ольгердовича (Козубовський, 1992). На территории современной Беларуси в XIII — начале XV в. монета не чеканилась не только местными князьями Рюриковичами, но даже от имени пришлых Гедиминовичей и Ольгердовичей. Это определило особенность денежного обращения в данном регионе — использование только привозных монет (пражские гроши и их подражания, угорские или венгерские дукаты, английские золотые нобли — "корабельники" и т.д.) (Бектинеев, 1994). Киевские и черниговские или северские монеты пока еще не выявлены, а древнелитовская монета 1-го типа со словом "ПЕЧАТЬ" известна только в 4 экз. (Бектинеев, Квятковская, 1994. С. 43, табл.).

Типы монет, использовавшихся в XIV — начале XV в., известны по письменным источникам и кладам. Если первые дают сведения только о пражских грошах, пенязях, литовских гривнах ("изрой") и рубле-слитке (Оболенский, 1851. С. 42; Смоленские грамоты, 1863. С. 39--44; Сапунов, 1883. С. 26, N 7; Полоцкие грамоты..., 1977. С. 38--40, N 4; Супрасльская летопись..., 1980. С. 402; Коммисионный список..., 1950. С. 402; Псковские летописи, 1955. С. 35--39), то последние представляют нам весь аспект таких денежных знаков. Как правило, в кладах представлены те платежные знаки, которые использовались в денежном обращении в конкретном регионе в определенное время. В кладах на территории Великого княжества Литовского (далее — ВКЛ) выявлены преимущественно пражские, венгерские, мейссенские и краковские гроши, квартники (= 1/2 гроша), литовские монеты пяти типов (II — IV типы — пенязи), серебряные слитки различного типа и т.д. На Украине имеется большое количество находок золотоордынских и крымско-гиреевских дирхемов. Эти же монеты и слитки представлены и единичными экземплярами, найденными при археологических раскопках населенных пунктов и захоронений.

Иногда в кладах попадаются нетрадиционные монеты. Так, например, в Слуцке в 1902 г. при распашке огорода был найден клад из 20 золотых монет, из которых находчик продал разным людям 16 экз., а 4 попали в Археологическую комиссию (Санкт-Петербург). По определению А.К. Маркова они были представлены 2 английскими ноблями Генриха IV (1399 — 1413) и "варварскими подражаниями мохрам патанского султана Дели — Муххамеда-бен-Тоглука, чеканенные от имени халифа Мустекфи II, 701 — 740 г. Хиждры" (рис. 1) (Быков, 1969. С. 80; ОАК за 1902 г. 1904. С. 122, N 4). После определения монеты были возвращены находчику, что предопределило пропажу остатков клада для дальнейших исследований. В.Н. Рябцевич считает, что английские монеты были чеканены в XV в. (Археалогія і Нумізматыка.., 1993. С. 578). Насчет этого клада имеются различные мнения: Р.Р. Фасмеру находка "показалась... странной, и он не счел возможным на основании ее делать какие-либо выводы" (Быков, 1969. С. 80); В.Н. Рябцевич считает, что это "клад, до сих пор остающийся загадкой для исследователей..."(Рябцевич, 1977. С. 97). Для него эта находка загадочна из-за наличия в ней индийских (делийских) монет.

Клад для исследователей является "странным и загадочным", поскольку он фактически не исследовался из-за большого удаления от общей группы кладов с индийскими монетами XIV — начала XV в. (рис. 2) (Быков, 1969. С. 74, рис. 1 (карта)) и необычен из-за его состава (английские и делийские монеты). Для выяснения обстоятельств формирования слуцкого клада и системы, в которую входили эти монеты, необходимо изучить место и время их эмиссии, метрологические данные, пути и условия поступления английских ноблей и индийских динаров в ВКЛ, в частности на территорию современной Беларуси. Отдельные сведения об

этих денежных знаках исследовались историками, но наличие монет в одном кладе требует свести эти данные воедино и проанализировать. Исследоваться монеты будут в несколько непривычном порядке — вначале индийские, а затем нобли, которые несколько лучше изучены.

Для изучения индийских золотых монет необходимо сразу же выяснить вопрос — действительное их название. Многие исследователи (А.А. Марков, В.Н. Рябцевич и др.) называют их "мохрами (мухрами) патанского султана Дели", "восточными (патанскими) монетами", "индийскими мохрами" и т.д. (Археалогія і нумізматыка..., 1993. С. 578, N2; ОАК за 1902 год, 1904. С. 122, N 4; Потин, 1970. С. 106; Рабцевіч, 1979. С. 168). Начнем с принадлежности монет — "патанские" или "индийские". В современной Индии "патанами или пахтанами" называют потомков афганцев, которые с VI в. н.э. участвовали в завоевательских походах в Индию и селились на ее севере. Патанами в конце XIX — начале XX в. называли одно из афганских племен, живших на севере Афганистана около Гиндукуша. Предводители патанов (т.е. афганцев), захватив какую-либо территорию объявляли себя султанами и ханами (Энц. словарь..., 1897. Т. XXII, кн. 44. С. 957). Наиболее сильным государственным образованием в Индии являлся Делийский султанат, созданный в начале XIII в. выходцами с современной территории Средней Азии, Афганистана и Ирана. Руководящей силой была тюркская знать, опиравшаяся на ополчение соплеменников и наемных рабов-гвардейцев. В 1206 г. газневидский военачальник из рабов-гвардейцев Кутб уд-дин захватил территорию вокруг города Дели (Дехли) и объявил себя султаном, которого признали Газневиды. При Шамс уд-дине Илтутмыше (1211 — 1236) султан был признан багдадским халифом. Наивысшего расцвета государство достигло при афганской (патанской) династии Туглакидов (1320--1414 гг.). При султане Туглаке (1320 — 1325) почти 2/3 современной территории Индии, Пакистана и Бенгалии входило в состав султаната, а остальные княжества находились в вассальной зависимости от Дели. Но уже при его преемнике Мухаммаде ибн-Туглуке (1325 — 1351) начался распад государства (Ашрафян, 1960. С. 34—68), Наиболее многочисленной прослойкой феодальной верхушки являлись тюрки-мусульмане, затем индусы и примерно с 1292 г. эмиры из монголов. Впервые монголы вторглись в Индию в 1221 г., после чего они регулярно делали набеги. Наиболее крупное нашествие произошло в 1292 г., когда на Индостан обрушилось 15 туменов (более 150 тыс. воинов) монгольское войска, но потерпели сокрушительное поражение, многие монголов попали в плен и были поселены недалеко от Дели в местности, получившей название Могулпура (Ашрафян, 1960. С. 43, 68--73). Многие эмиры в это время вошли в состав служилых феодалов и даже принимали участие в управлении государством и отдельных провинций (бывших индусских княжеств). Но условия проживания, жаркий климат и невозможности кочевой жизни вынудили часть монголов и их союзников вернутся в Среднюю Азию, Иран, Афганистан и Золотую Орду. Уже это устанавливало родственно-дружественные и экономические связи монголов разных регионов.

На территории Индии издревле проводилась чеканка крупных золотых и серебряных монет. С проникновением в Северную Индию мусульман, особенно с присоединением в 1021 г. к Газневидскому государству некоторых северных княжеств (Быков, 1969. С. 77), монета приобрела "мусульманский" вид, когда запрещалось изображать все живое и чеканились только надписи: на л.с. имя халифа или султана, место и год чеканки, на об. ст. — изречение из Корана. Экономический расцвет Делийского султаната приходится на правление первых трех Туглукидов (1320 — 1388 гг.). Большинство золотых монет, найденных на территории Золотой Орды, чеканено от имени Мухаммада-шаха II (1325 — 1351). Ряд упоминавшихся ранее исследователей эти монеты называют "мохрами, мухрами". Но дело в том, что монеты под таким названием начали чеканить только при Великом Моголе Акбаре в 1562 г. и весом около 11 г. (Фенглер, 1982. С. 175; Encyclopaedia Britannica, 1956. V. 15. P. 660).

Все вышесказанное показывает, что индийские золотые монеты, присутствующие в слуцком кладе, никак нельзя называть "патанскими мухрами", т.к. делийские султаны только по своей национальности являлись "патанами" или афганцами, к тому же монеты чеканились в Дели, а не в Афганистане.

Делийские мусульманские монеты поступали через восточный Афганистан, Среднюю Азию и затем по волжскому пути мимо Астрахани в Золотую Орду (р-н Казани) (рис. 2). В настоящее время зарегистрировано 47 индийских золотых динаров XIV в., найденных в европейской части бывшего СССР, в т.ч. 2 экз. в слуцком кладе 1902 г. (Быков, 1969. С. 79--80; Ртвеладзе, 1972. С. 269--271). Индийские купцы вели сухопутную караванную и морскую торговлю с мусульманскими странами, проникая на север до самого Булгара (сейчас Казань), мусульманские же

купцы, в свою очередь, еще задолго до мусульманских завоеваний селились в Индии (Ашрафян, 1960. С. 155--156). Именно купцы и завозили серебряные (в X — начале XI в.) и золотые (в XIV в.) монеты в Восточную Европу. Перерыв произошел по причине междоусобиц Саманидов, Буидов, Караханидов и Газневидов в XI — XII вв. В 20-х годах XIII в. начались завоевательные походы монголов в Среднюю Азию, Индию и Восточную Азию. В 1221 — 1292 г. монголы регулярно совершали набеги на Делийский султанат. После последнего нашествия и сокрушительного разгрома в 1292 г. монгольские правители Мавераннахра, Средней Азии и Ирана перешли к мирным отношениям с Северной Индией. Передышка в первые 3 — 4 десятилетия XIV в. способствовала экономическому и культурному расцвету султаната. Это сказалось и в денежном обращении, т.к. в 725 г.х. (1324 — 1325 гг.) при султане Туглук-шахе I (1320 — 1325) была проведена денежная реформа, повысившая вес золотого динара (Бектинеев, 1995. С. 59; Федоров-Давыдов, 1956. С. 53--54).

Денежная реформа 1325 г. не только повысила вес и стоимость золотого динара, но и усилила приток серебра в Делийский султанат из-за рубежа, в частности, из владений монгольских правителей-чингизидов. В конце XIII — начале XIV в. в Индии использовались золотая теньга (по-арабски, “динар”), равная 10 серебряным теньгам (динарам) . Средний вес золотой и серебряной тенег, по мнению Г.А. Федорова-Давыдова, равнялся 10,95 г (Федоров-Давыдов, 1956. С. 52), что определило массу серебряного слитка в 109,5 г (10,95 г x 10). Делийский золотой динар в Золотую Орду поступал через Хорезм. По сообщению мусульманско-индийского историографа и путешественника Ибн-Батуты, в этих государствах делийская серебряная теньга равнялась 6 местным серебряным дирхемам со средним весом 1,87 г., но более низкой пробы (10,95 г : 1,87 г) (Федоров-Давыдов, 1956. С. 52). В Золотой Орде делийские золотые динары стали популярными и прочно вошли в местную денежную систему при хане Узбеке (1312 — 1342). При нем же установилось рацио золота и серебра 1: 10 и на слиток серебра в 109,5 г шло 72 дирхема по 1,52 г. (1,52 г x 72 = 109,4 г) (Бектинеев, 1995. С. 59--60; Мухамадиев, 1983. С. 86). Это соотношение в Золотой Орде сохранилось до 70-х годов XVI в.

По денежной реформе 1325 г. в Делийском султанате вес золотой теньги был повышен до 12,8 г, а серебряной понижен до 9,0 г., вес серебряного слитка остался прежним — 109,5 г. Рацио золота и серебра установилось 1 : 8,55 (109,5 : 12,8 г) (Федоров-Давыдов, 1956. С. 53--54). Примерно это же соотношение было в Хорезме и Золотой Орде — 1 : 8,54.

В 1380 г. в Золотой Орде при хане Тохтамыше (1379 — 1395) была проведена денежная реформа, по которой была сделана попытка унифицировать монеты, чеканившиеся в разных городах. Все серебряного дирхема был понижен с 1,56 г до 1,365 г. (Мухамадиев, 1983. С. 99--103). Старые монеты было приказано обменять на новые, что дало государству большую прибыль. Эти 2 — 3 года делийский серебряный слиток в 109,4 — 109,5 г стоил 72 дирхема по 1,52 — 1,56 г или 8) монет по 1,365 г (1,365 x 80 = 109,2 г). После реформы в Золотой Орде слиток, содержащий 72 пореформенных дирхема по 1,365 г, весил 98,28 г, что соответствовало половине теоретического веса новгородского рубля-слитка (196,2 г) (Бектинеев, 1995. С. 60--61).

Самой крупной денежной единицей в Золотой Орде в XIII — XIV вв. были слитки-сомы ладьевидной формы. Их неоднократно находили с различными монетами XIV в. и они имели реальный вес от 166,78 до 211,5 г. Письменные источники дают нам названия этого слитка — сом, сум, саум. По сообщению Ибн-Батуты золотоордынский саум в среднем весил 195,3 г (Крамаровский, 1980. С. 68--69). Исследователи считают сомы потомками серебряных гривен-слитков весом около 204,75 г, которыми Русь выплачивала Золотой Орде дань.

В настоящее время нам неизвестно, как отливали слитки-сомы — в централизованном или частном порядке, т.е. любой человек мог дать ювелиру или ливцу серебряное сырьё и за определенную плату получить готовые изделия. Примером может служить Древняя Русь, где из сырья заказчика специально выделенные ливцы отливали слитки теоретическим весом 204,75 г. Поскольку часть металла (до 10 — 14%) шла в угар, а часть шла в качестве платы за работу, то слитки имели более низкий вес (Сотникова, 1961. С. 86--91). По-видимому, и в Золотой Орде поступали также, используя в качестве сырья старые монеты и серебряный лом теоретическим весом в два “индийских” слитка 219,0 г (109,5г x 2). Тогда получается большой отход на угар и оплату работы — 22,44 — 17,20 г (219,0 г — 196,56-202,8 г). Но, учитывая 10 — 14% угара, можно признать реальный вес в 197,1 — 188,34 г, близким теоретическому. М. Крамаровский, исследовавший клад серебряных слитков из Старого Крыма, содержащий и золотоордынские сумы (сомы), отметил, что при среднем весе

“ладьевидных слитков 200,3 г..., учитывая минимальную норму угара в 10% от общего веса, дает расчетную норму 220,33 г” (Крамаровский, 1980. С. 69).

После денежно-весовой реформы 1310 — 1311 гг. при хане Узбеке (1312 — 1342) дирхем поднялся в весе до 1,52 г и сом стал равняться 25 алтынам по 6 дирхемов или 130 дирхемам и весить 197,6 г (1,52 г х 130); при Джанибеке (1342 — 1357) при дирхеме в 1,56 г сом весил 202,8 г (1,56 г х 130), а после реформы хана Тохтамыша 1380 г. слиток в перерасчете на монеты весил 177,43 г (1,365 г х 130) (Бектинеев, 1995. С. 59; Мухамадиев, 1983. С. 60, 101--103). А.Г. Мухамадиев, опираясь на сведения о походе хана Узбека в 1319 г. в Персию, считает, что сом равняется 20 серебряным динарам (алтынам), т.е. 120 золотордынским дирхемам и соответственно определяет его теоретический вес в 182,4 г (1,52 г х120) (Мухамадиев, 1983. С. 72). Но поскольку здесь приводится событие в Персии, то, по-видимому, оплачивать должны были хулагуидскими (иранскими) дирхемами, которые были несколько тяжелее золотоордынских — чуть выше 1,6 г (Федоров-Давыдов, 1956. С. 53, 56). По реформе 725 г.х. (1324 — 1325 гг.) в Дели серебряная теньга (динар) стала весить 9,0 г, а серебряный слиток — 90,0 г (9,0 г х 10) и соответствовать одной старой золотой теньге (динару) в 10,95 г (Федоров-Давыдов, 1956. С. 54). Следовательно, золотоордынский сом периода хана Узбека (1312 — 1342) весом 197,6 г содержал более 2 новых серебряных слитков по 90,0 г. Разница между теоретическим весом сома и 2 серебряных слитков и дает дополнительно 10 золотоордынских дирхемов по 1,52 г (197,6 г — 180,0 г = 17,6 г : 10). Поскольку вес сома больше веса 20 серебряных динаров, то, по-видимому, он соответствовал официально 2 новым делийским золотым динарам по 12,8 г. Так, что в любом случае слиток-сом в 204,75 г равнялся 130 дирхемам (Бектинеев, 1995. С. 59). Необходимо отметить, что с появлением на Руси рубля-слитка теоретически весом 196,2 г, такими слитками русские княжества и земли стали выплачивать дань Золотой Орде. Учитывая популярность слитков новгородского типа в Орде и сообщение Ибн-Батуты о весе сома (саума) в 195,3 г, можно считать, что с 1380 г теоретическим сом весил 196,56 г (1,365 г х 72 х 2) и содержал 144 дирхема.

Эти подсчеты показывают, что в 1380 — 1395 гг. сом теоретическим весом 196,56 г (новгородский рубль весит 196,2 г) официально равнялся двум делийским золотым динарам или 144 золотоордынским дирхемам по 1,365 г. В то же время по рыночному курсу 2 золотых динара, соответствовавших 219,0 г серебра (109,5 г х 2), стоили 160 дирхемов (219,0 г : 1,365 г = 160,43). Разница между официальной и рыночной стоимостью золотых динаров, очевидно, шла в ханскую казну. За эти же 160 дирхемов могли продаваться и серебряные сомы.

Положение хана Тохтамыша (1379 — 1395), который временно восстановил единое монголо-татарское государство, присоединив Кыпчак, было неустойчивым, т.к. эмиры чингизиды и нечингизиды стремились к большей самостоятельности, а некоторые пытались захватить власть. Это единство Тохтамыш мог держать, только находясь в союзе с властелином Мавераннахра и Средней Азии эмиром Тимуром (1370 — 1405). Желая упрочить положение, Тоштамыш в 1388 г. вторгся в Среднюю Азию, но в войне с Тамерланом потерпел поражение. После длительной войны Тимур в 1395 г. разгромил Тоштамыша и вторгся в Поволжье, где были разрушены города, население вырезано или уведено в плен. В 1396 г. московские войска, воспользовавшись этим, вторглись в Золотую Орду и разорили Среднее Поволжье с центрами в Казани и Булгаре. Все это ухудшило положение Тохтамыша, опиравшегося на булгарские (поволжские) и крымские города. Он ушел в Крым, но оттуда его изгнал эмир Тимур-Кутлуг, который вскоре стал ханом Золотой Орды. Тохтамыш был вынужден бежать в Великое княжество Литовское под защиту Витовта Кейстутовича (1392 — 1430) (Бектинеев, 1995. С. 60; Мухамадиев, 1983. С. 104, 114, 118--119). Тохтамыш шел из Крыма через Дикое Поле в Киевское княжество, с 1363 г. входившее в состав ВКЛ, где и остановился до согласия Витовта принять его и заключить с ним политический союз. С первым бежали его ближайшие родственники, слуги и остатки войска. С собой они забирали свое имущество, скот, драгоценности и деньги. В числе последних, очевидно, кроме серебряных дирхемов и медных пулов, были и индийские золотые монеты. Витовт обязался помочь Тохтамышу вернуть власть в Золотой Орде, а последний согласился содействовать в подчинении русских земель литовскому князю. Но поражение в 1399 г. на р. Ворскле соединенного войска Витовта и Тохтамыша от ордынцев сорвало эти планы. Витовт бежал в северные районы ВКЛ, а Тоштамыш в Кыпчак (Дикое Поле), где по приказу эмира Едигея в 1407 г. был убит. Татары вторглись в ВКЛ и дошли до Киевского княжества и Подолья, где разорили поселения сторонников Тохтамыша. Осада Киева завершилась согласием

горожан дать откуп в размере “3000 литовских рублей” (Бектинеев, 1995. С. 60; Супрасльская летопись, 1980. С. 52).

В Северной Украине было найдено 14 кладов с джучидскими, генуэзко-крымскими и крымско-татарскими монетами, а в Беларуси и Литве единичные экземпляры. Имеются различные мнения о путях и способах их поступления в ВКЛ. В.Н. Рябцевич считает, что дирхемы и пулы выявлены в местах, которые были в сове время захвачены монголо-татарами или граничили с районами их обитания (Рябцевич, 1977. С. 96). Необходимо сразу же отметить, что никакая часть современной Беларуси никогда не была захвачена монголо-татарами. Г.А. Федоров-Давыдов, Н.Ф. Котляр, М. Гумовский и Р. Керсновский полагают, что клады формировались во время активной торговли с Золотой Ордой и Крымом (Бектинеев, 1995. С. 58).

Г.А. Федоров-Давыдов клады с татарскими монетами делит на три группы: 1-я — до 1380 г. (3 клада); 2-я — 1380 — 1396 гг. (7 кладов) и 3-я группа первой половины XV в. (4 клада). Как видно из классификации, наиболее многочисленна вторая группа кладов, которая сформировалась на основе монет хана Золотой Орды Тохтамыша (1379 — 1395). Самая ранняя монета Тохтамыша в Воскресенском кладе (9694 экз. из 14 350) датируются 1386 г., а самая поздняя 796 г. х. (1393 г. н.э.) (Федоров-Давыдов, 1960. С. 164--165, 176, 186). Это подтверждает, что клады 2-й группы были захоронены после бегства Тохтамыша из Золотой Орды в 1395 — 1396 гг.

Отдельной группой в денежном обращении ВКЛ были золотоордынские и генуэзко-крымские монеты с надчеканками (контрмарками) “Колюмн”. В нумизматической литературе известны они как древнелитовские монеты V-го типа. Р. Керсновский, исследовавший их, отметил, что самая старшая монета с контрмаркой — золотоордынский дирхем хана Тохтамыша 1386 г. (788 г. х.), а самая младшая — г. Каффы, чеканенная да 1420 г. (Kiersnowski, 1984. S. 163). Почти все они найдены на Киевщине и Подолье. Исключением являются 2 джучидсике монеты из Турейского клада 1899 г. (Щучинский р-н, Беларусь) (Бектинеев, Квятковская, 1994. С. 43, табл., N 8). Имеется несколько мнений насчет причины нанесения на дирхемы контрамарок. М. Гумовский и И. Карыс полагают, что надчеканку на монеты ставили при проезде восточных (золотоордынских и крымских) купцов через пограничные пункты (г. Канев и др.). Р. Керсновский говорит об этом довольно туманно — или это делалось для их формального узаконения в денежном обращении ВКЛ, или это — результат сбора оплаты за ее провоз. Но тут же он оговаривается о трудности в определении их системы и привязки к государственным литовским монетам (Kiersnowski, 1984. S. 162). Эта неизвестность определена крайней осторожностью в определении их системы в Золотой Орде и в сопоставлении с одновременными с ними литовскими знаками. Ранее нами уже упоминалась древнелитовская монета 1-го типа со словом “ПЕЧАТЬ”, которая чеканилась в 1387 — 1392 г. от имени Витовта до того, как он стал великим князем. Эта монета весила от 1,06 до 1,39 г при 937 пробе; средний вес их тяготел к 1,3 г (Бектинеев, 1995. С. 12, 47; Даркевич, Соболева, 1973. С. 90--93). Близкие веса дирхема и литовской монеты указывают на основу, на которой первый вошел в денежное обращение ВКЛ и обращался, скорее всего, в 1396/1397 — 1399/1400 гг. По весовым данным дирхем с контрамаркой, чеканенный в 1386 — 1393 гг., равнялся половине пражского гроша весом 2,6 — 2,9 г, чеканенного в конце XIV в. при Вацлаве IV (1378 — 1419), или 5 литовским пенязям (Бектинеев, 1994. С. 12, 47: он же. 1994а. С. 13). В 1393 — 1399 гг. литовский рубль равнялся 80 пражским грошам (Бектинеев, 1994 а) и, следовательно, на него приходилось 160 золотоордынских дирхема (2 дирхема x 80). В тоже время в Золотой Орде счетный (денежный) сом равнялся 130 дирхемам и весил 177,45 г (1,365 г x 130). Все эти сведения указывают на легкость и закономерность вхождения не только серебряного дирхема, но и делийского золотого динара в денежное обращение ВКЛ в 1396 — 1399 г.

Таким образом, в 1396 — 1399 гг. параллельно с литовской денежной системой сформировалась и “литовско-татарская”: Рубль литовский = 2 делийским золотым динарам = 80 пражским грошам = 160 дирхемам = 180,0 г; динар = 40 пражским грошам = 80 дирхемам.

Остальные две золотые монеты слуцкого клада представлены английским ноблями Генриха IV (1399 — 1413), известными в ВКЛ и на Руси под названием “корабельник, корабленик, корабельный”. А.Л. Хорошкевич на основе русских и западных, в основном ганзейских, источников выявила, что “ввоз золотой монеты в Новгород начался уже в XIV в. В Новгороде особенно большую роль играли английские нобели” (Хорошкевич, 1961. С. 116). Особую популярность эти монеты приобретали во 2-й половине XV в., когда перестали в денежном обращении использовать новгородские и литовские рубли-слитки. Находка под Слуцком ноблей показала, что они начали поступать в ВКЛ,

в т.ч. и на территорию современной Беларуси, уже в начале XV в.

В Англии золотые монеты начали чеканить в январе-феврале 1343 г. Вначале чеканили флорин в расчете 50 монет из тауэрского (лондонского) фунта в 349, 915 г, т.е. весом 6,93 г (Михалевский, 1948. С. 255). Примерно в 1344 г. вместо флорина стали чеканить золотые нобли общим весом около 8,85 г. Они почти без изменения выпускались до 1465 г., когда Эдуард IV (1461 — 1483) ввел в обращение розенобль (Фенглер, 1982. С. 182--183). В отличие от флорина с изображением геральдической лилии на лицевой стороне нобля был изображен корабль, на котором высится большая фигура короля с мечом в правой руке и щитом в другой, на оборотной — королевский крест с коронами и львами в углах, а в середине начальная буква имени короля (вензель). Вокруг на каждой стороне даны легенды. Выпуск монеты этого типа часто связывают с победой английского флота над французким при Слюи 22 июля 1340 г. В.М. Потин первоначальный вес монеты определяет в 7,7 г (Потин, 1970. С. 102, табл. 1,1). Вес нобля все время понижался и при Генрихе IV (1399 — 1413) он весил 6,998 г 925-й пробы (Михалевский, 1948. С. 256). В.М. Потин отмечает наиболее ранние упоминания об использовании английских монет в новгородско-ганзейской торговле — 1399, 1403, 1404 и 1406 годы (Потин, 1970. С. 104), Поскольку становление общегосударственной денежной системы ВКЛ происходило в 1394 — 1407 гг. (Бектинеев, 1994 а. С. 13, 18), то можно предполагать, что слуцкий клад формировался не ранее 1403 г. и не позднее 1406 г. В.М. Потин самое раннее применение термина “корабельник” в Новгороде относит к 1476 — 1478 гг. (Потин, 1970. С. 104). В литовских документах он известен не ранее 1457 г. В этом году “мелкие” шляхтичи и бояре за освобождение от некоторых повинностей платили “корабельниками” (Литовская метрика..., 1917. Стб. 41--42, N XI). Популярные по всей Европе английские нобли довольно широко имитировались с середины XIV в. Особенно много их чеканили в Нидерландах и Фландрии. Впервые “фальшивые” нобли, т.е. подражания, в Новгороде появились в 1436 г. (Потин, 1970. С. 103, 106). Поэтому можно полагать, что в слуцком кладе находились подлинные нобли.

Зная вес и пробу золотых индийских динаров (12,8 г при 980 — 990-й пробе) и английских ноблей (6,998 г — 925-я проба), можно определить стоимость ноблей в ВКЛ в начале XV в. По всему динар и нобль соотносились как 1: 2 (12,8 г : 6,998 г). После поражения в 1399 г. войска Витовта в битве на р. Ворскле с татарами литовский рубль несколько повысился в цене до 96 пражский грошей, что продержалось до 1407 г. (Бектинеев, 1994 а. С. 18). Поскольку рубль равнялся 2 золотым динарам, то один динар содержал 48 пражских грошей (96 пражских грошей: 2). таким образом, до 1407 г. нобль “официально” стоил 24 гроша, или 48 золотоордынских дирхемов (по 1,365 г) или 48 полугрошей (квартников). После денежной реформы 1407 г. в Чехии пражский грош при прежнем весе в 2,68 — 2,90 г понизился до 625-й пробы (Soboleva, 1970. S. 115), в связи с чем литовский рубль стал содержать 100 грошей или 1000 литовских пенязей. После этого английский нобль стал размениваться на 25 грошей (100 грошей : 4). Ранее нам говорилось, что два индийских золотых динара соответствовали одному татарскому сому в 196,56 г или новгородскому рублю-слитку в 196,2 г. Следовательно, рыночная стоимость нобля в ВКЛ должна была быть выше официальной , т.к. новгородский рубль был тяжелее литовского на 16,2 г (196,2 г — 180,0 г). Поэтому к литовскому рублю в перерасчете на рынке, по-видимому, добавляли 11,86 дирхема или полугроша, округленно — 12. Следовательно, в 1407 — 1413 гг. 4 нобля по рыночному курсу стоили 212 полугрошей или дирхемов, т.е. на один нобль приходилось 53 полугроша или 26,5 пражских грошей. В перерасчете на золотоордынское серебро 900 — 950 пробы нобль приравнивался 72,34 г (1,365 г x 53). Необходимо отметить, что примерно такой же пробы были литовские рубли-слитки. В Англии в 1412 г. нобль стоил 8 шиллингов 8 пенсов или 80 пенсов (Хорошкевич, 1961. С. 115, сн. 120). В то время один серебряный пенни весил менее 1 г (Фенглер, 1982. С. 206--207), т.е. нобль соответствовал 80 г серебра, проба которого, к сожалению, нам неизвестна. По сообщению А.Л. Хорошкевича в Новгород в 1400 — 1403 гг. из Ганзы поступало монетное и слитковое серебро 687,5 — 646,9 пробы (Хорошкевич, 1961. С. 109, сн. 74). Учитывая более высокую пробу литовского серебра, можно полагать, что наши подсчеты верны и в 1400 — 1406 г. в ВКЛ золотой нобль Генриха IV (1399 — 1413) стоил на рынке 26,5 пражских грошей или 53 полугроша (квартника).

Исследования показывают, что индийские золотые динары и английские нобли приходятся на три этапа денежного обращения ВКЛ.

В 1396 — 1399 гг. была следующая денежно-весовая система: а) “Официальная” — Рубль литовский = 2 индийским золотым динарам (по 12,8 г) = 4 английским золотым ноблям (по 6,99 г)

= 80 пражским грошам (по 2,9 — 2,6 г) = 160 золотоордынским дирхемам (по 1,365 г) или 160 полугрошам (квартникам) = 180,0 г; динар = 2 ноблям = 20 пражским грошам = 80 дирхемам (полугрошам); нобль = 20 пражским грошам = 40 дирхемам (полугрошам). б) Рыночный курс: Новгородский рубль = 2 золотым динарам = 4 ноблям = 196,2 г (=87 пражским грошам); динар = 43,5 пражским грошам = 87 полугрошам (квартникам).

Денежная система 1399 — 1406 гг.: а). (официальная) Рубль литовский = 2 золотым динарам = 4 ноблям = 96 пражским грошам; динар = 2 ноблям = 48 грошам = 96 полугрошам (квартникам) (= 960 литовским пенязям); нобль = 24 грошам = 48 полугрошам (квартникам) (= 480 литовским пенязям).

б). (рыночный курс) Рубль новгородский = 2 золотым динарам = 4 ноблям = 104,8 — 105,0 пражским грошам; динар = 2 ноблям = 52,4 — 52,5 грошам (= 524 — 525 литовским пенязям); нобль = 26,2 грошам (= 262 литовским пенязям).

Денежная система с 1407 — 1413 гг.: а) “официальная”: Рубль литовский = 4 ноблям = 100 пражским грошам = 200 полугрошам (квартникам) = 250 литовским пенязям. б) рыночный курс: Рубль новгородский = 4 ноблям = 26,5 грошам = 53 полугрошам или квартникам (по 1,365 г) = 265 литовским пенязям. В этом случае имелось некоторое несоответствие веса 53 полугрошей (1,365 г х 53 = 72,34 г) с весом четверти новгородского рубля-слитка (196,2 г : 4 = 49,02 г).

В заключение можно сказать, что слуцкий клад 1902 г. является, с одной стороны, свидетельством неудачного политического и военного союза великого князя литовского Витовта (1392 — 1430) и хана Золотой Орды Тохтамыша (1378 — 1395), с другой стороны, показывает одну из попыток в создании общегосударственной денежно-весовой системы ВКЛ. В кладе, сели можно так выразиться, столкнулись две разновременные денежные системы: 1396 — 1399 гг., представленная индийскими золотыми динарами, и 1399 — 1406 гг., представленная английскими ноблями. В то же время наличие этих вроде бы не совместных монет говорит о преемственности или даже одновременном функционировании разных систем. Исследование их метрологических и историко-экономических особенностей показывает, что одновременно существовали “официальная” система, узаконенная в виде контрамарок “Колюмн” на золотоордынских дирхемах 1386 — 1393 гг., и рыночная, вызванная некоторой разницей между новгородским (196,2 г) и литовским (180,0 г) рублями.

Все эти разбежки в метрологии индийских золотых динаров и английских ноблей, несоответствия их денежных структур объясняются тем, что они поступили в ВКЛ в 1396 — 1406 гг., когда шло полным ходом формирование общегосударственной денежной системы. Именно потому они не прижились и стали исключительно редкими и “загадочными” для ряда нумизматов монетами. Денежную систему 1396 — 1399 гг., основанную на золотом динаре и золотоордынском дирхеме, условно можно назвать “литовско-татарской”. Английские нобли, как показали исследования, “преждевременно” попали в ВКЛ, т.к. еще не было условий для их внедрения в денежное обращение. Здесь они, в основном, принимались как драгоценный металл и имели более реальную стоимость, чем в Новгороде, где был существенно завышен его курс (1 нобль = 1 новгородскому рублю 196,2 г) (Хорошкевич, 1961. С. 117). Из-за очень высокой стоимости нобли чаще всего использовались в качестве подарков (“поминков”). В денежном обращении ВКЛ нобли стали широко использоваться со второй половины XV в., после того как из обращения был изъят рубль-слиток.

ЛИТЕРАТУРА

1. Археологія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. Мн., 1993.

2. Ашрафян К.Э. Делийский султанат. М., 1960.

3. Бектинеев Ш.И. Денежное обращение Великого княжества Литовского в XIII — XV вв. Мн., 1994.

4. Бектинеев Ш.И. , Квятковская А.В. Литовские денарии. Краткий очерк // Бектинеев Ш.И. Денежное обращение Великого княжества Литовского в XIII — XV вв. Мн., 1994. С. 42 — 51, рис. 11 — 13.

5. Бектинеев Ш.И. Периодизация денежного обращения на территории Беларуси с IX в. до Люблинской унии 1569 г. // ГАЗ. 1994 [а]. Вып. 4. С. 3 — 22.

6. Бектинеев Ш.И. Джучидские дирхемы в Великом княжестве Литовском // Байрам. Мн., 1995. N 2. С. 57 — 61.

7. Быков А.А. Находки средневековых индийских монет в Восточной Европе // Эпиграфика Востока. Л., 1969. Вып. 19. С. 73 — 80.

8. Даркевич В.П., Соболева Н.А. О датировке литовских монет в надписью “ПЕЧАТЬ” // СА. 1973. N 1. С. 83 — 95.

9. Козубовський Г.А. Сіверські монети XIV ст. Київ, 1992.

10. Комиссионный список Новгородской первой летописи младшего извода // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М., Л., 1950. С. 103 — 427.

11. Котляр Н.Ф. Русско-литовские монеты XIV в. // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1970. Вып. 3. С. 179 — 201.

12. Крамаровский М. Клад серебряных платежных слитков из Старого Крыма и золотоордынские сумы // Сообщения Гос. Эрмитажа. Л., 1980. Вып. 45. С. 68 — 72.

13. Литовская метрика. Отдел первый. Часть первая: Книга записей. Т. 1 // РИБ. 1910. Т. XXVII.

14. Михалевский Ф.И. Очерки истории денег и денежного обращения. Л., 1948. Т. 1.

15. Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII — XV вв. М., 1983

16. ОАК за 1902 год. 1904.

17. Оболенский К.М. Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII (между 1214 и 1219 годов). М., 1851.

18. Полоцкие грамоты XIII — начала XIV вв. М., 1977.

19. Потин В.М. Корабельники на Руси // Нумизматика и эпиграфика. М., 1970. Т. 8. С. 101 — 107.

20. Псковские летописи. М., 1955. Вып. 2.

21. Рабцэвіч В.Н. Слуцкія скарбы //Археалогія, нумізматыка і геральдыка Беларусі. Мн., 1979. С. 168.

22. Ртвеладзе Э.В. Два динара делийских султанов с городища Маджар // СА. 1972. N 1. С. 269 — 271.

23. Рябцевич В.Н. О че расказывают монеты. Мн., 1977.

24. Смоленские грамоты XIII — XIV веков. М., 1963.

25. Сапунов А. Витебская старина. Витебск, 1883. Т. 1.

26. Соболева Н.А. К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича // Нумизматика и эпиграфика. М., 1970. Т. 8. С. 81 — 87.

27. Сотникова М.П. Эпиграфика серебряных платежных слитков Великого Новгорода XII — XV вв. // Труды Гос. Эрмитажа. Л., 1961. Т. IV. С. 44 — 91.

28. Супральская летопись // ПСРЛ. 1980. Т. 35.

29. Федоров-Давылов Г.А. К вопросу о денежном курсе золота в Иране и Средней Азии в XIV в. // КСИИМК. 1956. Вып. 66. С. 51 — 57.

30. Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. Л., 1960. Т. 1. С. 94 — 192.

31. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. М., 1982.

32. Хорошкевич А.Л. Из истории ганзейской торговли (Ввоз в Новгород благородных металлов в XIV — XV вв.) // Средние века. М., 1961. Вып. XX. С. 98 — 120.

33. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. СПб., 1987. Т.XXII, кн. 44.

34. Encyclopaedia Britannica. Chicago-London-Toronto, 1956. V. 15.

35. Kiersnowski R. Najdawniejsze monety litewskie // Wiadomosci numizmatyczne. Warszawa, 1984. N 3 — 4. S. 153 — 175.

36. Soboleva N. A. Grosze praskie w Wielkim ksikstwe Litewskim // Wiadomosci numizmatyczne. Warszawa, 1970. N 2. S. 107 — 116.

Рис. 1. Динар Мухаммеда Туглака (1325 — 1351), Дели, 742 г.х. (1340/1341 гг.). Оригинал

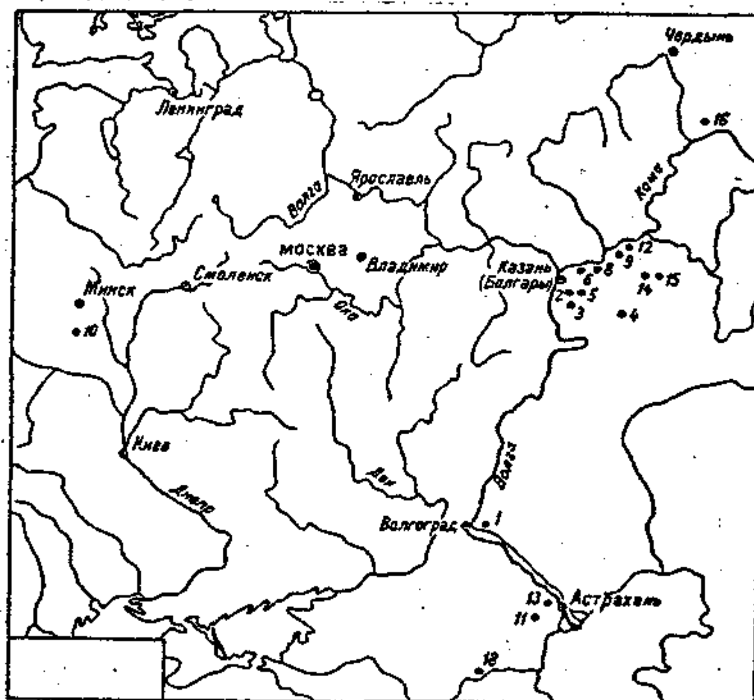

Рис. 2. Места находок индийских монет (по А А. Быкову): I. Золотая Орда, 1-9, 11-18; II. Вели-кое княжество Литовское, г. Слуцк, клад 1902 г.

БОХАН Ю. (Мінск)

БАЯВЫЯ НАГАЛОЎІ Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIV — КАНЦЫ XVI СТАГОДДЗЯ

У выніку імклівага поступу тэхнічнай думкі на захадзе Еўропы, а таксама дастаткова аператыўнага пранікнення ў Вялікае княства Літоўскае еўрапейскіх навацый і ўзаемадзеяння іх з мясцовымі і ўсходнімі традыцыямі, на абшарах гэтай дзяржавы ў часы позняга сярэднявечча і Рэнесанса назіраецца надзвычайнае багацце тыпаў і форм шлемаў. Гэта знайшло адлюстраванне ў значнай стракатасці тэрміналогіі, што да XVI ст. канчаткова замацавалася ў старабеларускай (т. зв. “рускай”) мове, на той час афіцыйнай у Вялікім княстве Літоўскім. Паказальна, што абагульняючая назва баявых нагалоўяў, аналагічная характэрнаму для лацінамоўных дакументаў акрэсленню “galea”, фігуруе ў крыніцах таго часу вельмі рэдка. Выкарыстоўваемы для гэтых мэтаў тэрмін “гелм” альбо “гельм” (ад. ням. і польск. Helm) сустракаецца толькі спарадчына, у асноўным у дачыненні чыста абстрактых шлемаў (напрыклад, геральдычных (Любавский, 1900. С. 462)), а ў асобных выпадках нават супрацьпастаўляецца канкрэтным тыпам аховы галавы[1], кожны з якіх, як правіла, фіксуецца пад уласнай назвай.

У аснове тэрміналагічнай тыпалогіі тагачасных шлемаў ляжалі іх канструкцыйныя і функцыянальныя асаблівасці. Падставовым элементам любога шлема з’яўляўся звон, што ахоўваў найбольш небяспечную для паражэння частку галавы — чарапную каробку. Тыпалагічная эвалюцыя шлема адбывалася, галоўным чынам, шляхам удасканалення формы звону і дапаўнення яго дадатковымі засцерагальнымі элементамі. Паводле галоўнага функцыянальнага прызнака — наяўнасці ці адсутнасці аховы твару, усе шлемы падзяляліся на закрытыя і адкрытыя. На фармаванне канструкцыі баявых нагалоўяў уплываў агульны характар узбраення, як засцерагальнага, так і наступальнага, тактыка, асаблівасці “вайскавой манеры” і ўзбраення патэнцыяльнага праціўніка, а таксама павевы моды.

Дакументы Вялікага княства Літоўскага XVI ст. фіксуюць пяць тыпаў шлемаў: шаломы, капаліны, прылбіцы, штурмгабы і шышакі. Разам з тым, у рамках кожнага тыпа існавалі варыянты, якія ў большасці выпадкаў не знаходзяць адлюстравання ў дакументах таго часу. Гэта ўяўляецца вельмі істотным, калі ўлічыць, што адзін і той жа шлем па канструкцыйных асаблівасцях мог набліжацца да аднаго тыпу, а па функцыянальных — да другога. На жаль, колькасць вядомых на сёнешні дзень аўтэнтычных баявых нагалоўяў другой паловы XIV — канца XVI ст., звязаных з землямі Вялікага Княства, даволі абмежаваная. Істотнай крыніцай для рэканструкцыі выгляду шлемаў з’яўляюцца дадзеныя іканаграфіі, нумізматыкі і сфрагістыкі, аднак храналагічна яны ахопліваюць у асноўным канец XIV — пачатак XV і канец XV — пачатак XVI ст. У той жа час падаўляючая большасць пісьмовых крыніц датуецца XVI ст. У сувязі з гэтым узнікаюць дзве сур’ёзныя праблемы — праблема тэрміналагічнай тыпалогіі некаторых форм нагалоўяў другой паловы XIV — XV стст., якая мусіць мець пэўную штучнасць, і праблема рэканструкцыі ўсіх магчымых варыянтаў шлемаў, фіксуемых у дакументах XVI ст. Для іх вырашэння падаецца мэтазгодным зварот да замежных аналагаў; гэта тычыцца, прынамсі, тых краін, дзе для пазначэння пэўных тыпаў шлемаў ужываліся аналагічныя тэрміны і адкуль яны, разам з пазначаемымі імі прадметам (Памецька, 1982. С. 107) маглі пранікнуць на землі Вялікага княства Літоўскага.

ШАЛОМЫ

Тэрмін “шалом” (шолом, шелом) трапіў у вайсковую лексіку Вялікага княства Літоўскага з часоў далітоўскай Русі, дзе ён абазначаў шлем наогул. Падобнае значэнне слова “шалом” аказалася настолькі жывучым, што знайшло адлюстраванне нават у сучаснай лексіцы шэрагу ўсходнееўрапейскіх народаў (беларуск. і руск. “шлем”, украінск. “шолом”, літоўск. “šalmas”). Характэрнай рысай старажытнарускіх шаломаў з’яўлялася выцягнутая ўгару форма звона (цэльнакаванага альбо зкляпанага з некалькіх частак), прыкрываўшага толькі чарапную каробку. Істотным, але неабавязковым дадаткам да шалома была барміца — эластычнае, найчасцей кальчужнае пакрыццё вушэй, шыі, шчок і падбароддзя воіна. Барміца старажытнарускіх

[1] У якасці прыклада такога супрацьпастаўлення можа служыць запіс артыкула 5 другога раздзела Статута Вялікага Княства 1588 г.: “А хоружий, гды будеть хоругов держати, маеть на собе мети зброю добрую и гелм або шишак и бронь” (Статут Вялікага княства Літоўскага 1588, 1989. С. 103).

шаломаў мацавалася да звона на стала, для чаго на ніжнім краі апошняга часам змяшчаліся спецыяльныя адтуліны. Часам замест барміцы ўжываўся каптур у выглядзе кальчужнай шапкі, якая насілася пад шлемам і мела падоўжаныя з бакоў і ззаду краі, якія спадалі на плечы і маглі зашпільвацца на падбароддзі.

Некаторыя старажытнарускія шаломы мелі наноснік, паўмаску альбо маску (адпаведна тыпы IIб, IV і III паводле класіфікацыі А. Кірпічнікава). Аднак да другой паловы XIV ст. падобныя нагалоўі выйшлі з баявога ўжытку і тыповы шалом гэтага часу ўяўляў сабой адкрыты шлем, які складаўся з аднаго звону і з’яўлялўся, такім чынам, найбольш прымітыўным відам баявых пакрыццяў галавы (Кирпичников, 1971. С. 22--32).

Неабходна асобна спыніцца на форме звона шаломаў старажытнарускага часу як на падставовай рысе іх класіфікацыі. Традыцыйна выдзяляюцца канічныя і сферакнічныя шаломы, прычым да апошніх залічваюцца як нагалоўі са шпілем, такі без яго (Кирпичников, 1971. С. 24--25). Між тым лёгка заўважыць моцнае падабенства паміж канічнымі шаломамі і сфераканічнымі шаломамі без шпіля. І тыя, і другія мелі форму раздзьмутага конуса альбо стажка з вострым ці скругленым верхам. Падобныя нагалоўі, вядомыя ў еўрапейскай навуцы як “нармандскія” альбо “стажковыя”, ужываліся ва ўсёй Еўропе да XIV ст. (Кирпичников, 1971. С. 25; Kwaśnewicz, 1989. S. 66). У той жа час, шаломы са шпілем былі больш характэрныя для Усходу, адкуль і патрапілі на Русь. Таму, з улікам еўрапейскіх рэалій, уяўляецца апраўданым называць іх шаломамі “старажытнарускага” ці “рускага” тыпу, у адрозненне ад “стажковых” шаломаў, не меўшых ярка выражанай нацыянальнай афарбоўкі.

Выкарыстанне шаломаў у Вялікім княстве Літоўскім мела даўнія традыцыі. У значнай ступені гэта абумоўлівалася тым, што большую частку тэрыторыі гэтай дзяржавы складалі беларускія, украінскія і рускія землі, дзе падобныя баявыя пакрыцці галавы былі тыповымі. Разам з тым, яшчэ задоўга да ўтварэння Вялікага Княства назіраюцца ўплывы “рускай” школы на прадукаванне шлемаў у Літве. З чатырох вядомых літоўскіх шлемаў XI — XIII стст. (уключаючы адзін фрагмент) тры маюць “стажковую” форму і, па ўсёй верагоднасці, з’яўляюцца мясцовымі імітацыямі раннесярэднявечных рускіх шаломаў (Габрюнайте, 1965. С. 115--132). Шаломы “старажытнарускага” тыпа сустракаюцца таксама ў старажытнасцях прусаў (Финно-угры..., 1987. С. 449, табл. XXX: 8).

Па меры распаўсюджання ў вялікім княстве Літоўскім новых відаў шлемаў замежнага паходжання, тэрмін “шалом” губляе сваё ўніверсальнае значэнне і выкарыстоўваецца толькі для акрэслення шлемаў пэўнага тыпу. Як сінонім адкрытага шлема-звона ён фіксуецца ў дакументах не толькі Вялікага княтсва Літоўскага і Маскоўскай дзяржавы (Кирпичников, 1976. С. 29), але і пранікае, праўда ў трансфармаваным выглядзе, на землі Польскага каралеўства (scholm) і Тэўтонскага ордэна (slomhuben) (Nowakowski, 1980. S.45--46; Uzbrojenie..., 1990. S. 70). Цікава, што інвентары ордэнскіх арсеналаў натуюць на мяжы XIV і XV стст. таксама загадкавыя “прускія шлемы” (pruscher helme), што, на думку польскага даследчыка А. Навакоўскага, уяўлялі сабой тыповыя для Усходу шаломы з барміцай лускавай канструкцыі, запазычаныя праз пасрэдніцтва Візантыі і Русі балтамі, а таксама “спічастыя шлемы” (storczhelme, spiczgehelme), якія найбольш поўна мусяць адпавядаць характэрный “старажытнарускай” форме (Nowakowski, 1980. S. 65--67). Вядомыя два аўтэнтычныя ўзоры падобных шлемаў канца XIV — пачатку XV ст. з прускай тэрыторыі. Гэта шлем з Мельна (Альштынскае ваяводства), знойдзены на месцы бітвы 1410 г. і шлем з Выструця над Прэголай. Абодва шаломы маюць гарызантальна зрэзаны край звону з дзірачкамі пад барміцу, выцягнуты шпіль (у мельнскага экземпляра ён упрыгожваўся абламаным на сёнешні дзень сцяжком-”ялаўцом”), аднак калі нагалоўе з Выструця мае “цыбулістыя”, сфераканічныя абрысы (мал. 1: 2), то шлем з Мельна ўяўляе сабой як бы цыліндр, які лейкападобна пераходзіць у шпіль (мал. 1: 1). Для адрознення ад нагалоўяў сфераканічнай формы, падобныя шаломы мэтазгодна называць цыліндрычна-канічнымі. Не выключана, што шлемы з Мельна і Выструця, нетыповыя для заходнееўрапейкага ўзбраення, былі згублены пад час Грунвальдскай выправы кімсьці з ліцвінаў ці русінаў войска Вітаўта (Głosek, 1980. S. 58--60).

Пра папулярнасць на мяжы XIV і XV стст. шаломаў са шпілем нават у прадстаўнікоў вышэйшых сацыяльных слаёў, сведчаць пячаткі літоўскіх князёў. Вершнікі у шаломах “цыбулістых” абрысаў з брылькападобным выступам у лобнай частцы паказаны на пячатках Дзмітрыя Карыбута за 1386 г. (мал. 2: 1) (AGAD, DP, n. 4435) і Свідрыгайлы за 1420 г. (мал. 2: 7) (AGAD, DP, n. 4449). Найбольшую ўвагу прыцягваюць брылькападобныя выступы, характэрныя для мангола-татарскіх шлемаў таго ж часу. Гэта маглі быць альбо ўласна брылькі, альбо прымацаваныя да ніжняга края нагалоўя фігурныя

пласціны, прылягаўшыя да ілба (Горелик, 1983. С. 261; 1987. С. 189).

Можна меркаваць, што ўсходнія шаломы былі даволі папулярнымі ў Вялікім княстве. Часам яны нават спецыяльна замаўляліся за мяжой, у тым ліку і ў тых краях, дзе не існавала сталых традыцый па вырабу арыентальнага ўзбраення. Прыкладам могуць служыць "татарскія шаломы" (schlomy Tartharorum), выробленыя на заказ у Кракаве і высланыя ў Літву ў 1418 г. (Rachunki dworu..., 1896. S. 521--522). Невядома, ідзе тут гаворка пра нагалоўі, ідэнтычныя паказаным на пячатках Дзмітрыя Карыбута і Свідрыгайлы, альбо якія іншыя, аднак несумненна, што меліся на ўвазе шлемы са шпілем, паколькі менавіта яны ўспрымаліся ў тагачаснай Польшчы як татарскія (Urbrojenie..., 1990. S. 58).

Апроч сфераканічных нагалоўяў, на пячатках літоўскіх князёў канца XIV — сярэдзіны XV ст. фігуруюць шаломы "стажковай" формы з падоўжанымі з бакоў і ззаду краямі звона, якія баранілі вушы і патыліцу воіна. Такія шлемы паказаны па пячатках Вітаўта за 1404 (мал. 2: 2), 1413 (мал. 3: 1) і 1426 (мал. 2: 10) гады (AGAD, DP, n. 4448; AGAD, DP, n. 815; Zbior praw litewskich..., 1841. S. 1, tabl. I: a), Жыгімонта Карыбута за 1433 г (мал. 3: 2) (Vossberg, 1854. Taf. 24) і Свідрыгайлы за 1452 г. (мал. 2: 9) (AGAD, DP, n. 7313). Падобныя шлемы прынята называць баскінетамі, ад анг. і фр. bascinet ці bassinet (Kwaśniewicz, 1989. S. 18). У польскай зброязнаўчай літаратуры яны больш вядомыя як лэбкі, хаця ў сярэднявечнай Польшчы для іх абазначэння ўжываліся тэрміны szlom, schlome і інш. (Uzbrojenie..., 1990. S. 45).

На думку шэрагу даследчыкаў, у аснове генезіса баскінетаў ляжаў малы "сакрэтны" шлем, які насіўся пад "гаршковым" шлемам. Пераканаўчым падаецца таксама погляд, што "шалом-лэбка" сфармаваўся шляхам паглыблення звычайнага "стажковага" шалома, паміж якім і баскінетам маюцца пераходныя варыянты з мягка прафіляванымі краямі звона (Uzbrojenie..., 1990. S. 43). Не выключана, што мела месца перасячэнне абедзьвух эвалюцыйных ліній, у выніку чаго паўстала нагалоўе, якое па набыцці формы, блізкай да "стажковай", захавала на нейкі час функцыі "сакрэтнага" шлема (Kwaśnewicz, 1989. S. 18).

Блізкія па баявых якасцях да "стажковых" і "рускіх" шаломаў, баскінеты мелі больш дасканалую канструкцыю, што выявілася не толькі ў глыбейшым звоне, але і ў зручнейшай сістэме мацавання барміцы (Uzbrojenie..., 1990. S. 44--45, 52). Недзе з 1370 г. яна пачала чапляца да звона пры дапамозе спецыяльных трубчатых завесаў з прапушчанай праз іх драцінай, пры выманні якой барміца лёгка здымалася, што спрашчала яе замену.

"Szlomy" часта фігуруюць у рахунках польскага каралеўскага двара, у тым ліку ў спісах узбраення, прызначанага для прадстаўнікоў Вялікага княства Літоўскага. У 1394 г. такія шлемы атрымалі смаленскі князь Глеб, Раман, верагодна, князь кобрынскі, літвін Свімунт (Swimunti Litwano), а таксама нейкі Іван з Віцебска (Iwano cuidam de Witewsko) (Rachunki dworu..., 1896. S. 194--197). Годам раней 2,5 грыўны на набыццё "шалома-лэбкі" і барміцы да яго (pro szlom et geynk) атрымаў з каралеўскага скарбу віленскі староста Мінгал (Rachunki dworu..., 1896. S. 166). У 1399 г. з Кракава было выслана "domino duci Wytowdo... VIII barbutas et szlomy" (Swaryczewski, 1987. S. 62).

Надзвычай каштоўную інфармацыю аб ужываемых у канцы XV ст. у Вялікім княстве Літоўскім шаломах прыносяць мініяцюры Радзівілаўскага летапісу, створаннага, праўдападобна, у 1485-95 гг. на ўсходзе дзяржавы, верагодна, ў Полацку ці Смаленску (Шматаў, 1984. С. 20; Чернецов, 1989. С. 146). Падаўляючую большасць прадстаўленных тут шаломаў складаюць нагалоўі "рускага" тыпа, як правіла дапоўненыя барміцай, радзей — без яе (Радзивиловская..., 1902). На адной з мініяцюр паказаны шалом, дапоўнены буйной металічнай пласцінай, якая абапіраецца на грудную частку даспеха і закрывае ніжнюю частку твару, не з'яўляючыся элементам шлема (мал. 4: 1). Такія пласціны-падбароднікі (ням. Bart) былі вельмі папулярныя ў Еўропе ў XV ст. (Żygulski, 1982a. S. 103; Müller, Kunter, 1984. S. 31). Падбароднік, адлюстраваны ў Радзівілаўскім летапісе, узмоцнены парай акруглых шчыткоў, прынітаваных у раёне вушэй, што было пэўным парушэннем традыцый, паколькі такія шчыткі звычайна мацаваліся не да падбародніка, а непасрэдна да шлема.

Звоны шаломаў "рускага" тыпу з Радзівілаўскага летапісу маюць як сфераканічную, так і, праўда значна радзей, цыліндрычна-канічную форму (мал. 4: 1--8). Шпілі некаторых шаломаў упрыгожаны шарыкамі-"яблыкамі" альбо сцяжкамі-"ялаўцамі". Адна з мініяцюр фіксуе сфераканічны шалом з султанам, прымацаваным да лобнай часткі звона. Усе шаломы маюць гарызантальна зрэзаны край і моцна набліжаюцца да нагалоўяў, ужываных у Маскоўскай дзяржаве (Кирпичников, 1976. Табл. III, XII). Пэўнае выключэнне складаюць шаломы са схематычна паказанай простакутнай пласцінай, размешчанай

уздоўж края на лобнай частцы звона (мал. 4: 6). Падобныя пласціны былі характэрныя для аднаго з варыянтаў мангола-татарскіх шлемаў другой паловы XIV — першай чвэрці XV ст. (Горелик, 1983. С. 261).

Акрамя шаломаў са шпілем, на мініяцюрах Радзівілаўскага летапісу фігуруюць"стажковыя" шаломы і нагалоўі у выглядзе сферычных касак, цэльнакаваных ці скляпаных з некалькіх частак (мал. 4: 4-5, 9). Падобны сферычны шлем, месца і абставіны знаходкі якога невядомыя, маецца ў зборах Ковенскага дзяржаўнага гістарычнага музея (мал. 1: 3). Паводле заходніх аналагаў шалом датуецца літоўскімі даследчыкамі XI — XIII ст. (Габрюнайте, 1965. С.129--132; Волкайте-Куликаускене, 1965. С. 70--71), хаця на Захадзе сферычныя нагалоўі былі вядомыя яшчэ ў канцы XV ст. (Barlett, Embleton. P. 20). Цікава, што маскоўскія мініяцюрысты XVI ст. любілі паказваць вояроў заходніх краін, у тым ліку і Вялікага княства Літоўскага, менавіта ў такіх шлемах (Арциховский, 1944. С. 62--63)[2]. Уяўляецца праўдападобным, што сферычныя шаломы генетычна былі звязаны са "стажковымі" і выцеснілі іх на мяжы XIV і XV стст. як больш практычныя. Позняе ж ужыванне "стажковых" шаломаў ў Вялікім княстве Літоўскім можна растлумачыць як больш марудным распаўсюджаннем тут еўрапейскіх навацый, так і традыцыйнай схільнасцю да спічастых форм. Мініяцюры Радзівілаўскага летапісу фіксуюць "стажковыя" шаломы двух варыянтаў — з вертыкальным рабром спераду і без яго (мал. 4: 10--11). "Рабрыстае" нагалоўе падобнай формы, дарэчы, паказана таксама на галаве даводцы літоўскага атрада з гравюры "Бітва пад Оршай" у брашуры А. Крыцкага, выдадзенай у Кракаве ў 1515 г. (Polonia typographica..., 1962. Tabl. 128). Спецыфіка гэтага шалома у тым, што ён мае не адно вертыкальнае рабро, а некалькі (мал. 5).

Пра значнае распаўсюджанне шаломаў у войску Вялікага княства Літоўскага яшчэ ў першай палове XVI ст. сведчаць і пісьмовыя крыніцы. Сярод 64 шлемаў, адлюстраваных у "рэестры пасталітых рэчаў скарбных" за 1510 г., узгадваецца 8 "шоломцов" (НАРБ, кмф-18, воп. 1, N 223, А. 161). Ажно 95 шаломаў налічвалася ў 1536 г. у збраёўні замка Магільна, што складала каля 80% усіх баявых нагалоўяў магільнянскага арсенала (НАРБ, кмф -5, воп. 1, N 2483, А. 10). Шаломы баранілі галовы князя Андрэя Збаражскага і двух чалавек ягонага дзесяціасабовага почата падчас службы гэтага літоўскага магната ў польскай наёмнай роце Яна Мялецкага ў 1526-30 гг. (AGAD, KDAW, dz. 85, n. 17). Аднак у другой палове XVI ст. шаломы выцясняюцца з баявога ўжытку. Паводле попіса войска Вялікага княства Літоўскага за 1567 г., падобныя нагалоўі мелі ўсяго тры чалавекі, якія яўна не належылі да катэгорыі заможных феадалаў і з'явіліся на попіс без уласных початаў (РИБ, 1915. К. 575--576, 598).

ГАРШЧКОВЫЯ ШЛЕМЫ

Тэрмін "гаршчковыя шлемы" з'яўляецца у значнай ступені штучным і не фігуруе ў пісьмовых крыніцах. Ён прыняты сучаснымі зброязнаўцамі для акрэслення сярэднявечных рыцарскіх шлемаў, якія складаліся з аднаго толькі звона, аднак ахоўвалі ўсю галаву ваяра і належылі, такім чынам, за закрытых нагалоўяў. Такія шлемы склёпываліся з жалезных пласцін, забяспечваліся зрокавымі шчылінамі і адтулінамі для дыхання. Формай яны нагадвалі блізкі да цыліндра гаршчок, перакулены дагары дном, адкуль і паходзіць іх назва (Kwaśniewisz, 1989. S. 62--63). Гаршковыя шлемы найчасцей з'яўляліся атрыбутам вышэйшых слаёў феадальнага грамадства і менавіта тут падобныя нагалоўі ўжываліся, галоўным чынам як геральдычна-парадны аксэсуар, нават пасля страты імі баявога значэння (Uzbrojenie..., 1990. S. 41).

Звесткі аб ужыванні гаршчковых шлемаў у вялікім княстве Літоўскім надзвычай няпэўныя. Праўдападобна такое нагалоўе, якое ахоўвае ўсю галаву ваяра і мае вертыкальнае рабро спераду і клінападобнае завяршэне ў падбародачнай частцы, паказана на пячатцы троцкага князя Кейстута за 1353 (?) г. (Gumowski, 1930. S. 702, tabl. IV: 29). Шыю воя пакрывае кальчужнае пляценне, якое заходзіць пад шлем. Можна меркаваць, што гэта кольчаты каптур альбо барміца "сакрэтнага" шлема-баскінета. У цэлым выява носіць рысы стылізацыі і пазбаўлена дробных дэталяў (мал. 3: 3).

Найбольшую цікавасць выклікае спічастае завяршэнне шлема, якое нават дало падставу асобным даследчыкам памылкова залічыць яго да шаломаў "старажытнарускага" тыпу (Sochaniewicz, 1930. S. 93). Між тым падобная дэталь з'яўляецца даволі характэрнай для гаршчковых шлемаў

[2] Савецкім даследчыкам А. Арцыхоўскім было выказана меркаванне, што ў выглядзе сферычных касак мініяцюрысты паказвалі характэрныя для Захаду салады. Не аспрэчваючы гэты тэзіс, можна заўважыць, што ён слушны не ва ўсіх выпадках, бо ў Радзівілаўскім летапісе, напрыклад, ароч выяз сферычных шлемаў, маюцца і выявы (праўда ўсяго дзве) ўласна саладаў, прычым выкананыя даволі рэалістычна (мал. 4: 16--17).

другой паловы XIV — пачатку XV ст. (Bashford, 1921. Pl. XIV--XVIII). Не выключана, што гэта было абумоўлена распаўсюджанай у гэты час практыкай нашэння вялікапамерных гаршчковых шлемаў паверх спічастых баскінетаў, што папросту мусіла вымагаць кшталтаванне верху шлема, першапачаткова пляскатага, у выглядзе конуса. Акрамя чыста функцыянальных выгод, гэта давала яшчэ і выдатную магчымасць для аздаблення баявога нагалоўя, якое часам набывала вельмі арыгінальны і нават фантастычны выгляд.

Цікавую інфармацыю аб адным са шлемаў Вітаўта прыносяць рахункі Тэўтонскага ордэна, дзе пад 1401 г. фіксуецца наступны запіс: "item XV scot prush vor eichelin und ander gerethe czu Wytowts helm czu worgulden den im der meister sante, dreisig mark deme goltsmede amtage conuersionis Pauli" (Codex epispolaris..., 1882. S. 961). Гаворка тут ідзе пра выдаткаванне 15 прускіх скойцаў на "eichelin" і іншыя прылады для шлема (helm) вялікага князя Літоўскага. На тое, што ў дадзеным выпадку меўся на ўвазе гаршчковы шлем, ускосна ўказвае сам тэрмін "helm", які, на думку шэрагу даследчыкаў, ужываўся на землях Ордэна выключна ў дачыненні падобных нагалоўяў (Nowakowski, 1980. S. 63). Гэты тэзіс аспрэчвае на карысць шырэйшага трактавання тэрміна "helm" А. Навакоўскі, але затое ён трактуе "eichelin" як упрыгожанне ў выглядзе завершаных трэфамі выцягнутых плакетак, што абрамялі зрокавыя шчыліны, а часам і змяшчаліся ўздоўж вертыкальнага рабра гаршчковых шлемаў (Nowakowski, 1980. S. 76). Такім чынам, у любым выпадку ёсць сур'ёзныя падставы вызначаць вышэйзгаданы шлем Вітаўта як гаршчковы.

У другой палове XIV — пачатку XV ст. гаршчковыя шлемы паўсюль у Еўропе ўжо выходзяць з баявога ўжытку і выкарыстоўваюцца толькі як цэрэманіяльныя ці турнірныя. Хутчэй за ўсё, падобнае ж прызначэнне мелі таксама гаршчковыя шлемы Кейстута, Вітаўта, а магчыма і некаторых іншых прадстаўнікоў палітычнай эліты Вялікага княства Літоўскага.

КАПАЛІНЫ

Капаліны, пашыраныя ў Еўропе з XII ст., атрымалі сваю назву з-за падабенства да металічнага капелюша. Яны з'яўляліся пераважна адкрытым шлемам і ў гэтым набліжаліся да шаломаў, аднак канструкцыйную іх адметнасць складалі больш ці менш шырокія палі, часам апушчаныя ўніз. У шэрагу выпадкаў палі апускаліся так нізка, што засланялі верхнюю частку твару; у такіх выпадках яны праразаліся зрокавай шчылінай — "візурай", што ператварала капалін у поўзакрыты шлем, а пры дадання накладнога падбародніка--"барта" — у цалкам закрыты (Kwaśniewicz, 1989. S. 83--84; Uzbrojenie..., 1990. S. 53--54).

Капаліны двойчы фіксуюцца на літоўскіх пячатках другой паловы XIV ст. (абедзве датуюцца 1379 г.). Першая належыць князю Кейстуту (Vossberg, 1854. Taf. 24) і прадстаўляе ваяра ў конусападобным шлеме з "яблыкам" на вастрыі і нешырокімі палямі. Шлем надзеты паверх кальчужнага каптура (мал. 3: 6). Блізкае па форме нагалоўе, але без каптура, паказана на пячатцы сына Кейстута Вітаўта (мал. 3: 5). Аналагаў падобным капалінам у тагачаснай Еўропе не выяўлена. Стылістычна найбольш блізкім да іх з'яўляецца візантыйскі шлем XII — XIII стст., які захоўваецца ў Аружэйнай палаце Маскоўскага Крамля (Żygulski, 1982a. S. 61--62). Гэты шлем характэрызуецца нешырокімі палямі і конусападобным звонам з акруглым "гузам" на вастрыі і невысокім цыліндрычным абводам у ніжняй частцы.

Больш тыповую форму маюць капаліны, прадстаўленыя на мініяцюрах Радзівілаўскага летапісу. Тут фіксуюцца капаліны двух відаў — з "цыбулістым" звонам з "яблыкам" на невысокім шпілі (мал. 4: 12-13) і са звонам сферычнай формы (мал. 4: 14-15). І ў першых, і ў другіх даволі шырокія палі прыапушчаны, што робіць шлемы глыбейшымі. Такія нагалоўі шырока ўжываліся ў XIV — XVI стст. ва ўсёй Еўропе (Oce, 1995. Рис. 1-2; Barlett, Embleton. P. 20, 42, tabl. 39; Uzbrojenie..., 1990. Il. 58, 80). Некаторыя іх формы бытавалі таксама на Усходзе (Горелик, 1987. Рис. 7).

Капаліны як адзін з пашыраных тыпаў аховы галавы фіксуюць пісьмовыя крыніцы Вялікага княства Літоўскага з першай паловы XVI ст. Менавіта такія шлемы (38 штук) складалі большасць нагалоўяў, занатаваных у "рээстры паспалітых рэчаў скарбных" за 1510 г. (НАРБ, кмф-18, воп. 1, N 223, а. 161). 24 капаліны меліся ў 1536 г. у збраёўні замка Магільна (НАРБ, кмф-5, воп. 1, N 2483, а. 10). "Зброя дощатая з наручи и з наколенками и з капалином" фігуруе сярод рэчаў, што адсуджваў у сваёй жонкі Аўдоцці ў 1540 г. гарадзенскі мешчанін Багдан Хведкавіч (АВАК, 1890. С. 243). Яшчэ ў 1571 г. два капаліны знаходзілася сярод узбраення Глускага замка (Ткачоў, 1991. С. 117), але папулярнасць капалінаў у другой палове XVI ст. падае, што ілюструюць попісы войска Вялікага Княства 1565 і 1567 гг., дзе падобныя шлемы не фігуруюць.

Мадыфікацыяй капаліна з'яўляўся пашыраны ў Еўропе ў эпоху Рэнесанса "марыён". Бытавалі т. зв. "чаўновыя" і "грушковыя" марыёны. Першыя

характаразаваліся акруглым звонам з высокім грэбнем і палямі, завостранымі і задранымі ўгару спераду і ззаду. “Грушковыя” марыёны мелі сплошчаныя палі і высокі звон з выразным рабром, які завяршаўся скіраваным назад невялікім шыпам (Kwaśniewicz, 1989. S. 151--152). У пісьмовых крыніцах Вялікага княства Літоўскага разглядаемага перыяду ўзгадкі аб марыёнах не выяўлены, хвця не выключана, што яны маглі мецца ў распараджэнні асобных феадалаў. Марыёны XVI ст. захоўваліся, напрыклад, у збраёўні Радзівілаў у Нясвіжы да 1926-27 гг. (Żygulski, 1982a. S. 203).

ПРЫЛБІЦЫ

Распаўсюджанне на землях Вялікага княства Лтоўскага прылбіц прыпадае на другую палову XIV ст. Галоўную ролю ў гэтым распаўсюджаніі адыграла, верагодна, пасрэдніцтва Польшчы і Тэўтонскага ордэна, бліжэйшых заходніх суседзяў дзяржавы Гедымінавічаў. Польскае паходжанне мае, напэўна, сам тэрмін “прыбліца” (przyłbica), які абазначае шлем з рухомай часткай, якая бароніць твар. Канструкцыя, форма і памеры гэтай часткі могуць быць living рознымі, але яна павінная быць мабільнай (адхіляцца ці адчапляцца) і не складаць аднаго цэлага са звонам (Uzbrojenie..., 1990. S. 48).

Прылбіцы “старэйшага” тыпу, узнікшыя ў Еўропе ў першай палове XIV ст., былі генетычна звязаны з “лэбкамі-шаломамі”, складаліся са звона і рухомай аховы твару, цалкам пакрываючы галаву, але пакідаючы неабароненай шыю, якую засланяла толькі кальчужная барміца. Сыходзячы з формы звона прылбіц старэйшага тыпу, іх мэтазгодна называць таксама закрытымі баскінетамі.

Лічыцца, што першапачатковую функцыю па ахове твару выконваў у прылбіц старэйшага тыпу рухомы наноснік, найчасцей у выглядзе падоўжанага трохкутніка. Ніжні, шырокі канец наносніка мацаваўся да падбародачнай часткі барміцы, верхні ж, забяспечаны пятлёй, чапляўся за спецыяльны кручок на лобнай частцы звона (Uzbrojenie..., 1990. S. 48). Звісаючы ў свабодным стане, адчэплены наноснік нагадваў бараду, таму прылбіца з наноснікам называлася, на думку польскага даследчыка А. Сварычэўскага, “барбутай”, што па італьянску азначае “барадач” (Swaryczewski, 1987. S. 62). Барбуты фігуруюць у канцы XIV ст. сярод зброі, імпартаванай у Вялікае княства Літоўскае з Польшчы: у 1399 г. з Кракава выслана “domino duci Wytowdo... VIII barbutas et szlomy” (Swaryczewski, 1987. S. 62).

У другой палове XIV ст. з’явіліся прылбіцы з заслонай-забралам, што цалкам закрывала твар і забяспечвалася візурай і адтулінамі для дыхання. Першапачатковая заслона, адкідаемая на звон, мацавалася на адной лобнай завесе (т. зв. “кляпавая”заслона, ням. Klappvisier), у далейшым пачалі выкарыстоўвацца два скроневыя шарніры, пацясніўшыя “кляпавую” канструкцыю. Шарнірная заслона магла мець дадатковыя шплінтаваныя завесы, што дазваляла цалкам здымаць яе. У мэтах павышэння трываласці заслона набывала выцягнутыя абрысы, дзякуючы якім такі шлем, вельмі функцыянальны і грозны на выгляд, атрымаў назву “псіная пыса” ці “псіны каптур” (ад ням. Hundsgugel) (Uzbrojenie..., 1990. S. 48--49). Верагодна, падобнае нагалоўе, названае “casside przilbicza”, атрымаў за кошт польскага каралеўскага двару ў 1394 г. Пётр, пісар Вітаўта (Rachunki dworu..., 1896. S. 193). Пра тое, што гэта быў досыць дасканалы шлем, сведчыць ягоны кошт — 4 грыўны, што складала максімальную суму, выплочваемую са скарбу Ягайлы за баявыя пакрыцці галавы (Uzbrojenie..., 1990. S. 235). “Псіные пысы”, што належылі князю Свідрыгайле, узгадваюцца пад 1403 г. у кнізе выдаткаў падскарбія Тэўтонскага Ордэна: “Item XVI scot eime furmane mit eime pferd der herczog Swittirgail II panzer und hindiskogeln ken Baselauken czu furen von des meisters geheise” (Codex epistolaris..., 1882. S. 966).

“Псіныя пысы” неаднаразова фіксуюцца на пячатках літоўскіх князёў. Баскінеты з “кляпавай” заслонай падстаўлены на пячатках Скіргайлы за 1387 г. (мал. 2: 6) (AGAD, DP, n. 4439), Аляксандра Вігунта за 1388 г. (мал. 2: 5) (AGAD, DP, n. 4440) і Вітаўта за 1418 г. (мал. 2: 4) (AGAD, DP, n. 7253). Цікавым элементам нагалоўя з пячаткі Вітаўта з’яўляецца султан з пер’яў, які нібыта вырастае са спічастага завяршэння звона. Такі самы султан можна заўважыць і на пячатцы Скіргайлы за 1394 г. (AGAD, n. 4446), аднак заслона шлема мацуецца тут не на адной лобнай, а на двух скроневых завесах (мал. 2: 3).

Маюцца ўскосныя сведчанні таго, што Вялікае княства Літоўскае не толькі запазычвала на мяжы XIV і XV стст. гатовыя формы заходніх прылбіц, але і само аказвала пэўны ўплыў на іх кшталтаванне. У гэтым сэнсе ўвагу прыцягваюць фіксуемые ў крыжацкіх інвентарах шлемы, акрэсленыя як “pekilhaube” і “prewsche hube”. А. Навакоўскі схільны трактаваць гэтыя тэрміны як сінонімы, абазначаўшыя балтыйскую, ці са слоў крыжакоў “прускую” прылбіцу, характэрную як для Ордэна, так і для Вялікага княства Літоўскага, спецыфічнай рысай якой з’яўляўся спічасты звон “рускай” формы (Nowakowski, 1980. S. 74, 149). Гіпотэза А. Навакоўскага аб пашырэнні ў Вялікім Княстве “спічастых прылбіц” знаходзіць

падцверджанне ў дадзеных сфрагістыкі. Падобныя шлемы са звонам сфераканічнай формы і “яблыкам” на шпілі паказаны на пячатках Ягайлы за 1380 г. (мал. 2: 8) (Żebrawski, 1865. S. 43, tabl. 17, n. 44) і Вітаўта за 1384-85 гг. (мал. 3: 4) (Semkowicz, 1930. S. 68). Спічастыя абрысы мае звон “псінай пысы”, адлюстраванай на ўжо згаданай пячатцы Аляксандра Вігунта за 1388 г. Праўдападобна, што сфераканічную форму мелі таксама ўпрыгожаныя султанамі звоны шлемаў з пячатак Скіргайлы за 1394 г. і Вітаўта за 1418 г., паколькі для ўмацавання пер’яў султана на вастрыі неабходна была шпілепадобная трубка-утулка, якая мусіла надаць баскінету “цыбулістыя” абрысы.

Вялікая функцынальнасць прылбіц старэйшага тыпу абумовіла даволі позняе іх бытаванне; заходнія выяўленчыя крыніцы фіксуюць іх яшчэ ў канцы XV ст. (Uzbrojenie..., 1990. S. 52; Biskup, 1991. Il. 28). Аднак пошук найбольш дасканалых форм баявых нагалоўяў прывёў да з’яўлення ў гэты час прылбіцы малодшага тыпу — т. зв. “армэ” ці “армет” (ад англ. armet), якая была сканструявана ў Італіі каля 1420 г. Шлем выдатна ахоўваў галаву і быў вельмі зручнымі дзякуючы даданню да акруглага, шчыльна прылягаўшага да галавы звона (пераважна з грэбнем) паўкруглых бакавых пласцін--”шчок”. Шчокі расчыняліся ўбакі на завесах і замыкаліся на падбароддзі пры дапамозе металічнага гузіка ці кручка. Заслона ў выглядзе кароткай дзюбы, забяспечаная візурай і вентыляцыйнымі адтулінамі, мацавалася на скроневых шарнірах (Żygulski, 1982a. S. 101--102).

На працягу XVI ст. прылбіца малодшага тыпу зазнала шэраг мадыфікацый. Побач з традыцыйнай армэ часцей выкарыстоўваюцца прылбіцы, у якіх месца пары шчок заступае цэльны заслонападобны падбароднік, прымацаваны за звона на агульных з заслонай бакавых шарнірах. Замыканне падобных шлемаў на галаве ажыццяўлялася не на падбароддзі, а па абодвух баках шыі. Пасля 1520 г. падбароднікі некаторых прылбіц сталі дапаўняцца металічнымі каўнярамі-абойчыкамі, прымацаванымі на стала, што ліквідавала шчыліны ў раёне горла і практычна ператварала шелм у адно цэлае з даспехам. Прылбіцы без прымацаванага каўняра былі, у сваю чаргу, сканструяваны такім чынам, што напускаліся на абойчык даспеха і ахаплівалі сваім жолабападобным краем спецыяльны адагнуты борцік, размешчаны па ягоным горлавым зрэзе (Винклер, 1992. С. 108--109). Заслона армэ, першапачаткова афармленая ў выглядзе “вераб’інай дзюбы”, набывае форму “кавальскіх мяхоў” альбо скругленай “малпавай морды”, а пасля 1540 г. — зноў дзюбы, аднак падзеленай на дзве часткі, вершнюю і ніжнюю, што зрабіла яе яшчэ больш мабільнай (Żygulski, 1982a. S. 148--149).

Гаварыць пра ўжыванне прылбіц малодшага тыпу ў Вялікім княстве Літоўскім можна не раней XVI ст. Найбольш поўнае ўяўленне аб падобных шлемах даюць арыгінальныя экземпляры і рэканструкцыі радзівілаўскіх гарнітураў, зробленыя аўстрыйскім зброязнаўцам О. Гамберам і польскім даследчыкам З. Фуіньскім (Fuinski, 1988. S. 115--140). Прылбіца са звонам акруглай формы, падбароднікам з прымацаваным каўняром і механападобнай заслонай дапаўняе “максімільянаўскі” даспех нямецкай работы першай чвэрці XVI ст. (з часткамі, што паходзяць з несвіжскай збраёўні Радзівілаў), які захоўваецца зараз у калекцыі фон Кенбуша ў Нью-Йорку (Żygulski, 1982a. Il. w alb. 89). У Стакгольмскім Каралеўскім музеі маецца нагалоўе, выкананае ў 1550--55 гг. нюрнбергскім платнерам Кунцам Лохнерам для караля Польскага і вялікага князя Літоўскага Жыгімонта Аўгуста (Żygulski, 1982a. S. 197, il. w alb. 64). Прылбіца належыць да катэгорыі “напускных”, г. зн. не мае прымацаванага каўняра; замыкаецца яна пры дапамозе шчок. Заслона падвоеная, у выглядзе дзюбы. Звон шлема мае грэбень, на патылічнай частцы змяшчаецца ўтулка пад султан. Аналагічная прылбіца, таксама работы Кунца Лохнера, уваходзіа ў склад гарнітура Мікалая Радзівіла Чорнага, вырабленага каля 1555 г. Сюды ж уваходзіла таксама другая прылбіца, падобная на папярэднюю, але з рухомым падбароднікам і прымацаваным да яго наборным каўняром (мал. 6: 1) (Fuinski, 1988. S. 131, il. 109). Дзве прылбіцы з рухомымі падбароднікамі дапаўнялі яшчэ адзін радзівілаўскі гарнітур другой паловы XVI ст.; адрозненне паміж імі заключалася ў тым, што адно нагалоўе (знаходзіцца ў Метрапалітэнскім музеі Мастацтва ў Нью-Йорку) мела прымацаваны каўнер, а другое яго не мела (мал. 6: 2) (Fuinski, 1988. S. 132, il. 110). “Каўняровая” прылбіца з грэбнем, узмацняльнай бляхай з левага боку, двухчастковай дзюбападобнай заслонай і падпоркай да яе ўваходзіць у склад даспеха Крыштофа Мікалая Радзівіла “Пяруна”, вырабленага ў Італіі каля 1600 г. (захоўваецца ў музеі Войска Польскага ў Варшаве) (Żygulski, 1982b. S. 100, n. 95).

Найбольш ранняй, а таксама поўнай і дакладнай выяўленчай крыніцай, якая фіксуе ўжыванне прылбіц малодшага тыпу ў войску Вялікага княства Літоўскага, з’яўляецца створаная ў 20-х гг. XVI ст. карціна ананімнага мастака “Бітва пад Оршай” (захоўваецца ў Нацыянальным

музеі ў Варшаве). Прылбіцы тут складаюць адзін з асноўных тыпаў шлемаў літоўскага боку (на жаль, на карціне немагчыма адрозніць уласна ліцвінаў ад польскіх наёмнікаў). Усе яны забяспечаны характэрнымі для "класічных" армэ шчокамі, аднак у асобных выпадках шчокі не пакрываюць пярэдняй часткі падбароддзя. Прылбіцы маюць заслоны чатырох мадіфікацый — у выглядзе "вераб'інай дзюбы", "малпавай морды", "кавальскіх мяхоў", а таксама сплошчаныя заслоны, больш характэрныя для нагалоўяў іншага тыпу — саладаў (мал. 7).

З 20-х гг. XVI ст. прылбіца як асноўны тып баявога нагалоўя фіксуецца таксама пісьмовымі крыніцамі. Каралеўская і соймавая ўстава аб земскай абароне за 1528 г. нават абавязывала ўсіх землеўладальнікаў "с каждых осми служоб людей ставити пахолка, на добром кони, во зброи, з древом, с прапором, на котором бы был панцер, прылбица, меч або корд, сукня цветная, павеза и остроги две" (АЗР, 1848. С. 188). Прылбіца ў якасці рэкамендуемага шлема зацвярджалася таксама земскай ухвалай і Статутам 1529 г. (Акты литовско-русского государства..., 1899. С. 232; Zbór praw litewskich..., 1841. S. 170).

Важным сведчаннем папулярнасці прылбіц у другой чвэрці — сярдзіне XVI ст. з'яўляюцца попісы наёмных рот, у тым ліку і польскіх, але ў якіх служылі літоўскія атрады. Так з шасці шлемаў, пералічаных у рэестры дзесяціасабовага почата князя Андрэя Збаражскага, служыўшага ў 1528-30 гг. у роце Яна Мялецкага, палову складалі прылбіцы (AGAD, KDAW, dz. 85, n. 17, k. 63-64). У таксама дзесяціасабовым адрадзе падляшскага шляхціца Херубіна Вайновіча, які ў 1531 г. фігуруе ў роце Лаўра Цёлка, восем чалавек мелі прылбіцы, у аднаго ўвогуле не фіксуецца ніякага нагалоўя, а сам Вайновіч карыстаўся шлемам, акрэсленым агульным тэрмінам "galea" (AGAD, KDAW, dz. 85, n. 57, k. 62-63). У наступным годзе ў попісе роты Яна Малецкага ўзгадваецца з шасцю вершнікамі Андрэй Валынец, які ўзброіў сваіх камбатантаў выключна ў прылбіцы (AGAD, KDAW, dz. 85, n. 22, k. 15). Толькі такія шлемы фігуруюць у 1540 г. у пяціасобным почаце ананімнага Казачка з Брацлава, што служыў у роце Бернарда Прэтвіча (AGAD, KDAW, dz. 85, n. 39, k. 36), атрадах Мікалая Збаражскага (рота Пракопа Сяняўскага, 1536 г.) (AGAD, KDAW, dz. 85, n. 28, k. 13--14), Георгія Збаражскага (рота Венцлава Блодэка, 1542 г.) і Аляксандра Палубенскага (рота Яна Мадалянскага, 1542 г.) (AGAD, KDAW, dz. 85, n. 42, k. 48, 191), Андрэя Нарбута (рота Мацея Влодэка, 1548 г.) (AGAD, KDAW, dz. 85, n. 52, k. 5), звенігарадскага казака Івана (рота Бернарда Прэтвіча, 1552 г.) (AGAD, KDAW, dz. 85, n. 59, k. LXXXII) і г. д. Са 152 чалавек гусарскай роты аршанскага старасты Філона Сымановіча Кміты Чарнобыльскага, прылбіцы мела ў 1567 г. 98 ваяроў. Яшчэ большы працэнт прылбіц знаходзіўся на ўзбраенні далучаных да роты Кміты казакаў — 42 прылбіцы на 48 чалавек (Археографический сборник документов..., 1867. С. 214--224).

Прылбіцы ў сярэдзіне XVI ст. былі неад'емнай часткай феадальных арсеналаў. На захоп маёмасці, сярод якой значыліся "зброи, панцыри, тарчы, прылбицы, седла, вузды" и інш., скардзіўся ў 1559 г. уладальнік косаўскага маёнтка пан Якуб Савіцкі (АВАК, 1895. С. 76). Прылбіцы знаходзіліся сярод рэчаў, зрабаваных у 1557 г. у шляхцянкі Ганны Марцінавай (АВАК, 1895. С.257). Прылбіца мелася ў 1565 г. у маёнтку земянкі Слонімскага павета Зоф'і Віктарынавай Івацэвічах і "прылбиц старых осьм" — у Шылавецкім двары (АВАК, 1895. С. 156). Шэсць прылбіц засталося ў 1582 г. пасля смерці Андрэя Бабраўніцкага ў жамойцкім маёнтку Жэймяны (АВАК, 1887. С. 263).

Значная колькасць прылбіц, якой валодала заможная шляхта, дазвала ёй выстаўляць на вайну шматлікія атрады выключна ў такіх шлемах. Паводле попісу 1567 г., толькі прылбіцы мелі початы князёўны Любецкай Ганны Мікалаеўны Осцікавай (15 "коней"), суддзі зямлі Троцкай пана Размуса Даўгірда (16 "коней" і 8 драбаў), пана Станіслава Няміры (48 "коней"), ваяводы Мсціслаўскага і старасты Браслаўскага пана Юрыя Осціка (141 "конь"), пана Троцкага і старасты Бельскага Юрыя Аляксандравіча Хадкевіча (180 "коней") (РИБ, 1915. К. 504, 501, 444, 441) і інш.

Меншая забяспечаннасць прылбіцамі назіралася ў павятовых харугвах, куды ўваходзілі бяднейшая шляхта. Гэта тлумачыцца тым, што далёка не кожны феадал валодаў ахоўным узбраеннем наогул. Але і тут працэнт прылбіц сярод "шлемаўладальнікаў" быў вельмі высокім, у тым ліку і сярод рыцараў, якія не мелі ўласных васалаў, хаця маглі набыць засцерагальнае ўзбраенне ў адным экземпляры. Пэўна да такіх феадалаў належыў земянін Гарадзенскага павету Багдан Чашэйкавіч, які ў 1556 г. у сваім маёнтку Горніцы меў з ахоўнага ўзбраення толькі панцыр і прылбіцу (АВАК, 1894. С. 168). Падобны ж асартымент аховы цела меў у 1565 г. Іван Багдановіч з Мяхова, які скардзіўся, што ў яго "вшисток порадок военный погорел, то есть панцер, прильбица, сагайдаки два, ощепы два" (АВАК, 1895. С. 151). Цікава, што крыніцы фіксуюць ужыванне прылбіцы, г. зн. у

традыцыйным разуменні найбольш цяжкога з тагачасных шлемаў, у камплекце не толькі з цэльнакаваным даспехам ("зброяй бляхавай"), элементам якога яна, у прынцыпе, і з'яўлялася, але і з кольчатым панцырам, неметалічнымі даспехамі і нават у якасці адзінай дэталі засцерагальнага касцюма. У якасці прыклада можна разгледзіць дадзеныя попісу шэрагу тыповых павятовых харугваў за 1567 г.:

Павет	Лічба апалчэнцаў	Лічба, меўшых шлем	Лічба меўшых прылбіцу	т.л. прылбіцу і пласцінчаты даспех	прылбіцу і панцыр	прылбіцу і неметалічныя даспехі	толькі прылбіцу	крыніца
Слонімскі	355	93	83	6	71	5	1	РИБ, т. 35, к. 838-852
Ковенскі	728	114	114	—	105	8	1	там жа, к.712--747
Менскі	266	168	161	12	138	10	1	там жа, к. 1215-1231
Віленскі	588	268	256	18	205	26	7	там жа, к. 537-566
Браслаўскі	95	59	56	2	42	1	1	там жа, к. 634-638
Мазырскі	30	22	22	1	21	—	—	там жа, к.1235-1237
Рэчыцкі	49	37	37	3	32	2	—	там жа, к. 1231-1233
Пінскі	257	102	99	1	97	1	—	там жа, к.1203-1215
Бельскі	4027	317	310	3	162	120	25	там жа, к. 1035-1181

Як бачна, спалучэнне прылбіц з аблегчанымі відамі даспеху ці ўвогуле без ніякай аховы тулава было ў сярэдзіне XVI ст. справай звычайнай. Між тым тыповая прылбіца таго часу (армэ) не толькі ахоўвала твар, але і змяншала абзор, што пры ўмове недастатковай бяспекі цела ў цэлым было не столькі карысным, колькі шкодным, асабліва для вояроў, забяспечаных зброяй далёкага бою. А працэнт нагалоўяў, акрэсленых як "прылбіцы", быў сярод падобных вояў нават вышэйшым чым у тых, якія мелі толькі халодную зброю. У рэестры ўзбраення, высланага ў 1569 г. з Нясвіжа да Чарнаўчыц, узгадваецца 25 прылбіц, спецыяльна названых "казацкімі", у той час як шышакі, што былі, задавалася б, лягчэйшымі за прылбіцы ў традыцыйным разуменні гэтага слова, называюцца тут "гусарскімі" (AGAD, AR. n. 2, k. 15, 22). Прылбіцы часам выступалі таксама як адзіны элемент засцерагальнага ўзбраення пешых драбаў (у тым ліку і стральцоў (РИБ, 1915. К. 443, 526), хаця соймавыя пастановы ўвогуле не прадугледжвалі для іх ніякай аховы цела (Документы..., 1897. С. 453).

Усё гэтае прымушае думаць, што ў шэрагу выпадкаў у літоўскім войску ўжываліся аблегчаныя прылбіцы, прыстасаванне якіх да патрэб лёгкаўзброенных вояроў адбывалася, верагодна, за кошт здымання асобных частак. Цікавыя прыклады аблегчаных армэ прыносіць карціна "Бітва пад Оршай", дзе паказаны наёмныя драбы як у "поўных" прылбіцах, так і ў прылбіцах са знятымі заслонамі і нават шчокамі (мал. 7). Можна думаць, што падобнае аблягчэнне прылбіц практыкавалася не толькі ў Вялікім княстве Літоўскім. На карысць гэтага сведчыць, напрыклад, прылбіца без заслоны, якая дапаўняе даспех імператара Карла V, выраблены ў Інсбруку ў 1512 г. (Bruno, 1977. S. (1599), il. 61).

Ёсць падставы меркаваць, што ў XVI ст. тэрмінам "прылбіца" акрэсляліся і шлемы, абсалютна непадобныя на армэ. На гэта ўказвае шэраг пісьмовых крыніц як Вялікага Княства, так і яго суседзяў, у тым ліку і найбольш блізкай па характару ўзбраення Польшчы. Так, згодна з попісам польскай наёмнай роты Яны Пілецкага за 1531 г., у почаце Мікалая Завязы адзін з камбантантаў меў адначасова прылбіцу і шалом (AGAD, KDAW, dz. 85, n. 19, к. 102), а Ян Туслёўскі, што служыў у 1552 г. у пешай роце Лямпарта Ганінскага, спалучаў прылбіцу з капалінам (AGAD, KDAW, dz. 85, n. 57, k. 122). Між тым, дзякуючы спецыфічнай канфігурацыі звона, прылбіца малодшага тыпу проста не можа спалучацца ні з шаломам (за выключэннем, хіба

што, сферычных шаломаў), ні тым больш з шыракаполым капалінам, які мусіць выступаць толькі як верхняе нагалоўе. Адсюль вынікае, што падобныя “прылбіцы”павінны былі ўяўляць сабой невялікія шлемы, досыць шчыльна прылягаўшыя да чэрапа і без пласцінавай заслоны, якая адхілялася шляхам падымання ўгару. У прынцыпе, такім патрабаванням адпавядалі баскінеты з наноснікамі, аднак магчымасць іх шырокага выкарыстання ў XVI ст. выклікае пэўныя сумненні. Праўда, “przylbic staroszwieczkich z noskami 3” фіксуюцца яшч ў 1584 г. у рэестры зброі Крыштофа Радзівіла (AGAD, AR, n. 5, к. 1), аднак той факт, што яны названы “старасвецкімі”, сведчыць пра іх архаічнасць, а можа нават і рарытэтнасць.

Не выключана таксама, што ўзгаданыя прылбіцы канструктыйна набліжаліся да “прылбіц маскоўскіх”, зрабаваных у 1564 г. у жаўнераў гаспадарскага дваранiна Васіля Шашковіча” (Plewczyński, 1995. S. 41-42). Сыходзячы з самога тэрміна, гэта былі нагалоўі, даволі характэрныя для ўсходняга суседа Вялікага княства Літоўскага. Між тым шлемы з пласцінкавай аховай твару былі для Маскоўскай дзяржавы нетыповымі, хаця тэрмін “прылбіца” быў тут вядомы. Ён абазначаў міскападобнае нагалоўе-звон, якое прыкрывала лоб і забяспечвалася барміцай, прымацаванай не толькі па баках і ззаду, але і спераду (тут яна была карацейшай), засланяючы частку твару. Кальчужнае палатно можна было адхіліць, таму функцыянальна такія нагалоўі, вядомыя таксама як “місюркі” (ад арабск. Міср — Егіпет), сапраўды могуць быць залічаны да прылбіц, аднак канструкцыйна яны набліжаюцца да шаломаў. У Маскоўскай дзяржаве місюркі таксама насіліся пад іншымі шлемамі, асабліва калі апошнія не мелі барміцы (Винклер, 1992. С. 278; Денисова, Портнов, Денисов, 1953. С. 56).

Кальчужнае пляценне адыгрывала ў канструкцыі прылбіц-місюрак надзвычай важную ролю, што набліжала іх да кольчых каптуроў і рабіла натуральным дапаўненнем да панцыраў. Таму, хутчэй за ўсё, менавіта місюркі варта разумець пад тымі прылбіцамі, якія ўзгадваюцца як элемент кальчужнага камплекта. Найбольшую ўвагу прыцягвае ў гэтым сэнсе “рэестр паспалітых рэчаў скарбных” за 1510 г., у якім фігуруюць “панцыров 18, а прилбиц 18 новых до панцыров, а обойчиков панцырьных 17, а зарукаве 4, шорць один” (НАРБ, кмф-18, воп. 1, N 223, а. 161). Цалкам верагодна, што якраз місюркі былі названы ў спісе высланых у 1569 г. з Нясвіжа да Чарнаўчыц “прылбіцамі казацкімі”, тым больш што падобныя нагалоўі ўжо ў часы Стэфана Баторага (1575-86) былі тыповым відам аховы галавы казацкай кавалерыі (Borawski, 1992. S. 212).

На жаль, на падставе пісьмовых крыніц нельга дакладна высветліць, аб якіх прылбіцах ідзе гаворка ў кожным канкрэтным выпадку. Можна толькі выказаць гіпатэтычнае меркаванне, што існавала тэндэнцыя ў выкарыстанні “поўных” прылбіц у камплекце са “зброяй бляхавай”, аблегчаных прылбіц і місюрак — у выпадках адсутнасці баявога пакрыцця тулава, у той час як у спалучэнні з мягкімі даспехамі (кольчымі ці неметалічнымі) маглі ўжывацца ўсе мадіфікацыі прылбіц. Выбар нагалоўя абумоўліваўся тут, хутчэй за ўсё, густамі ці фінансавымі магчымасцямі ваяра, характарам наступальнай зброі альбо першапачатковай камплектацыяй[3].

САЛАДЫ

Тып шлема, вядомы як салада, з’яўляецца італьянскім вынаходніцтвам і ўпершыню ўзгадваецца ў 1407 г. у т. зв. “Інвентары Ганзагаў”. У Германіі падобныя шлемы фіксуюцца пад тэрмінам “tschäladen” у спісах 1425-26 гг., а ў Польшчы яны фігуруюць як “lepka”, “lapka”, “lepkin” і г. д. з 1416 г. (Uzbrojenie..., 1990. S. 45--46). У якасці баявога шлема салады былі пашыраны ў Еўропе ў XV — першай палове XVI ст., хаця спарадычна яны маглі выкарыстоўвацца і пазней, галоўным чынам на турнірах пэўных тыпаў (Żygulski, 1982a. S. 148).

У аснове генезіса салады ляжаў баскінет (Müller, Kunter, 1984. S. 27), у выніку скруглення спічастага завяршэння і выгінання тыльнага края звона якога ўзнік адкрыты шлем з даволі плыткім звонам і кароткім, загнутым угару напатылічнікам, блізкі па баявых якасцях да шаломаў. У Цэнтральнай Еўропе ў сярэдзіне XV ст. была сфармавана т.зв. “нямецкая салада”, якая характаразавалася глыбокім, прарэзаным візурай звонам, прыкрываўшым верхнюю частку твару, і доўгім напатылічнікам. У камплекце з падобнымі шлемамі шырока выкарыстоўваліся накладныя падбароднікі-”барты” (Müller, Kunter, 1984. S. 31; Żygulski, 1982a. S. 101). “Нямецкія салады” маглі быць як глухімі, так і з рухомай заслонай. Па

[3] Прыкладам такой камплектацыі можа таксама служыць зафіксаваны ў рэестры ўзбраення, высланага ў 1569 г. з Нясвіжа да Чарнаўчыц “tehiljay moskyewski na czjrwonim yaxamjcye bljaszkamj nitowanj s prjlbica” (AGAD, AR, n. 2, k. 30). Зразумела, што і прылбіца тут была, па ўсёй верагоднасці, “маскоўская”, г. зн. місюрка.

канструкцыйных і функцыянальных асаблівасцях глухія салады набліжаліся да капалінаў з прарэзанымі візурай палямі, салады з заслонай — да прылбіц старэйшага тыпу.

Крыніцы, якія сведчаць аб ужыванні саладаў на землях Вялікага княства Літоўскага, даволі скупыя. Найбольшую каштоўнасць уяўляюць арыгінальныя шлемы, адзін з якіх, знойдзены ў 1994 г. у г. Мсціславе, захоўваецца ў фондах мясцовага гісторыка-археалагічнага музея (Бохан, 1996. С. 33--39). Гэтая салада належыць да катэгорыі глухіх, выраблена з цэльнага кавалка жалеза і мае характэрную скругленую форму звона, краі якога злёгку адгінаюцца вонкі, а ззаду пераходзяць ў доўгі выгнуты напатылічнік. Уздоўж шлема праходзіць рабро, якое пераходзіць у сплошчаны грэбень. Пярэднюю частку звона праразае візура, перад якой размяшчаецца карнізік, утвораны шляхам загінання верхняга края паўмаскі (мал. 1: 6). Бліжэйшыя аналагі мсціслаўскай салады датуюцца 70-мі гг. XV ст. (Müller, Kunter, 1984. S. 258).

У Парыжскім музеі ўзбраення знаходзіцца салада, якая належыла да гарнітура Мікалая Радзівіла Чорнага, вырабленага каля 1555 г. Кунцам Лохнерам (Fuiński, 1988. S. 131; Maryanowski, 1939. S. 95--96). Выкананы з аднаго кавалка метала звон шлема з доўгім напатылічнікам, грэбнем і высунутай наперад паўмаскай, забяспечанай стрыжнем для прыкручвання падбародніка, дапаўняецца спічаста прафіляраванай заслонай, якая ахоўвае лобную частку нагалоўя і выконвае функцыі ўзмацняльнай пласціны фактычна глухога шлема (мал. 1: 4). Салада належыла да турнірных і прызначалася для спецыяльнага саксонскага паядынка праз плот. У збраёўні Нясвіжскага замка захоўвалася яшчэ адна падобная салада, малюнак якой, зроблены ў сярэдзіне XIX ст. Ю.Т. Палкоўскім, апублікаваны М. Берсанам (Bersohn, 1904. S. 21--23). Гапоўную адметнасць гэтага шлема складала паўмаска, не выкаваная разам са звонам, а прыкляпаная да яго пры дапамозе васьмі нітаў (мал. 1: 5).

Што да выўленчых крыніц, якія сведчаць аб ужыванні саладаў у Вялікім княстве Літоўскім, то самыя раннія з іх датуюцца 80-мі гг. XV ст. Дзве салады — адкрытая і з заслонай паказаны на мініяцюрах Радзівілаўскага летапісу (мал. 4: 16--17). Дапоўненая падбароднікам салада з заслонай ахоўвае галаву вершніка “Пагоні” з т. зв. “літоўскай” пячаткі Аляксандра Ягелона, што ўжывалася гэтым вялікім князем з 1492 г. (Gumowski, 1930. S. 688; AGAD, DP, n. 4457, 7383, 7389) (мал. 2: 11). У часы кіравання Аляксандра падобныя шлемы з’яўляюцца таксама на манетах Вялікага Княства (Tyszkiewicz, 1875. S. 6, tabl. 8, 9).

Шырока прадстаўлены салады з заслонай на карціне “Бітва пад Оршай”. Цікава, што салады, адлюстраваныя на карціне, маюць не толькі характэрныя для гэтага тыпу нагалоўяў сплошчаныя заслоны, ален і заслоны, тыповыя для прылбіц малодшага тыпу (мал. 7).

На сённяшні дзень асобнага тэрміна для акрэслення салады ў пісьмовых крыніцах Вялікага княства Літоўскага не выяўлена. Не выключана, што дзякуючы набліжанасці розных мадыфікацый саладаў па канструкцыйна-функцыянальных асаблівасцях да іншых відаў баявых нагалоўяў, яны фіксаваліся пад адпаведнымі тэрмінамі (прылбіца (Polska technika..., 1994. S. 231), капалін, часам можа нават шалом). Зыходзячы з гэтага, сам тэрмін “салада” прымяняльна да мясцовых рэалій выглядае даволі штучным, аднак яго выкарастанне, а таксама аб’яднанне канструкцыйна розных шлемаў у адзін тып, мэтазгодна з пункту гледжання традыцый еўрапейкага зброязнаўства. Разам з тым, адсутнасць спецыяльнага тэрміна абцяжарвае высвятленне шэрагу момантаў, звязаных з ужываннем саладаў у Вялікім Княстве, у прыватнасці — храналагічных рамак іх бытавання.

ШТУРМГАБЫ (ШТУРМАКІ)

У сучаснай еўрапейскай зброязнаўчай навуцы лічыцца, што ў аснове штурмгаба (ням. Sturmhaube) ляжала салада (Kwaśniewicz, 1989. S. 247--249; Żygulski, 1982a. S. 149--150; Müller, Kunter, 1984. S. 46--48). Аднак не выключана, што на кшталтаванне такіх шлемаў аказала таксама ўплыў прылбіца малодшага тыпа. Аснову штурмгаба складаў глыбокі звон з рухомым альбо нерухомым брыльком, найчасцей з грэбнем і з рухомымі шчокамі ці падбароднікам на шарнірах. Ахова патыліцы і шыі ажыццяўлялася як пры дапамозе выцягнутай тыльнай часткі звона, так і праз даданне фальговага напатылічніка. Як правіла, штурмгабы выступалі ў якасці адкрытага шлема, аднак ужываліся таксама экземпляры з аховай твару ў выглядзе маскападобнай заслоны альбо разбудаванага падбародніка-”барта” з візураю. У другой палове XVI ст. бытавалі таксама штурмгабы з рухомым наноснікам-”стрэлкай”, прапушчанай праз адтуліну ў брыльку.

На землях Вялікага княства Літоўскага штурмгабы ўжываліся з сярэдзіны XVI ст., хаця спарадычна яны маглі выкарыстоўвацца і раней. На думку З. Фуіньскага, штурмгаб уваходзіў у склад даспешнага гарнітура работы аўсбургскага платнера Кольмана Гешміда з радзівілаўскай збраёўні ў Нясвіжы, які датуецца, прыблізна, 1530

г. (Fuiński, 1988. S. 125). Пару дзесяцігоддзяў пазней падобныя нагалоўі робяцца ўжо даволі масавымі, аб чым сведчыць, між іншым, запіс аб высылцы ў 1557 г. па замове надворнага платнера Жыгімонта Аўгуста Фларыяна Сібенбургера з Кракава ў Вільню "Armzeug und Sturmhauben geleych 150" (Swarczewski, 1987. S. 125). У 1566 г. у "цекгавзе" Берасцейскага замку знаходзілася 99 штурмгабаў, прычым іншых шлемаў замкавы інвентар не фіксуе (Документы..., 1897. С. 443).

Вялікая колькасць штурмгабаў мелася ў распараджэнні асобных магнатаў і заможнай шляхты. Так, на попіс 1567 г. каралеўскі сакратар пан Вацлаў Агрыпа "ставил коней пять збройне — зброи блях., штурмгабы, а влочни..."(РИБ, 1915. К. 460). З 15 вершнікаў, выстаўленых у тым жа годзе старастам Пінскім Юрыем Іванавічам, штурмгабы мелі 13 чалавек (РИБ, 1915. К. 506). Падобныя ж шлемы складалі большасць нагалоўяў, высланых ў 1569 г. з Нясвіжа да Чарнаўчыц (AGAD, AR, n.2, k. 15). Сярод іх налічвалася: "штрумгабаў для пешага люду шмальцаваных 36", "штурмгабаў з насамі для езднага люду шмальцаваных 13", "штурмгабаў месцамі пазалацістых 2", "штурмгабаў паліраваных да пешага люду 9", "штурмгаб заварты шмальцаваны 1", а таксама "зброя шмальцаваная гецаваная месцамі на белым штурмгабам з бартам і пляцаўніц пара 1". Штурмгабы "з насамі" — эта, напэўна, нагалоўі з наносінікам-"стрэлкай", у той час як "штурмгаб з бартам" мусіць азначаць нагалоўе са шчокамі і накладным падбароднікам, а "штурмгаб заварты" — шлем з маскай-заслонай. Такія штурмгабы ўваходзілі, дарэчы, паводле рэканструкцый О. Гамбера і З. Фуіньскага, у склад гарнітура Мікалая Радзівіла Чорнага работы Кунца Лохнера і яшчэ аднаго нясвіжскага гарнітура другой паловы XVI ст., асобныя часткі якога знаходзяцца зараз у нью-йоркскім Метрапалітэнскім музеі Мастацтва (Fuiński, 1988. Il. 109--110). Абодва нагалоўі мелі глыбокі звон, да якога на скроневых шарнірах мацаваліся брылёк і падбароднік з каўняром. Па баках падбародніка меліся яшчэ дзве пары шарніраў для мацавання двучасткавай заслоны, якая адхілілася шляхам апускання ўніз (мал. 6: 1, 2).

Гарнітур Радзівіла Чорнага ўключаў таксама і адкрыты штурмгаб, які на сённяшні дзень знаходзіцца ў зборах Венскага музея Узбраення. Шлем характаразуецца глыбокім звонам з афармленай у выглядзе напатыліčніка тыльнай часткай, дзе размяшчаецца ўтулка пад султан, высокім грэбнем, статычным "ламаным" брыльком і шырокімі шчокамі (Żygulski, 1982a. S. 202, il. w alb. 94). Падобны па сваёй канструкцыі штурмгаб належыў і брату Мікалая Радзівіла Чорнага — Мікалаю Радзівілу Рудому. Скласці ўражанне аб ягоным выглядзе дазваляе партрэт уладальніка, змешчаны ў выдадзенай у 1601 г. у Інсбруку "Кнізе пра знакамітых воінаў", дзе гэты шлем паказаны ў камплекце з італьянскім паўдаспехам, выробленым у 1545--51 гг. (Ткачэнка, 1994. С.54--61, мал. 27; Żygulski, 1982a. S. 202).

Зрэдку фіксуецца ўжыванне штурмгабаў і феадаламі са сціплейшымі фінансавымі магчымасцямі. У попісе 1567 г. узгадваецца ашмянскі шляхціц Юры Забалоцкі, які "ставил конь и збройно, зброя бляхова, штурмгаб, рогат." (РИБ, 1915. К. 590). Разам з тым, ужыванне штурмгабаў павятовай шляхтай насіла хутчэй спарадычны, выпадковы характар, на што паўплывала, як падаецца, распаўсюджанне іншых нагалоўяў з блізкімі баявымі якасцямі, а менавіта шышакоў.

ШЫШАКІ

Распаўсюджанне падобных шлемаў у вялікім княстве Літоўскім адбывалася адначасова з распаўсюджаннем штурмгабаў. Яны ўяўлялі сабой адкрытыя нагалоўі, што складаліся са звона з прышнітаваным нерухомым брыльком, праз які прапушчаўся прыкручаны да лобнай часткі шлема наноснік, шчок і фальговага напатылічніка. Канструкцыйна шышакі набліжаліся да адкрытых штурмгабаў, аднак усходняе (праўдападобна турэцкае) іх паходжанне абумовіла тыпова арыентальныя абрысы. Звон шышакоў, сфераканічны ці сферычны (часам упрыгожаны султанам-"шкофіяй"), меў гарызантальна зрэзаны край і па прычыне адноснай плыткасці патрабаваў абавязковага дапаўнення фальговым напатылічнікам; шчокі, забяспечаныя слыхавымі адтулінамі, мелі спецыфічную міндалепадобную форму з таксама міндалепадобнай пукатасцю ў цэнтры (Kwaśniewicz, 1989. S. 253--254; Żygulski, 1982a. S. 150).

Негледзячы на арыентальнае паходжанне, шышакі ў XVI ст. прадукаваліся і ў цэнтральнаеўрапейскіх краінах. Наўднёванямецкім, праўдапабодна нюрнбергскім майстарам быў выраблены каля 1550 г. пакрыты залатым арнаментам і аздобляены каштоўнымі камянямі шышак з калекцыі Тышкевічаў у Лагойску, які захоўваецца зараз у кракаўскім Вавелі. Звон яго амаль сферычны, з вертыкальнымі фаскамі і гузам наверсе, шчокі — з міндалепадобнымі аправамі слыхавых адтудін. Напатылічнік складаецца з пяці фальгаў, з тылу звона маецца ўтулка пад султан, брылёк шлема завостраны (наноснік страчаны) (Żygulski, 1982b. S.101, N 96).

Майстэрні нямецкага платнера належыць таксама шышак "венгерскага" тыпу са сфераканічным звонам, упрыгожаным у сярэдняй частцы дробнымі канелюрамі, завостраным брыльком, наноснікам і кароткім двухфальговым напатылічнікам. На абводзе звона пазначана дата вырабу — 1561. Шлем цалкам пазалочаны і пакрыты траўлёным раслінным узорам. Лічыцца, што першапачаткова ён належыў Мікалаю Радзівілу Чорнаму (зараз захоўваецца ў Вавелі) (Żygulski, 1982b. S. 99, N 93).

Падобныя багата аздобленыя шышакі з'яўляліся надзвычай каштоўным элементам узбраення. Сярод маёмасці, зрабаванай у 1577 г. у двары Верхавецкім, што належыў Апалоніі Капцовай, фігуруюць 3 "шышакі пазаліцістыя, серабром апраўленыя са шкофіяй", якія каштавалі 100, 70 і 60 коп літоўскіх грошаў, што раўнялася кошту 30--50 кныроў ці 15--25 добрых валоў (АВАК, 1870. С. 282, 288)! Натуральна, што такія каласальныя сумы выплочваліся толькі за асобныя нагалоўі параднага прызначэння. Звычайныя баявыя шышакі былі значна таннейшымі: некаторыя з іх каштавалі 1--1,5 коп (АВАК, 1870. С. 285, 290; АВАК, 1895. С. 237). Гэта была даволі дасупная цана, пакольки, як сведчаць, напрыклад, дадзеныя поспісу 1567 г., шышакі ўжываліся не толькі магнатамі, але і павятовай шляхтай.

Як бачна, працэнт шышакоў у агульнай масе шлемаў, што знаходзіліся на ўзбраенні павятовай шляхты, быў у 60-х гг. яшчэ невысокім, аднак ужо ў гэты час яны займаюць па папулярнасці другое месца пасля прылбіц, прычым пазначылася выразная тэндэнцыя па выцясненню апошніх шышакамі. Толькі шышакі фігуруюць сярод рэчаў, зрабаваных у 1564 г. у двары Вечын каля Луцка, у 1566 г. у маёнтку Серабрышчы, у 1577 г. у Верхавіцкім двары Берасцейскага павету (Малиновский, 1902.С. 448; АВАК, 1870. С.282--285; АВАК, 1895. С,. 237). Выключна такія нагалоўі засталіся пасля смерці шляхціца Берасцейскага ваяводства Міхайлы Казярадскага ў 1580 г.

Павет	Колькасць апалчэнцаў у попісе	Колькасць апалчэнцаў са шлемамі	Колькасць меўшых шышак	У % да ўсіх уладальнікаў шлемаў
Слонімскі	355	93	10	9,3
Ковенскі	728	114	—	—
Менскі	266	168	4	2,4
Віленскі	588	268	12	4,5
Браслаўскі	95	59	3	5,1
Мазырскі	30	22	—	—
Рэчыцкі	49	37	—	—
Пінскі	257	102	3	3
Бельскі	4027	317	7	2,2

(АВАК, 1867. С. 213). Толькі шышакі пакінуў у 1582 г. пасля сябе ў маёнтку Карсаковічы Менскага павета Марцін Вольскі (АВАК, 1912. С. 58).

Шпарчэйшымі тэмпамі адбывалася пашырэнне шышакоў сярод заможных феадалаў. Так, у наёмнай роце Філона Кміты ў 1567 г. на 98 прылбіц прыпадала 53 шышакоў, але найбольшы працэнт падобных нагалоўяў назіраўся сярод даводцаў початаў--таварышаў, 24 з якіх мелі шышакі і толькі 2 — прылбіцы (Археографический сборник..., 1867. С. 214--222). У 1567 г. цэлыя атрады, узброеныя шышакамі, выслалі на попіс Васіль Чапліч, арандар маёнтка Маяляцічы Слонімскага павета, пан Андрэй Аўлачынкі, уладальнік маёнткаў у Слонімскім, Менскім і Уладзімірскім паветах, падкаморы Уладзімірскі пан Аляксандр Сямашка (РИБ, 1915. К. 511, 515, 518) і інш.

Важным крокам, спрыяўшым пашырэнню шышакоў, служылі вайсковыя рэформы Стэфана Баторага другой паловы 70-х гг. XVI ст., якія вызначылі шышак у якасці прыярытэтнага нагалоўя найбольш "аўтарытэтнага" на той час рода войск — гусарыі (Żygulski, 1982a. S. 183). У III Статуце Вялікага княства Літоўскага шышак узгадваецца ўжо як адзін з асноўных відаў шлемаў, рэкамендуемых для ўжывання (Статут..., 1989. С. 103).

ЛІТАРАТУРА:

1. АВАК. Вильна, 1867. Т. II
2. АВАК. Вильна, 1870. Т. III.

3. АВАК. Вильна, 1887. Т. XIV.
4. АВАК. Вильна, 1890. Т. XVII.
5. АВАК. Вильна, 1894. Т. XXI.
6. АВАК. Вильна, 1895. Т. XXII.
7. АВАК. Вильна, 1912. Т. XXXVI.
8. АЗР. СПб., 1848. Т. 2.
9. Акты литовско-русского государства. М., 1899. Вып. 1. С предисловием М.В. Довнар-Запольского.
10. АСД. 1867. Т. III.
11. Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944.
12. Бохан Ю. Мсціслаўская салада і верагоднасць ужывання падобных шлемаў у Вялікім княстве Літоўскім // ГАЗ. 1996. Вып. 8.
13. Винклер П. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века. М., 1992.
14. Волкайте-Куликаускене Р. К вопросу о древнейших шлемах в Литве (резюме) // MADA. 1965, n. 2 (19).
15. Габрюнайте К. Локальные подражания раннесредневековых шлемов русского стиля в Литве // Acta Baltico-Slavica. Diałystok, 1965. Т. 2.
16. Горелик М.В. Монголо-татарское оборонительное вооружение второй половины XIV — начала XV в. // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины. М., 1983.
17. Горелик М.В. Ранний монгольский доспех (IX — первая половина XV в.) // Археология, этнография и антропология Монголии. Новосибирск, 1987.
18. Денисова М.М., Портнов М.Э., Денисов Е.Н. Русское оружие. Краткий определитель русского боевого оружия XI — XIX веков. М., 1953.
19. Документы Московского архива министерства юстиции. М., 1897. Т. 1.
20. Кирпичников А. Военное дело на Руси в XIII — XV вв. Л., 1976.
21. Кирпичников А. Древнерусское оружие. Л., 1971. Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX — XIII вв.
22. Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждений в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М., 1900.
23. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского // Известия императорского Томского университета. Томск, 1902. Кн. 21.
24. НАРБ, кмф-5, воп. 1, N 2483.
25. НАРБ, кмф-18, воп. 1, N 223.
26. Осе И.А. О происхождении и распространении одной серии печных изразцов XVI в. в Ливонии // ГАЗ. 1995. N 6.
27. Памецька Н.К. Назвы зброі ў помніках беларускай пісьменнасці XV — XVII стст. // Весці АН Беларусі. Серыя грамадскіх навук. 1982, N 5.
28. Радзивиловская или Кенигсберская летопись. Спб., 1902. Т. 1. Фотомеханическое воспроизведение рукописи.
29. РИБ. Пгр., 1915. Т. 33.
30. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Мн., 1989.
31. Ткачоў М.А. Замкі і людзі. Мн., 1991.
32. Ткачэнка М.І. Амбразкая калекцыя даспехаў і гравіраваныя партрэты Радзівілаў // Помнікі мастацкай культуры Беларусі эпохі Адраджэння. Мн., 1994.
33. Чернецов А. Радзивиловская летопись // Свитязь: альманах библиофилов Белоруссии. Мн., 1989.
34. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. М., 1987 (Археология СССР).
35. Шматаў В.Ф. Беларуская кніжная гравюры XVI — XVIII стагоддзяў. Мн., 1984.
36. AGAD, AR, dz. XXVI, n. 2.
37. AGAD, AR, dz. XXVI, n. 5.

38. AGAD, KDAW, dz. 85, n. 17.
39. AGAD, KDAW, dz. 85, n. 19.
40. AGAD, KDAW, dz. 85, n. 22.
41. AGAD, KDAW, dz. 85, n. 28.
42. AGAD, KDAW, dz. 85, n. 39.
43. AGAD, KDAW, dz. 85, n. 42.
44. AGAD, KDAW, dz. 85, n. 52.
45. AGAD, KDAW, dz. 85, n. 57.
46. AGAD, KDAW, dz. 85, n. 59.
47. AGAD, DP, n. 815.
48. AGAD, DP, n. 4435.
49. AGAD, DP, n. 4439.
50. AGAD, DP, n. 4440.
51. AGAD, DP, n. 4446.
52. AGAD, DP, n. 4448.
53. AGAD, DP, n. 4449.
54. AGAD, DP, n. 4457.
55. AGAD, DP, n. 7253.
56. AGAD, DP, n. 7313.
57. AGAD, DP, n. 7383.
58. AGAD, DP, n. 7389.
59. Barlett C., Embleton G. The Medieval Footsoldier 1460--85. Edged Weapons and Helmets //Military (без нумара)
60. Bashford D. Handbook of arms and armor eurpean and oriental including the William H. Riggs Collection. New York, MCMXXII.
61. Bershon M. Dawna zbrojownia książąt Radziwiłłów w Nieświeżu. Warszawa, 1904.
62. Biskup M. Grunwaldska bitwa. Geneza-przebieg-znazenie-tradycje. Warszawa, 1991.
63. Borawski P. Urbrojenie, barwa i chorągwie tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI — XVI w. // Muzealnictwo wojskowe. Warszawa, 1992. T. 5.
64. Bruno T. Gesammelte schriften zur historischen waffenkunde. Graz, 1977. T. 2.
65. Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae // Monumenta medii aevi Historica. Cracoviae, 1882. T. VI.
66. Csapodi-Gardonyi K. Ilustrowane kodeksy europejskie. Wrocław, 1984.
67. Fuiński Z. Garnitur zbroi // Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego. Kraków, 1988. Cz. IX--X.
68. Głosek M., Nowakowski A. Średniowieczna przyłbica z Muzeum Okręgowe w Noruniu. Przyczynek do znajomości bałtyjskiego uzbrojenia ochronnego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Warszawa, 1980. R. XXVIII, n. 1.
69. Gumowski M. Pieczęcie ksążąt litewskich // Ateneum Wileńskie. Wilno, 1930. R. VII, zeszyt 3-4.
70. Kwaśniewicz Wł. 1000 słów o broni bialej i uzbrojeniu ochronym. Warszawa, 1989.
71. Müller H., Kunter F. Europäische heilme aus der Sammlung des Museum für Deutsche Geschichte. Berlin, 1984.
72. Maryanowski A. Polskie zabytki w Paryżu. Museé de l'Armeé // Broń i barwa. 1939. R. VI, n. 7.
73. Nowakowski A. Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV i na początku XV w. // Acta archeologica Lodziensia. Łódz, 1980. Nr 29.
74. Plewczyński M. Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów. Warszawa, 1995.
75. Polonia typograficzna saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia. Wrocław etc., MCMLXII. Zeszyt IV (2).
76. Polska technika wojskowa do 1500 roku // Z dziejów nauki i techniki. Warszawa, 1994. T. 1.
77. Rachunki dworu króla Jagełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420, ed. F. Piekosiński // Monumenta medii aevii historica res gestas Poloniae illustranta. Kraków, 1896. T. 15.
78. Semkowicz Wł. Sfrafistyka Witolda // Wiadomości numismatyczo-archeologiczne. Kraków, 1930. T. XIII — R. 1930.
79. Sochaniewicz K. Pieczęc Kiejstuta w zbiorze sfraristycznym miasta Torunia //

Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. Kraków, 1930. T. XII — R. 1928 i 1929.

80. Swaryczewski A. Płatnierze krakowscy. Kraków, 1987.

81. Tyszkiewicz J. Skorowidź monet litewskich. Warszawa, 1875.

82. Urbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350-1450. Łódz, 1990.

83. Vossberg F.A. Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. Berlin, 1854.

84. Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzeż rozprawy sejmove o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. Poznań, 1841.

85. Żebrawski T. O pieczęciach dawniej Polski i Łitwy. Kraków, 1865.

86. Żygulski Z. Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wscodu. Warszawa, 1982 [a].

87. Żygulski Z. Stara broń w polskich zbiorach. Warszawa, 1982 [b].

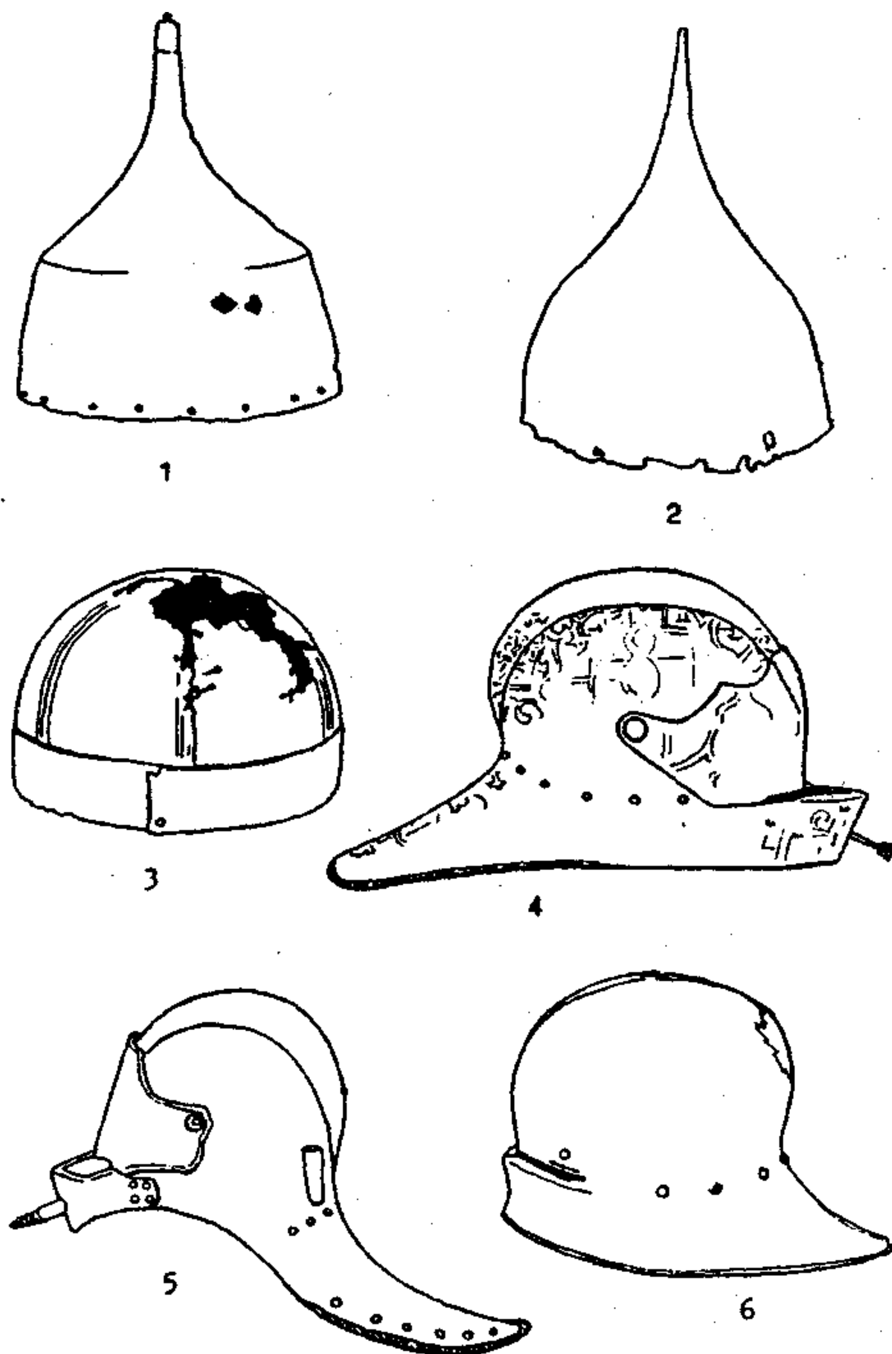

Мал. 1. Шлемы другой паловы XIV — XVI стст.: 1 — цыліндычна-канічны шалом з Мельна, 2 — сфераканічны шалом з Выструця над Прэгалай, 3 — сферычны шалом з Ковенскага дзяржаўнага гістарычнага музея, 4 — турнірная салада Мікалая Радзівіла Чорнага, 5 — турнірная салада з Нявіжскай збраёўні, 6 — баявая салада з Мсціслава.

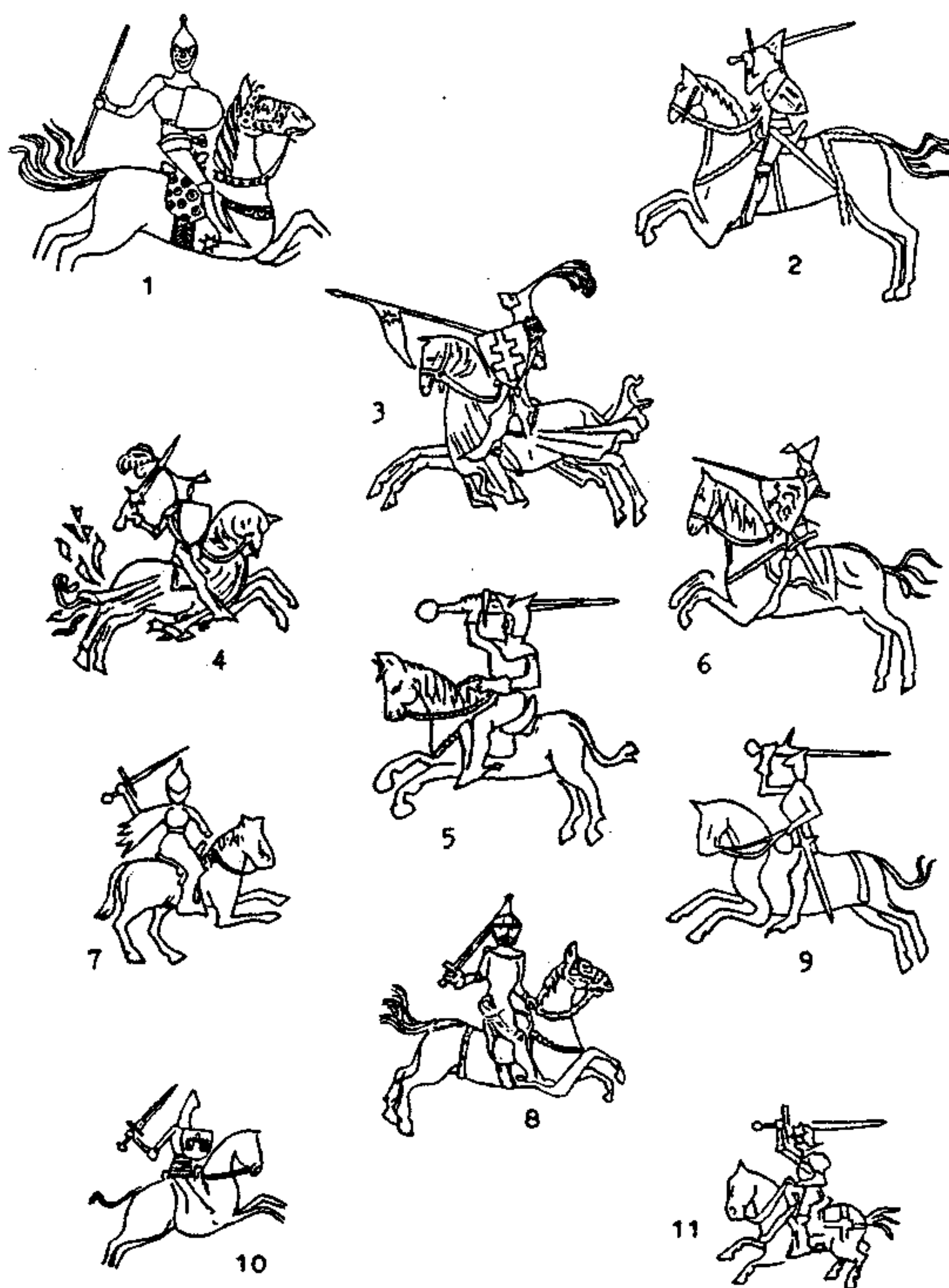

Мал. 2. Выявы вершнікаў з пячатак літоўскіх князёў другой паловы XIV — XV стст.

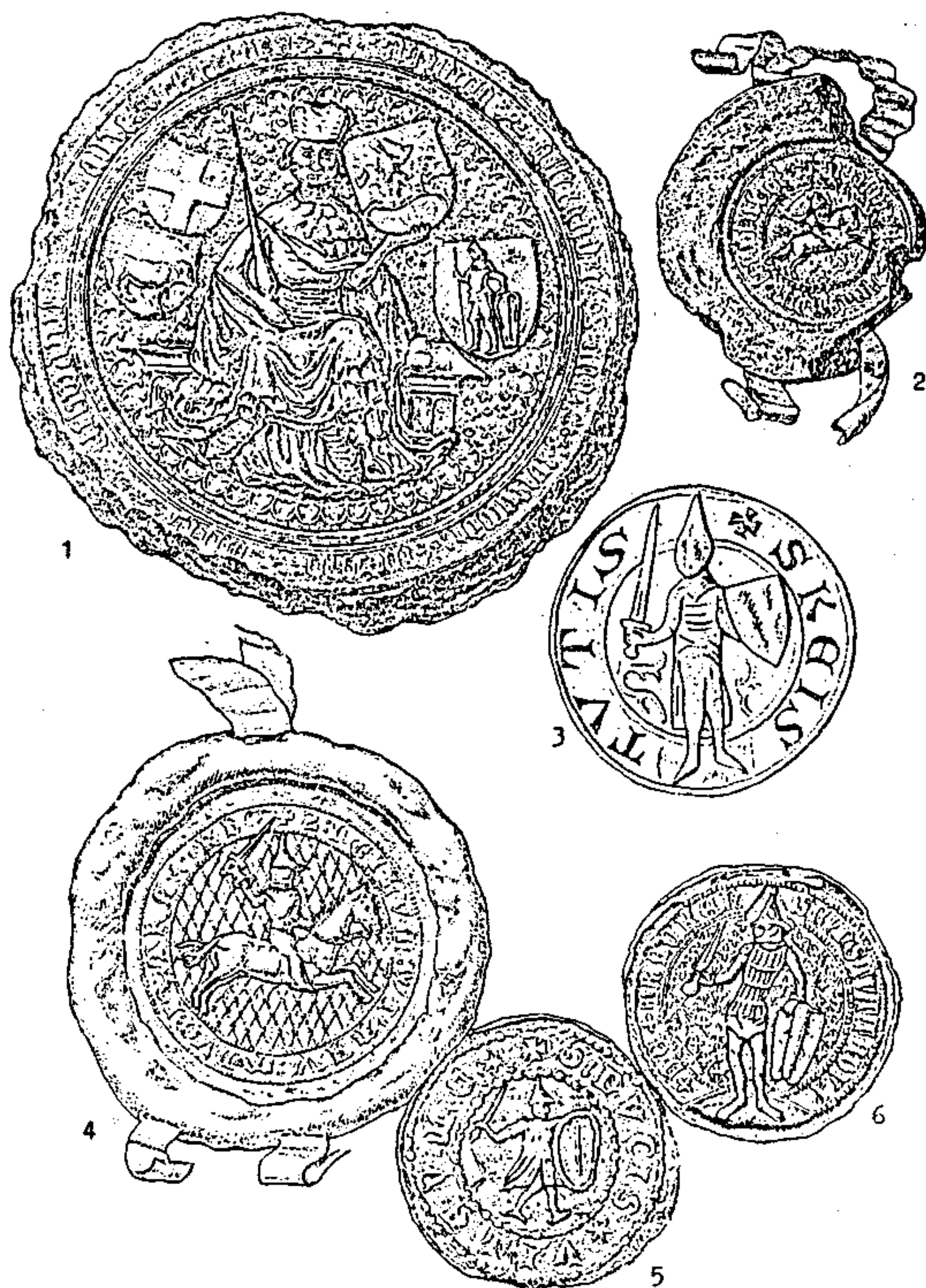

Мал. 3. Пячаткі літоўскіх князёў другой паловы XIV — першай паловы XV ст.

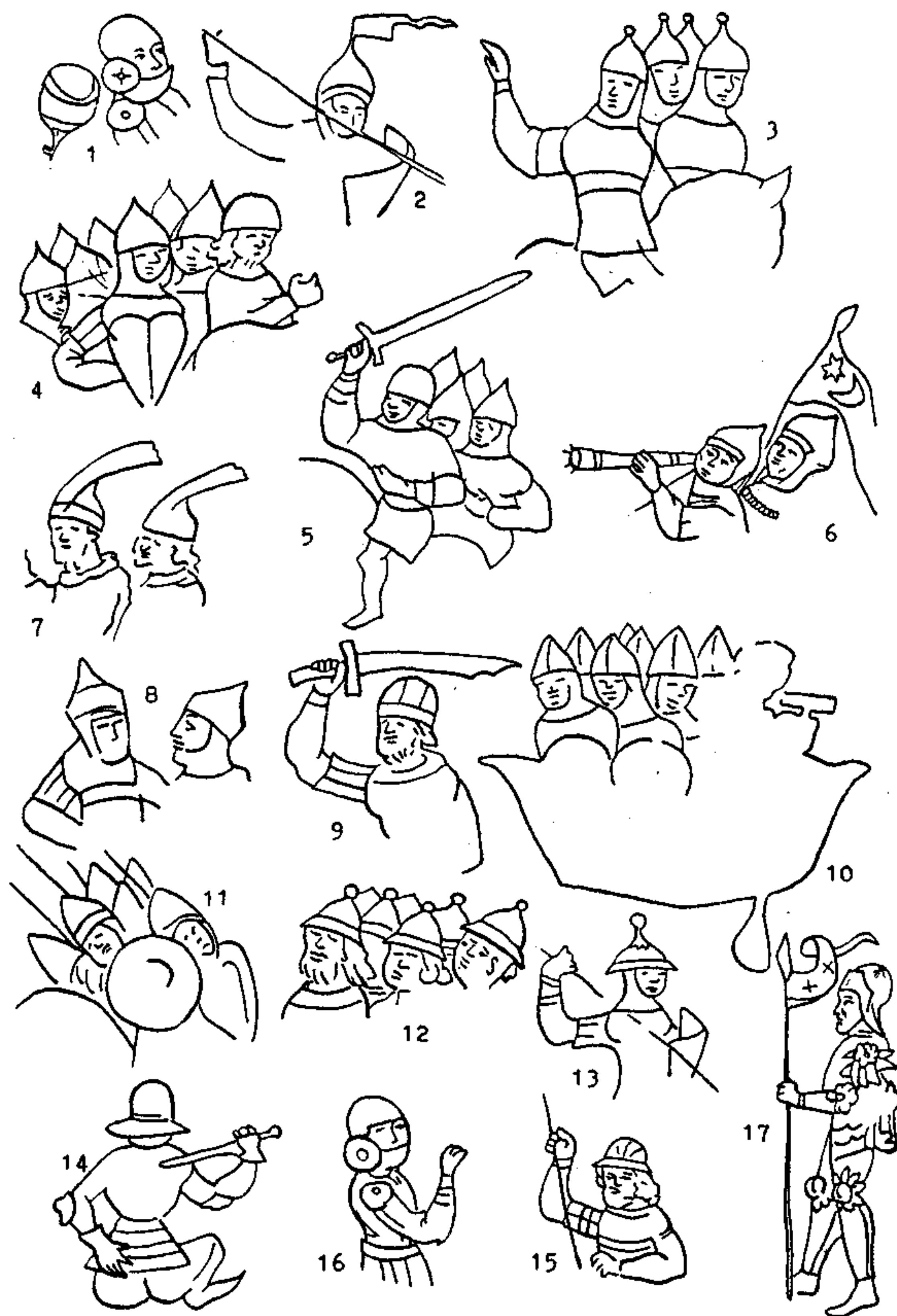

Мал. 4. Тыпы баявых нагалоўяў з мініяцюр Радзівілаўскага летапісу.

Мал. 5. Гравюра "Бітва пад Оршай" з брашуры Андрэя Крыцкага.

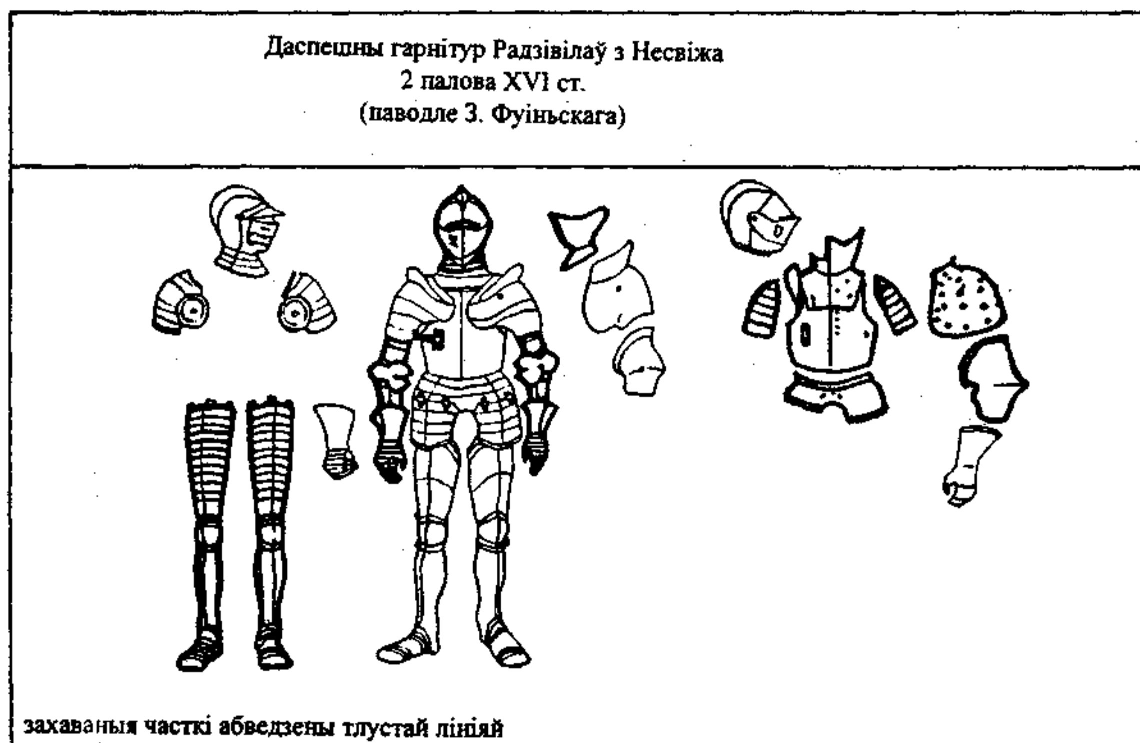

Мал. 6. Рэканструкцыі даспешных гарнітураў XVI ст. князёў Радзівілаў.

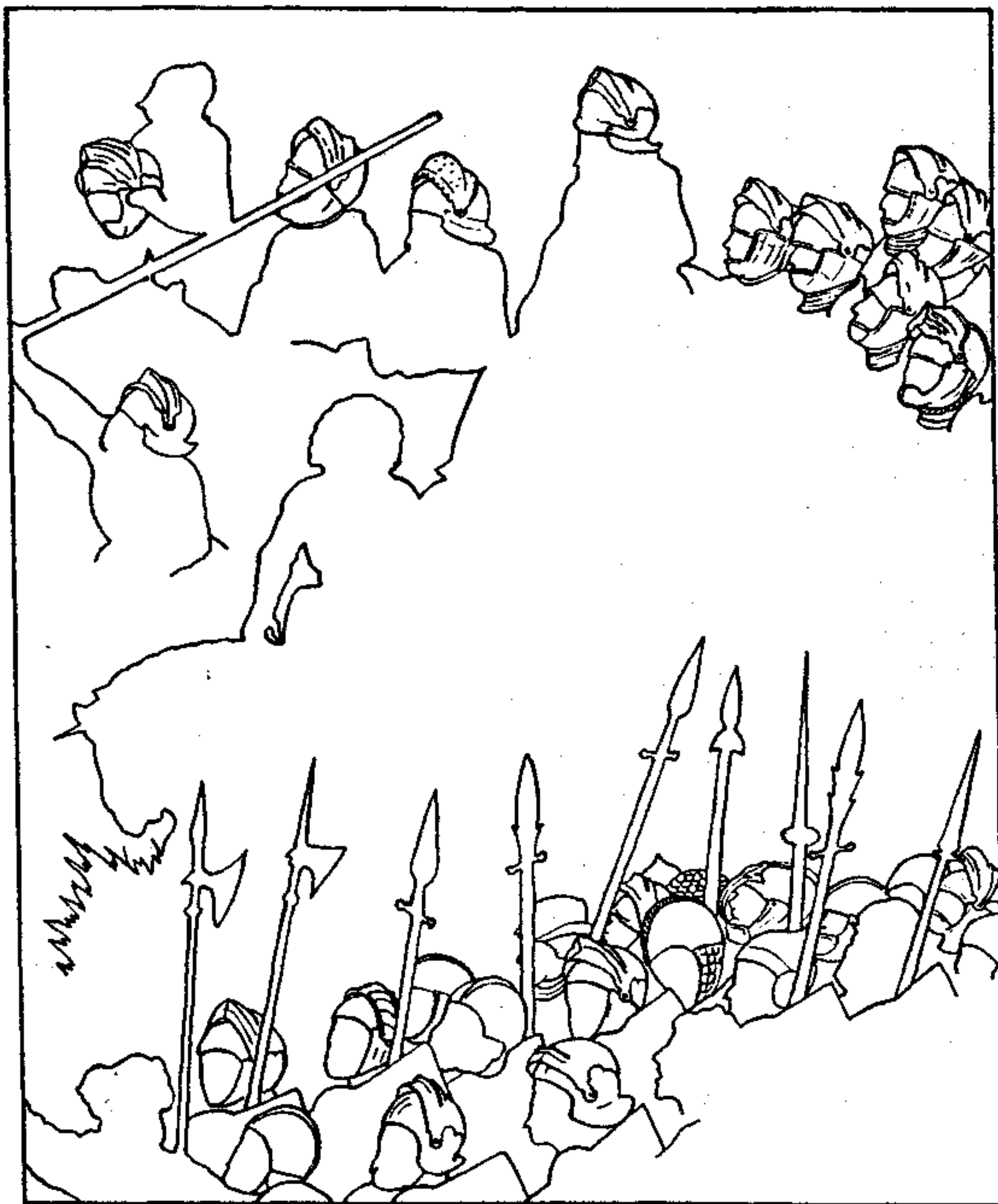

Мал. 7. Тыпы баявых нагалоўяў з карціны ананімнага мастака "Бітва пад Оршай".

ГАНЕЦКАЯ І., ЗДАНОВІЧ Н. (Мінск)

РАСКОПКІ СТАРАЖЫТНАГА СЛОНІМА

Археалагічнае вывучэнне Слоніма мае ўжо больш як шасцідзесяцігадовую гісторыю. Яна цесна звязана з лёсам самога горада, з аднаго боку, а з другога, — з'яўляецца тыповым адлюстраваннем развіцця накірункаў у археалагічнай навуцы. Прааналізуем гісторыю археалагічнага вывучэння горада, каб вызначыць яе этапы, некаторыя вынікі і перспектывы.

У 20 — 30-я гады археалагічныя доследы на тэрыторыі Савецкай Беларусі вяліся пад кіраўніцтвам Інбелкульта, а пасля ўтворанай на яго базе Акадэміі навук. Сфераю інтарэсаў былі помнікі найстаражытнай гісторыі, архітэктурныя збудаванні XI — XII ст. і раннія гарады. Менавіта тады пачаліся раскопкі ў Заслаўі, Мінску, Полацку. Ставілася задача пошуку першапачатковага ядра гэтых паселішчаў.

Тая ж тэндэнцыя мела месца і ў Заходняй Беларусі, хоць і не было адзінага арганізацыйнага цэнтра даследаванняў. Раскопкі ў Гродне, Ваўкавыску праводзіліся мясцовымі музеямі. Да гэтага ж часу адносіцца спроба знайсці старажытны цэнтр Слоніма ў месцы ўпадзення р.Ісы ў Шчару, прадпрынятая заснавальнікам музея горада І.І.Стаброўскім.

Наступны этап у гісторыі археалагічных даследаванняў пачынаецца адразу пасля вайны і працягваецца ў 50 — 60-я гады. Тое, што забудова часткі гарадоў, у тым ліку і іх гістарычных цэнтраў, была разбурана, дало магчымасць вывучыць дзядзінцы, а ў некаторых выпадках пачаць поўнамаштабныя раскопкі (Мінск).

У Слоніме ў 1946 г. Г.І.Пехам у раёне горада, што называўся "Замчышча" знойдзены фрагменты рэчаў XII ст. (шкляны бранзалет, кавалкі керамічнага посуду). У 1953 г. даследчык заклаў разведачны шурф памерам 2 х 4,2 м. Выявіўся магутны культурны слой з матэрыяламі XII — XVII ст. У выніку у 1959 г. Г.І.Пех разбіў на тым самым месцы раскоп плошчай 64 кв. м. Высветлілася, што напластаванні на Замчышчы дасягаюць 5 м, культурны слой выдатна захоўвае арганічныя рэчывы. Апошняе дало магчымасць вывучыць рэшткі жылых дамоў з печамі, абрэзкі скуры, фрагменты і цэлыя экзэмпляры скуранога абутку, драўляны посуд, дэталі ткацкага станка, зафіксаваць шматлікія сляды касцярэзнага рамяства і металаапрацоўкі (Пех, 1966). Самыя раннія рэчы даследчык датаваў XI ст. (Зверуго, 1972). У выніку раскопак не толькі сабраны багаты археалагічны матэрыял, вывучаны рэшткі гарадской забудовы XII — XIII ст., але высветлены пытанні планіроўкі дзядзінца раннесярэднявечнага Слоніма (Зверуго, 1972, 1989). Аднак, ізноў жа, у публікацыях па выніках даследаванняў галоўная ўвага надавалася матэрыялам да XIV ст., а больш позція знаходкі толькі ўзгадваліся.

З канца 70-х гадоў кола інтарэсаў археолагаў, што займаліся вывучэннем феадальных гарадоў Беларусі (не без прыкладу польскіх археолагаў), значна пашыраецца. Разам з культурнымі напластаваннямі XI — XIII ст. актыўна даследуюцца слаі з матэрыяламі XIV — XVIII ст. Асабліва інтэнсіўна вывучаюцца сярэднявечныя замкі, гарады Мсціслаў, Магілёў, Гродна, Віцебск. У 1980-х гадах з той самай мэтай былі праведзеныя і разведкавыя раскопкі ў Слоніме (кіраўнікі экспедыцый Н.Здановіч, А.Краўцэвіч — 1983 г., І.Ганецкая, Н.Здановіч — 1988 г.). Задачай раскопак было прасачыць наяўнасць культурнага слою ў розных месцах старога горада, вызначыць яго магутнасць, храналогію, насычанасць знаходкамі, даследаваць воблік матэрыяльнай культуры. Усяго за 80-я гады было ўскрыта 154 кв. м: 10 шурфамі і траншэяю даследаваўся гістарычны цэнтр, 5 шурфамі і 2 траншэямі — тэрыторыя ля касцёла Святога Андрэя (мал. 1,2).

Шурфы пацвердзілі наяўнасць пасаду XII — XIII ст. уздоўж левага берагу Шчары на адлегласці прыкладна ў 200 і 500 м уверх па плыні ракі (Краўцэвіч, 1991. С. 47). Пераважная большасць матэрыялаў адносіцца да XVII — XVIII ст. Самыя магутныя культурныя напластаванні гэтага часу зафіксаваны паміж вуліцай Васі Крайняга і плошчай Леніна і дасягаюць 1,5 — 2,8 м. Тры шурфы і дзве траншэі каля касцёла Святога Андрэя паказалі прысутнасць тут матэрыялаў не раней XVI ст. пры магутнасці слоя ад 0,5 да 1,4 м. Стратыграфічна найбольш выразная праслойка XVI — XVII ст. прасочана менавіта тут, у траншэі (мал. 15). Адкладанні XVII ст. і больш позняга часу з рэшткамі пабудоў зафіксаваны ў раёне сінагогі, паабапал плошчы Леніна, каля былога бернардынскага кляштара. Найбольш багатыя матэрыялы і магутны культурны слой выяўлены недалёка ад музея.

Апошнія раскопкі паказалі, што культурны слой позняга сярэднявечча ў розных частках горада знаходзіцца ў даволі добрым стане. Выдатная ўласцівасць слонімскай глебы захоўваць арганічныя рэчывы абяцае будучым даследчыкам багатыя знаходкі. Але і сённяшні ўзровень вывучанасці матэрыяльнай культуры Слоніма XIV — XVIII ст. дае падставы казаць пра

своеасаблівую і разнастайную культуру еўрапейскага горада.

КЕРАМІКА

Як паказваюць статыстычныя дадзеныя, у археалагічным матэрыяле заўсёды моцна пераважае бытавая кераміка. Так, з 1347 знаходак з траншэі ля касцёла Святога Андрэя 1292 складаюць калекцыю бытавога посуду (табл. 1). Большую частку керамічных комплексаў беларускіх гарадоў і замкаў прадстаўляе непаліваны кухонны і сталовы посуд. Маючы на ўвазе, тое, што непаліваныя гаршкі маюць шырокі храналагічны дыяпазон (ад XII да XIX ст.), што менавіта яны з'яўляюцца асноўнай катэгорыяй знаходак пры распрацоўцы адноснай храналогіі слоя, мы і пачнём з гэтай групы бытавой керамікі. Асартымент яе складаецца з гаршкоў, макотраў, патэльняў, латкаў, місак, талерак, гладышоў, накрывак (мал. 3,5 — 9).

Гаршкі па афармленні венчыкаў падзяляюцца на некалькі тыпаў (мал. 3).

Тып I. Сасуды з рэзка адагнутым, вертыкальна завершаным венчыкам і выразным карнізікам для накрыўкі. Плечукі плаўна пераходзяць у канічнае тулава. На донцы бачныя сляды пясчанай падсыпкі. На некаторых выяўлены фрагменты выпуклых клеймаў (мал. 10: 3). Амаль заўсёды па плечуку нанесены трох- або шматрадны лінейны арнамент (мал. 9). У зломе бачныя дамешкі жарствы і пяску. Абпал раўнамерны, праведзены ў акісляльным асяроддзі. Экзэпляры тыпу I траплялíся ў верхніх пластах шурфа на вул. В.Крайняга, 10 (вынік перакопаў), вул. Энгельса і Берагавой. Сценкі с суцэльным рыфленнем і донцы з клеймамі сустракаліся і глыбей. Такія гаршкі характэрныя для тэрыторыі Беларусі XII — XIII ст. (Зверуго, 1975. С. 63, мал. 22).

Тып II прадстаўлены адным экзэмплярам. Высокі, плаўна адагнуты венчык з невялікай бароздкай па краі непрыкметна пераходзіць у пакатыя плечукі, што ўпрыгожаны шматрадным лінейным арнаментам. Для Ваўкавыска такія сасуды характэрны для XIII ст., сустракаюцца і ў XIV ст.

Тып III. Знойдзены адзін венчык такога тыпу. Невысокі, амаль вертыкальна пастаўлены, ён плаўна перацякае ў слабапрафіляванае тулава. Па краі венца ідзе бароздка. Сасуды такой формы вядомыя ў Полацку, дзе датуюцца XIII — XIV ст. (Штыхов, 1975. С. 81, мал. 40).

Тып IV. Для гаршкоў дадзенага тыпу характэрны трохкутны ў разрэзе венчык і невысокая шыйка. Першыя ўзоры сутракаюцца ўжо ў XIV ст. Такія раннія сасуды адрозніваюцца выразнай выемкай па ўнутраным краі венчыка, высокай шыйкай, шматрадным лінейным або хвалістым (мал. 8: 1) арнаментам (тып IV А). Шырокае распаўсюджанне атрымалі ў XV — XVI ст.

Тып V. Фрагменты венчыкаў з коса зрэзаным краем, вырабленыя з чырвонай гліны з дамешкамі пяску. У вялікай колькасці яны сустракаюцца ў Лідскім, Мірскім замках, Мінску, Маладзечне і датуюцца XVI ст.

Тып VI. Гаршкі тыпу VI адрозніваюцца высокай шыйкай, амаль гарызантальным плечыкам, што рэзка пераходзіць у тулава. Па краі венчыка часта ідзе бароздка. Па аналагах датуюцца XVI ст. Такія ж пасудзіны знойдзены ў Мірскім замку, дзе сустракаюцца таксама ў XVII ст. (Здановіч, Краўцэвіч, Трусаў, 1995).

Тып VII. Даволі вялікая група сасудаў. Гаршкі са скругленным венчыкам, што адразу пераходзіць у крутое плечыка. Па аналагах з Мірскага замку і Копысі (Левко, 1992) найбольш раннія экзэмпляры (варыянт А) датуюцца XV ст., але значна распаўсюджаныя ў XVI і XVII ст.

Тып VIII. Самы распаўсюджаны ў XVII ст. тып непаліваных гаршкоў. Гэта сасуды без шыйкі, з выразным плечыкам, што рэзка пераходзіць у канічнае тулава. Існавала некалькі варыянтаў афармлення венчыка: злёгку скруглены край, коса ці гарызантальна зрэзаны, з бароздкай. Сустракаюцца па ўсім горадзе. У вялікай колькасці знойдзены сярод матэрыялаў XVII ст. з Мірскага, Крэўскага замкаў, Маладзечна.

Тып IX блізкі да толькі што апісанага. Адрозненне ў тым, што прафіляваны венчык практычна не выходзіць з плоскасці плечыка (мал. 8: 2). Варыянт Б характэрны больш для XV — XVI ст., варыянт А — для XVII ст. Аналагічны посуд пераважае сярод матэрыялаў XVII ст.у Любчы і Гальшанах.

Тып X прадстаўлены адным фрагментам. Характарызуецца амаль вертыкальна пастаўленым крыху звужаным венчыкам, адсутнасцю шыйкі, выразным крутым плечуком.

Тып XI. Асаблівасцю гаршкоў азначанага тыпу з'яўляецца тое, што яны дакладна паўтараюць прафіліроўку паліваных гаршкоў XVII ст.

Тып XII. Аналагічная паліванаму посуду і форма венчыкаў гаршкоў XII тыпу. У параўнанні з папярэднімі маюць шырокую бароздку на ўнутраным краі венчыка.

Цікава прасачыць змены ў месцы лакалізацыі ручкі на гаршках на працягу XVI — XIX ст.: спачатку яна мацуецца да края венца і найбольшага дыяметра тулава (мал. 4, тып I), а з

XVIII ст. пераносіцца на найбольш выпуклую частку тулава (мал. 8: 6).

Макотры выраблены як і гаршкі, з фармовачнай масы з дадаткамі жарствы і пяску. Гэта сасуды цыліндрычнай формы з тоўстымі, даволі высокімі сценкамі і прафіляваным патоўшчаным венчыкам. Звонку па сценках і венчыку можа быць нанесены арнамент. Па афармленні венчыка вылучаецца некалькі тыпаў слонімскіх макотраў (мал. 6).

Тып I. Цыліндрычная аснова формы сасуда змягчаецца трошкі скругленнымі сценкамі. Моцна адагнуты венчык утварае амаль гарызантальны, крыху прыўзняты борцік, край якога скруглены. Ніжэй краю ідзе наляпны валік. Пад ім па борціку бягуць трохрадныя хвалі. Макотры дадзенага тыпу датуюцца XVI ст. Бліжэйшыя аналагі ім знаходзім сярод матэрыялаў канца XV — пачатку XVI ст. з Лідскага замку.

Тып II. Сасуды маюць тулава амаль цыліндрычнай формы і амаль гарызантальна адагнуты вузкі борцік, край якога зрэзаны вертыкальна (варыянт А) ці мае пасярэдзіне раўчук (варыянт Б). Таксама, як і начынне папярэдняга тыпу, датуецца XVI ст. і мае блізкія аналогіі гэтага часу ў матэрыялах Мірскага замку (Здановіч, Краўцэвіч, Трусаў, 1995. Мал. 39). Тулава макотраў упрыгожвалася шматрадным рыфленнем.

Тып III. Макотры гэтага тыпу мелі венца ў выглядзе знешнеасіметрычнага патаўшчэння рознай формы, часам з равочкам пасярэдзіне (варыянт А), ці без яго (варыянт Б). Тулава ў большасці выпадкаў аздоблена наляпным жгутом з пальцавымі ўціскамі. Шырока распаўсюджаныя ў XVI — першай палове XVII ст. ў Мірскім замку (Здановіч і інш., 1995. Мал. 39).

Сярод матэрыялаў XVII — XVIII ст. пераважаюць макотры з тонкімі неарнаментаванымі сценкамі са знешнеасіметрычна ці сіметрычна патоўшчаным гарызантальна абрэзаным венцам (тып IV).

Цікава адзначыць знаходку фрагментаў макотраў, на ўнутранай паверхні якіх ад сярэдзіны да донца даволі глыбока пракрэслены па сырому чарапку згрупіраваныя па тры лініі. З такую самай з'явай сустракаліся ў Маладзечне (Ганецкая, 1996. С. 74).

Накрыўкі да кухоннага посуду ці невысокія з простым абрэзам края, ці маюць усечанаканічную форму з ледзь заўважным борцікам. Дыяметр найбольшых з іх дасягае 30--33 см (мал. 7: 5 — 7).

Прыкметную частку керамічнай калекцыі сярэднявечнага Слоніма складаюць патэльні. З-за невялікай іх вышыні шмат гэтых начынняў захавалася даволі добра і маюць поўныя профілі. Формы іх стандартныя і фактычна не змяняліся. Адрозненні выяўляюцца толькі ў прысутнасці невялікай бароздкі на краі венчыка.

Яшчэ адным відам кухоннага посуду былі латкі (мал. 8: 3). Самыя раннія начынні мелі піялападобнае тулава і афармленнем венца нагадвалі гаршкі тыпу VIII (мал. 3). Латкі, як і частка гаршкоў і макотраў, часта маюць сляды абварвання.

Адзінкавыя знаходкі сталовага посуду: талеркі з карбоўкай па борціку і неарнаментаваны фрагмент з равочкам па краі (мал. 7: 3,4), а таксама місак піялападобнай формы глыбінёй каля 6 см з равочкам па краі неаддзеленага венца (мал. 7: 1,2). Тарная кераміка прадстаўлена гладышамі XVIII — XIX ст. з патоўшчаным краем венца (мал. 7: 8).

Апроч посуду у калекцыі ёсць цэлая чырвонагліняная люлька з кляймом накшталт SS (мал. 11: 2). Паверхня старанна загладжана і ўпрыгожана камбінаваным геаметрычным арнаментам (хвалі, лініі, кропкі).

Выключнай асаблівасцю Слоніма з'яўляецца тое, што сярод вырабаў без палівы XVII — XVIII ст. незвычайна вялікае месца займае дымлёная кераміка (гл. табл. 1). Намі вылучана сем тыпаў дымлёных гаршкоў XVI — XX ст. (мал. 4).

Тып I уяўляе сабой танкасценныя начынні з невысокай шыйкай і злёгку адагнутым ці закругленным краем венца. Частка гаршкоў мела ручку, што ўверсе мацавалася да края венца (мал. 11: 1). Найчасцей адносяцца да XVI ст.

Тып II. Гаршкі мелі шырокі раўчук знутры па венцы манжэтападобнай ці складанапрафіляванай формы. Досыць шматлікі тып, датуецца XVI — пачаткам XVII ст.

Тып III. Амаль вертыкальна пастаўленае венца мае складаную прафілёўку знешняга боку. Найбольш распаўсюджаны тып венцаў у слаях першай паловы XVII ст. у Слоніме (варыянт А), а таксама на тэрыторыі паўночна-заходняга рэгіёну (варыянт Б), але, адзначым, сярод паліванага посуду.

Тып IV. Гаршкі гэтага тыпу не мелі шыйкі і венца, з канаўкай пасярэдзіне ці проста валікападобнае заканчэнне пасаджана проста на тулава.

Тып V. Гаршкі з цыліндрычнай шыйкай і канаўкай пад краем венца са знешняга боку складаюць самую шматлікую групу паліваных гаршкоў сярэдзіны XVII ст. у Мірскім замку (тып III). У Слоніме большасць іх — дымленыя, хаця сустракаліся і паліваныя начынні.

Тып VI. Гаршкі ўяўляюць сабой начынні S-падобнай формы, найчасцей пазбаўленыя арнаменту. Характэрны для верхніх пластоў у

траншэях каля касцёла Святога Андрэя і датуюцца канцом XVII — XVIII ст.

Тып VII. Тыповая рыса гаршкоў гэтага тыпу — наяўнасць каленападобнага выступа знутры пры пераходзе венца ў тулава. З'яўляецца ён яшчэ ў гаршкоў XVII ст., але характэрны для больш позніх сасудаў, аж да пачатку XX ст., прычым як для дымленых, так і для паліваных і нават непаліваных начынняў.

Па колькасці знаходак пасля гаршкоў другое месца належыць макотрам (мал.7:9-14). Асаблівасцю слонімскіх макотраў з'яўляецца тое, што амаль усе яны (і дымленыя, і непаліваныя) маюць на патоўшчаным венцы нанесены пальцам арнамент розных відаў: звычайны адбітак пальца або хваля, зробленая пальцам (мал. 10:1). Як і непаліваныя, дымленыя макотры мелі гарызантальны ці скошаны ўнутр край венца. Дыяметр па венцы ад 23 да 30 см. Часам вонкавая паверхня суцэльна выглянцаваная. Па характару фармовачнай масы яны аналагічныя гаршкам з манжэтападобным венцам, з якімі, відаць, і суіснуюць. Глыбокія латкі па афармленні края венца набліжаюцца да макотраў (мал. 7: 15 — 17). Сценкі іх упрыгожаны наляпным валікам (мал.8:4), тулава піялападобнай формы.

Шматлікімі фрагментамі горлаў цыліндрычнай формы і дымлёнымі або глянцаванымі сценкамі прадстаўлены гладышы і збаны (мал.8: 28 — 30). Збаны мелі круглую або шырокую стужкападобную рабрыстую ручку. Мяркуючы па верхняй частцы, такую ж ручку маглі мець глякі (мал. 8: 5).

Адзінкавымі фрагментамі прадстаўлены талеркі: з валікападобным венцам з глянцаваным петлепадобным арнаментам і дымлёная з касым абрэзам венца, а таксама з нешырокім борцікам, край якога скруглены (мал. 8: 21 — 24); кубачкі; рынкі; міскі цыліндрычнай формы з петлепадобнай ручкай (мал. 8: 25). Унутраная паверхня місак з вертыкальным борцікам (XVIII — XIX ст.) упрыгожвалася глянцаваным арнаментам (мал. 10: 2).

Венцы накрывак прадстаўлены шасцю экзэмплярамі. Край іх прывостраны ці закруглены (мал. 8: 18--20).

Нягледзячы на адносную нешматлікасць фрагментаў паліванай керамікі, яна вылучаецца разнастайнасцю відаў і тыпаў. Паліваныя гаршкі паводле формы верхняй часткі падзяляюцца на шэсць тыпаў (мал. 5).

Тып I. Да яго адносяцца тонкасценныя гаршкі з канаўкамі на вонкавым баку венца (пасярэдзіне ці бліжэй да яго краю). Сустракаюцца, мяркуючы па аналогіях, у XVI ст.

Тып II. Самы шматлікі у калекцыі паліванага посуду. Гэта гаршкі з амаль цыліндрычнай шыйкай і ледзь заўважным рабром звонку ў месцы пераходу шыйкі ў плячук. Шырока распаўсюджаны ў першай палове -- сярэдзіне XVII ст. у Мірскім замку.

Тып III. Па форме аналагічны адпаведным дымлёным начынням. Гаршкі адрозніваюцца патоўшчаным складанапрафіляваным венцам, што мае шырокі раўчук не толькі знутры, але і звонку венца. Сустракаюцца начынні адначасова з гаршкамі папярэдняга тыпу.

Тып IV. Да яго адносяцца неарнаментаваныя гаршкі са скругленым краем з шырокім раўчуком на ўнутраным баку венца. Пераважае сярод матэрыялаў другой паловы XVII ст. у Мірскім замку.

Тып V. Сасуды знойдзеныя толькі фрагментарна ў пластах канца XVII — XVIII ст., маюць ледзь прыкметны каленападобны выступ, як дымлёныя гаршкі тыпу VII.

Тып VI. Як і ў іншых гарадах Беларусі дамінуюць у верхніх пластах (XVIII — пачатак XIX ст.), адрозніваюцца S-падобным профілем і часам маюць ручку.

Для пакрыцця ўжывалася паліва зялёнага і карычневага колераў. Паверхня пад паліву ў XVI — першай палове XVII ст. адздаблялася рыфленнем ці карбоўкаю. Распісны (ангобамі і свінцовымі палівамі) посуд прадстаўлены некалькімі фрагментамі сталовага посуду — кубкі, куфлі, талеркі.

Пераважная частка паліванага посуду зроблена з чырвонай гліны, але значнае месца займаюць і белагліняныя сасуды.

Да кухоннага посуду належаць рынкі. Яны ў калекцыі прадстаўлены фрагментамі ножак, сценак, венчыкаў. Усе вырабы пакрыты зялёнай палівай (адзін ад дымлёнай рынкі). Гэтыя сасуды не вылучаюцца разнастайнасцю формаў. Прамы, амаль вертыкальна пастаўлены венчык з глыбокім раўчуком каля вонкавага краю. Сярод знаходак ёсць горла гляка з жаўтаватай фармовачнай масы з бясколернай палівай.

Формы паліваных талерак некалькіх відаў: са складанапрафіляваным венцам з шырокім равочкам знутры пал венцам і коса зрэзаным унутр краем венца; з шырокімі прыўзнятымі борцікамі і патоўшчаным прафіляваным венцам. Паверхня гладкая, неарнаментаваная. Дыяметры венцаў талерак 24 — 30 см, донцаў 10 — 12 см.

Начынне для пітва прадстаўлена адным зялёнапаліваным кубачкам з ручкай і штампаваным сеткавым арнаментам, трыма фрагментамі куфляў. Пакрываліся палівай яны з

двух бакоў (2 фрагменты з жоўтакарычневай, 1 — з зялёнай палівай). Арнамент размяшчаўся адразу пад венцам і ў прыдонніцай частцы (паралельныя стужкі ці хвалі наносіліся шматрадным грабенчыкам). Па аналогіях з Мірскага замка іх дата — XVII ст.

Прывазныя керамічныя вырабы прадстаўлены некалькімі фрагментамі рэйнскага тарнага посуду XVIII ст.

У выніку раскопкаў 80-х гадоў сабрана вялікая калекцыя маёлікавых вырабаў канца XVI — XIX ст. Усе знаходкі лакалізуюцца ў гістарычным цэнтры горада, найбольш — па вул. В.Крайняга. Увесь матэрыял распадаецца на дзве тэхналагічныя групы: з роспісам густымі каляровымі эмалямі па грубым ганчарным чырвоным чарапку (канец XVI — першая палова XVII ст.).; манахромныя або распісаныя вадкімі керамічнымі фарбамі па белай эмалі, фармаваныя з поўфаянсавай масы светлага тону (другая палова XVII — XIX ст.).

Асартымент першай групы складаецца з дэкаратыўных талерак на невысокай кальцавой ножцы, цыліндрычных куфляў з прамавугольнай чатырохграннай ручкай (Ганецкая, 1995. Мал. 8:6, 9:2, 11:2). Аналогіі знаходзім практычна па ўсёй тэрыторыі Беларусі, а для куфляў асабліва ў Полацку, Віцебску, Крэве. Для аздаблення выкарыстаны раслінны і геаметрычны арнамент, які раўнамерна, даволі шчыльна запаўняе паверхню вырабаў. Колеры эмаляў белы, бірузовы, фіялетавы, жоўты.

Асартымент другой групы маёлікавых вырабаў багацейшы: талеркі, міскі, збаны, кубачкі, падсвечнік. Арнамент расліннага характару ў спалучэнні з геаметрычнымі элементамі вольна размешчаны на парадкай паверхні сасудаў. Найбольш складаным роспісам вылучаюцца дэкаратыўныя талеркі, якія падвешваліся на сценах. Формы ўсіх начынняў цалкам адпавядаюць традыцыйным формам паліваных вырабаў. Цікавая знаходка манахромнага падсвечніка з эмаллю бірузовага колеру.

Неабходна адзначыць, што па якасці, асартыменце, формам слонімскі маёлікавы посуд XVIII ст. такі ж, як і гродзенскі. Гэтак жа сама сустракаецца ў велізарнай колькасці. Звернем таксама ўвагу на тое, што ў нашай калекцыі ёсць шмат фрагментаў сасудаў, у асноўным місак, аналагічных па фармовачнай масе і формах маёлікавым, але не пакрытыя эмаллю. Дробнапорысты, шчыльны чарапок светлага тону не характэрны для іншых відаў керамікі таго часу. Гэта дае падставы разглядаць маёлікавыя вырабы XVIII ст. як прадукт мясцовай вытворчасці.

Калекцыя кафлі невялікая (142 фрагменты, 46 з іх ад румпаў), але прадстаўлена вырабамі розных тыпаў. Гаршковая (міскавая - ?) ёсць толькі ў невялікіх фрагментах. Некалькі венчыкаў даюць падставы меркаваць, што вусце мела круглую і квадратную форму. Выраблены гаршковыя кафлі з чырвонай гліны з дамешкамі пяску. Датаваць матэрыял па наяўных кавалках немагчыма.

Храналагічны дыяпазон каробкавай кафлі вельмі шырокі: ад канца XVI ст. да першай паловы нашага стагоддзя. Максімальная вышыня румпы, на якую яна захавалася, 8 см. Завяршаецца румпа валікападобным патаўшчэннем ці аформлена манжэтам. Па тэхналогіі вытворчасці кафля падзяляецца на тэракотавую, паліваную, дымлёную, эмалевую. Паверхню некаторых кафлін пакрывалі ангобам пад празрыстую паліву.

Канцом XVI — XVII ст. датуюцца фрагменты пласцін рамкавай і безрамкавай рэльефнай кафлі. Большая частка матэрыялу прадстаўляе рамачную кафлю. Вышыня рамкі ад 3,5 — 4 мм да 1,5 — 2 мм, што дае падставы датаваць вырабы XVII ст. Абломкі, як правіла, невялікія, таму цяжка даць іх падрабязную характарыстыку. Большасць вырабаў пакрыта зялёнай палівай, сустракаюцца тэракотавыя, нават дымлёныя экзэмпляры (у траншэях каля касцёла Св. Андрэя пераважаюць менавіта яны). Кафля найчасцей аздоблена расліннымі арнаментальнымі матывамі (стылізаваныя лісты і кветкі) у спалучэнні з геаметрычнымі элементамі (кола з насечкамі і інш.). Два фрагменты (адзін тэракотавы і адзін дымлёны) пры аднолькавым арнаменце маюць аднолькавыя дэфекты фармоўкі, г.зн. зроблены ў адной матрыцы. Мяркуючы па гэтых фрагментах, кафля мела арнамент з чатырохчастнай сіметрыяй: па перыметры адразу пад рамкай — рад трохкутнікаў на адлегласці 3 — 5 мм адзін ад аднаго, па кутах размешчаныя галінкі, у цэнтры — нейкая выява. На некаторых пласцінах бачныя галоўкі анёлаў. На адным з фрагментаў выразна чытаецца літара Z, змешчаная, верагодна, у правым верхнім куце кафлі. Адбіткі на другім можна прачытаць як літары I J ... (пачатак нейкага слова). Да канца XVII ст. належаць рэшткі кафлі з раслінным арнаментам без рамкі, пакрытай бірузовай эмаллю.

Вялікую частку калекцыі складаюць глядкія зялёныя вырабы, радзей тэракотавыя і карычневыя. Датуюцца яны XVIII ст.

Сярод слонімскіх знаходак у значнай колькасці сустракаецца цэгла розных часоў. Шмат фрагментаў цэглы-пальчаткі, а таксама вялікапамернай цэглы (16 x 27 x 6 см) без барознаў (такая ж выкарыстана пры будаўніцтве касцёла

Святога Андрэя). У шурфе на вул. В.Крайняга, 10 знойдзена некалькі пячных цаглін невялікага фармату (даўжыня 12 см, таўшчыня 4 см) з чатырма барознамі. Адзін фрагмент цэглы таўшчынёй ад 3,5 да 4 см, моцна перапалены, можа быць пліткай падлогі.

Выяўленая дахоўка двух відаў: хвалістая XVIII ст. з мацавальным шыпам (на адным з шыпом — кляймо ў выглядзе сняжынкі); плоская часоў рамонту касцёла Св.Андрэя ў 1925 годзе. На адной з апошніх ёсць надпіс ALBERTIN. Маюцца некалькі фрагментаў паўцыркульнай формы. Верагодна яны належалі канькових дахоўкам.

У выніку вывучэння слонімскага керамічнага матэрыялу XIV — XVIII ст. можна канстатаваць, што непаліваны посуд блізкі па сваіх формах да посуду з іншых гарадоў Панямоння (Любча, Гальшаны, Гродна, а таксама Мір, Крэва, Маладзечна). Сярод ганчарнай прадукцыі XVII ст. значнае месца займае дымлёная кераміка, ідэнтычная па формах сінхроннай звычайнай непаліванай ці паліванай. Найбольш заможныя гаражане ў XVII ст., а магчыма і ў канцы XVI ст., карысталія мёлікавым посудам, мелі ў дамах печы не толькі з зялёнапаліваных, але і з паліхромных кафлін. Надзвычай багаты слой Слоніма на распісны маёлікавы посуд XVIII ст. (Здановіч, 1986; Ганецкая, Здановіч, Трусаў, 1988; Ганецкая, 1995).

ВЫРАБЫ СА ШКЛА *

Калекцыя шкляных вырабаў, сабраных у 80-я гады, налічвае каля 350 фрагментаў посуду і 972 ваконнага шкла. Храналагічны дыяпазон іх вызначаецца XVII — XIX ст. Тыпалагічны аналіз сведчыць аб панаванні традыцыйных беларускіх тыпаў і формаў шкла: канічных і цыліндрычных чарак і шклянак, шкляніц, куфляў, чатырохгранных кварт, шарападобных бутэлек і бутлікаў і інш. (мал. 12).

Тарны посуд. Кварты, бутэлькі прадстаўлены галоўным чынам сасудамі XVIII ст. Марфалагічна яны тыповыя для гэтага часу і для рэгіёну Панёмання. Кварты сустракаюцца, як правіла, з прамымі плечыкамі, кароткім, аплеценым тоўстым жгутом, горлам, прамавугольнай формай. Абрысы рэзка выдзяляюцца за кошт увагнутых паверхняў сценак і патоўшчаных рэбраў. Выдзімаліся кварты двайным наборам на баначку. Памеры 5,5 х 4 см, 10 х 10 см.

Бутэлькі прадстаўлены шарападобнымі і цыліндрычнымі формамі. Цікава, што першыя былі распаўсюджаны ў Слоніме і ў другой палове XVIII — пачатку XIX ст. Бутэлькі дыяметрам 6; 6,5; 8,5 см мелі ўвагнутыя донцы са следам понціі. На адным донцы след ад понціі старанна загладжаны. Вышыня горла адной з бутэлек 6,5 см, яго дыяметр 2,5 см. З празрыстага шкла зроблены бутлік (флакончык), што меў цыліндрычнае горла вышынёй 1,5 см і венца асіметрычнай формы з вялікім раструбам. Невялікай бутэлечцы належаў фрагмент горлышка дыяметрам 2 см.

Вельмі прыгожы колер слонімскага тарнага посуду: насычаны глыбокі зялёны, вельмі чысты, без жаўцізны. Невялікая частка матэрыялу выраблена з бясколернага і светла-блакітнага шкла.

Найбольшай разнастайнасцю адрозніваюцца чарачкі і шклянкі. Тут пераважае канічная форма з увагнутым донцам. Вельмі характэрныя вальцаваныя сценкі з вертыкальным, як правіла рыфленнем: дзве вузкія глыбокія бараздкі чаргаваліся з нешырокімі плоскасцямі рэбраў. Часам сутракаюцца формы і з больш шырокімі і рэзкімі бараздкамі.

Пры раскопках знойдзены некалькі венчыкаў чарак і шклянак, аздобленных гравіраваным і шліфаваным арнаментам. Матывам для гравіроўкі служыў шахматны або раслінны арнамент з геаметрычнымі элементамі — выявы палявых кветак, галінак і лісця, паасобку ці завітых у прыгожую гірлянду. Па венчыку сасудаў праходзіць зігзагападобны або хвалісты паясок. Сярод фрагментаў посуду сустракаюцца шліфаваныя кампазіцыі: зорачкі, "оўсікі". З празрыстага шкла выраблена шкляніца амаль цыліндрычнай формы з прамым венцам. Дно злёгку ўвагнутае, са следам ад понціі. Сустракаюцца шкляніцы танкасценныя са злёгку адагнутым венцам і то ўстасценныя. Некалькі фрагментаў венчыкаў належалі куфлям ці збанам. Яны мелі канічную форму, аздабляліся зашчыпленымі наляпнымі палоскамі.

Для шкляного посуду XVII — XVIII ст. характэрны жаўтавата-зялёны колер.

XIX ст. прадстаўлена прэсаваным посудам бесколернага шкла: слоічкі для парфумы, чаю, флаконы.

Выяўлена вялікая колькасць ваконнага шкла ад прамавугольных аканіц жаўтавата-зялёнага колеру таўшчынёй 2 — 3 мм. У Слоніме сустракаемся з даволі цікавым спосабам аздаблення шкла паралельнымі і перасечанымі прадрапанымі лініямі. Магчыма гэта проста дэкор, а магчыма разметка для наступнага нанясення эмалевага роспісу — нарыхтоўка для вітража. Адзначым, што прысутнічаюць у калекцыі два

* Дапамогу ў апрацоўцы матэрыялу аказала А.Б.Сташкевіч.

фрагменты ваконнага шкла сіняга колеру і адно фіялетавага.

МЕТАЛ

Металічныя вырабы знойдзены ў невялікай колькасці[**] . Перш за ўсё звяртае на сябе ўвагу навясны замок з дужкай, якая адкідваецца (мал. 13: 2). Па канструкцыі механізму ён належыць да замкоў так званага "шведскага тыпу". На тэрыторыі Беларусі такія вырабы вядомы з другой паловы XVII ст. Конская падкова (мал. 13: 1), мяркуючы па суадносінах шырыні дугі ў цэнтры і па краях, а таксама па канструкцыйных асаблівасцях (ледзь бачная цвікавая канаўка, шэсць адтулін для цвікоў), магла выкарыстоўвацца ў XVII — першай палове XVIII ст. Выдзяляецца таксама жалезны відэлец, трохзубы, з накладной ручкай (накладкі не збераглісся). У побыце такія відэльцы з'яўляюцца ў XVIII ст. Аналагічная знаходка вядомая сярод матэрыялаў з раскопак Віцебска. Другі трохзубы відэлец мае цалкам металічную ручку (мал. 13: 7). Апроч таго знойдзены фрагмент плоскай абутковай падкоўкі шырынёй 1 см (мал. 13: 3), металічны кастыль клінападобнай формы даўжынёй 19 см і максімальнай шырынёй 1 см, маленькі цвічок (1,5 см) з авальным плешкам, звычайныя каваныя цвікі, ваконная завеса.

Цікавымі ўяўляюцца знаходкі двух пярсцёнкаў на вул. В.Крайняга. Адзін з іх, віты металічны, знойдзены проста на вуліцы. Другі, верагодна бронзавы, упрыгожаны фіялетавымі шклянымі (?) ўстаўкамі: большая кропля ў цэнтры і па тры дробненькіх абапал.

ВЫРАБЫ СА СКУРЫ, КОСЦІ І ДРЭВА

У выніку раскопак сабрана больш за 50 фрагментаў скураных вырабаў (мал. 14, 15). Яны амаль усе невялікія і малавыразныя, паходзяць з пераўвільготненага слою шурфа на вул. В.Крайняга, 10. Па некаторым фрагментам можна меркаваць, што маем справу з абуткам: верх і падэшвы жаночых, дзіцячых і мужчынскіх чаравікаў і магчыма туфляў. Абцасы наборныя, змацаваны драўлянымі цвічкамі (мал. 14: 1 — 3). Датуюцца, як і асноўная маса знаходак з шурфа на вул. В.Крайняга, 10, XVII — XVIII ст.

Сведчаннем мясцовай вытворчасці касцяных вырабаў можа служыць нарыхтоўка з трубчатай косткі (мал. 13: 5). Гатовым прадуктам з'яўляецца гузік з трыма дзіркамі (мал. 13: 6).

У пераўвільготненым слоі шурфа на вул. В.Крайняга, 10 знойдзены рэшткі вырабаў з дрэва: фрагмент дна бандарнага начыння, верх кошыка, дзяркач.

Кароткі агляд гісторыі археалагічных доследаў Слоніма паказвае, што яны з'яўляюцца адлюстраваннем агульнага кірунку ў развіцці сучаснай археалагічнай навукі. Па аналогіі з працэсамі, якія адбываюцца ў іншых старажытных гарадах Беларусі, было б лагічна мясцовым уладам вызначыць перспектывы далейшых даследаванняў. Зараз у старых гарадах, асабліва ў тых, дзе актыўна вядзецца рэканструкцыя, ці проста будаўніцтва ў гістарычнай частцы, краязнаўчыя музеі актыўна кантралююць сітуацыю па захаванні гісторыка-культурнай спадчыны. Абавязковай умовай будаўніцтва ці перабудоваў павінны стаць папярэднія археалагічныя раскопкі на месцы мяркуемых работ. Нягледзячы на пэўныя здабыткі ў вывучэнні гісторыі, планіроўкі, матэрыяльнай культуры горада XIV — XVIII ст., раскопкі ўсё ж насілі абмежаваны, разведвальны характар, засталося яшчэ шмат нявырашаных праблем. Па меры далейшага археалагічнага вывучэння горада музей абавязкова атрымае новыя цікавыя знаходкі для папаўнення фондаў і экспазіцыі, а горад - матэрыялы, якія можна паспяхова выкарыстоўваць для эстэтычнага і патрыятычнага выхавання жыхароў.

Табліца 1. Катэгорыі археалагічных знаходак з даследаванняў тэрыторыі каля касцёла Святога Андрэя.

Катэгорыя знаходак		коль-касць	усяго
Непаліваны посуд	в.	148	367
	сц.	161	
	д.	367	
Паліваны посуд	в.	12	31
	сц.	11	
	д.	8	
Дымлёны посуд	в.	121	800
	сц.	589	
	д.	75	
	р.	15	
Глянцаваты посуд	в.	12	94
	сц.	82	
	д.	—	
Кафля	рм.	8	21
	пл.	13	
Шкло	вк.	8	29
	п.	21	
Метал		5	5

* Лічбы абазначаюць колькасць знаходак

** Дапамогу ў апрацоўцы матэрыялу аказваў Г.М.Сагановіч.

Скарачэнні: в. — венца, сц. — сценкі, д. — донцы, р. — ручкі, рм. — румпа, пл. — пласціны, вк. — ваконнае, п. — посуд

ЛІТАРАТУРА

1. Ганецкая І., Здановіч Н., Трусаў А. Вытокі беларускага фаянсу // Мастацтва Беларусі.1988. N 6. С. 59--61.

2. Ганецкая І.У. Маёліка на Беларусі ў XI — XVIII ст. Мн., 1995.

3. Ганецкая І.У. Раскопкі ў Маладзечне // ГАЗ. 1996. Вып. 8. С. 66--84.

4. Зверуго Я.Г. Археологические работы в Слониме // Беларускія старажытнасці. Мн., 1972. С. 248--289.

5. Зверуго Я.Г. Раскопки в Слониме // АО 1968 года. М., 1969.

6. Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. Мн., 1975.

7. Зверуго Я.Г. Верхнее Понеманье в IX — XIII вв. Мн., 1989.

8. Здановіч Н. Гармонія пластыкі і дэкору // Мастацтва Беларусі.1986. N 1.

9. Здановіч Н.І., Краўцэвіч А.К., Трусаў А.А. Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка. Мн., 1995.

10. Кравцевич А.К., Зданович Н.И. Исследования в Слониме // АО 1983 года. М., 1985.

11. Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV — XVIII стст. Мн., 1991.

12. Левко О.Н. Средневековое гончарство северо-восточной Белоруссии. Мн., 1992.

13. Пех Г.И. Раскопки древнего Слонима // Древности Белоруссии. Мн., 1966. С. 276--279.

14. Штыхов Г.В. Древний Полоцк. Мн., 1975.

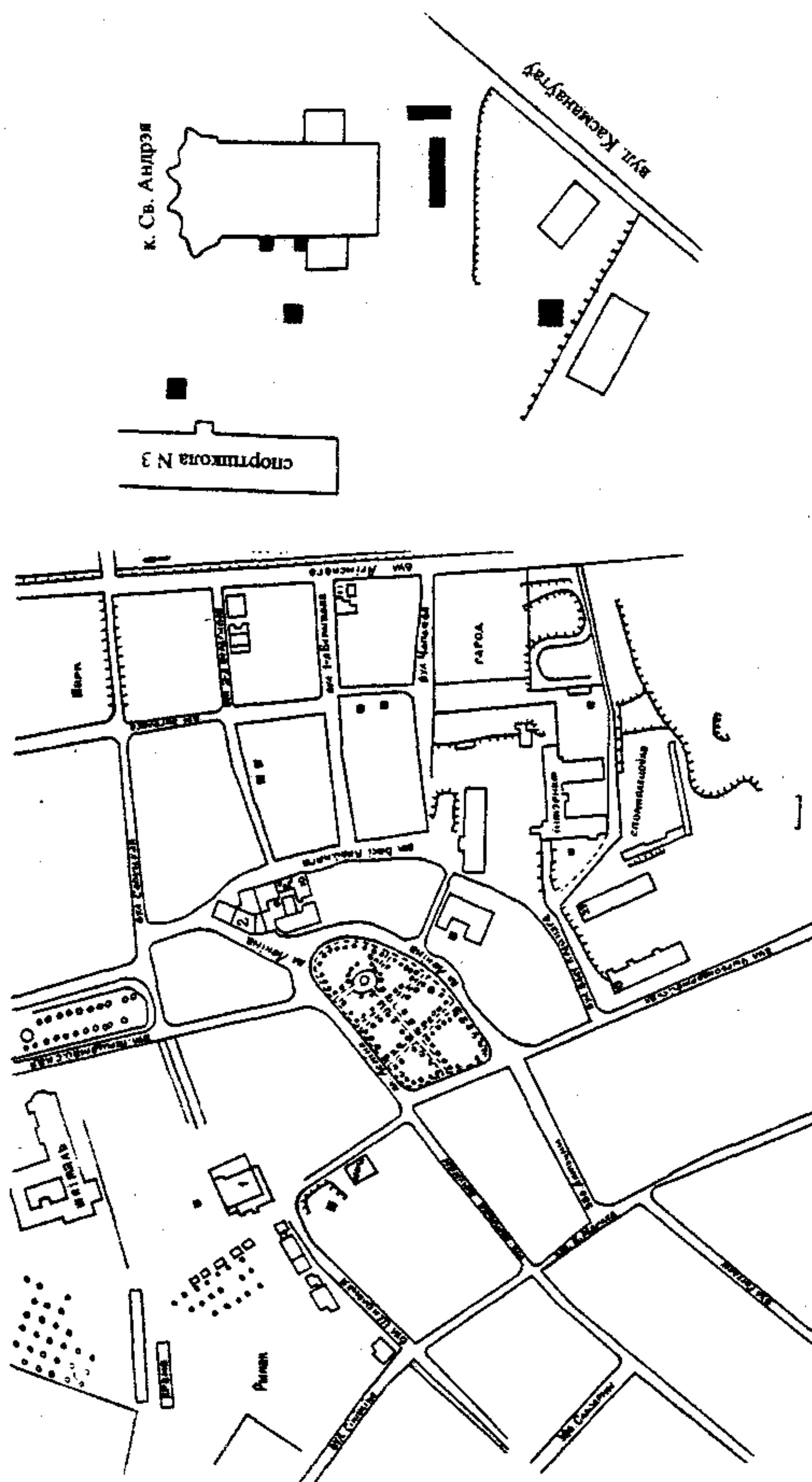

Мал. 2. План-схема размяшчэння шурфоў і траншэй каля касцёла Святога Андрэя.

Мал. 1. План-схема размяшчэння шурфоў і траншэі 1980-х гадоў у гістарычным цэнтры Слоніма.

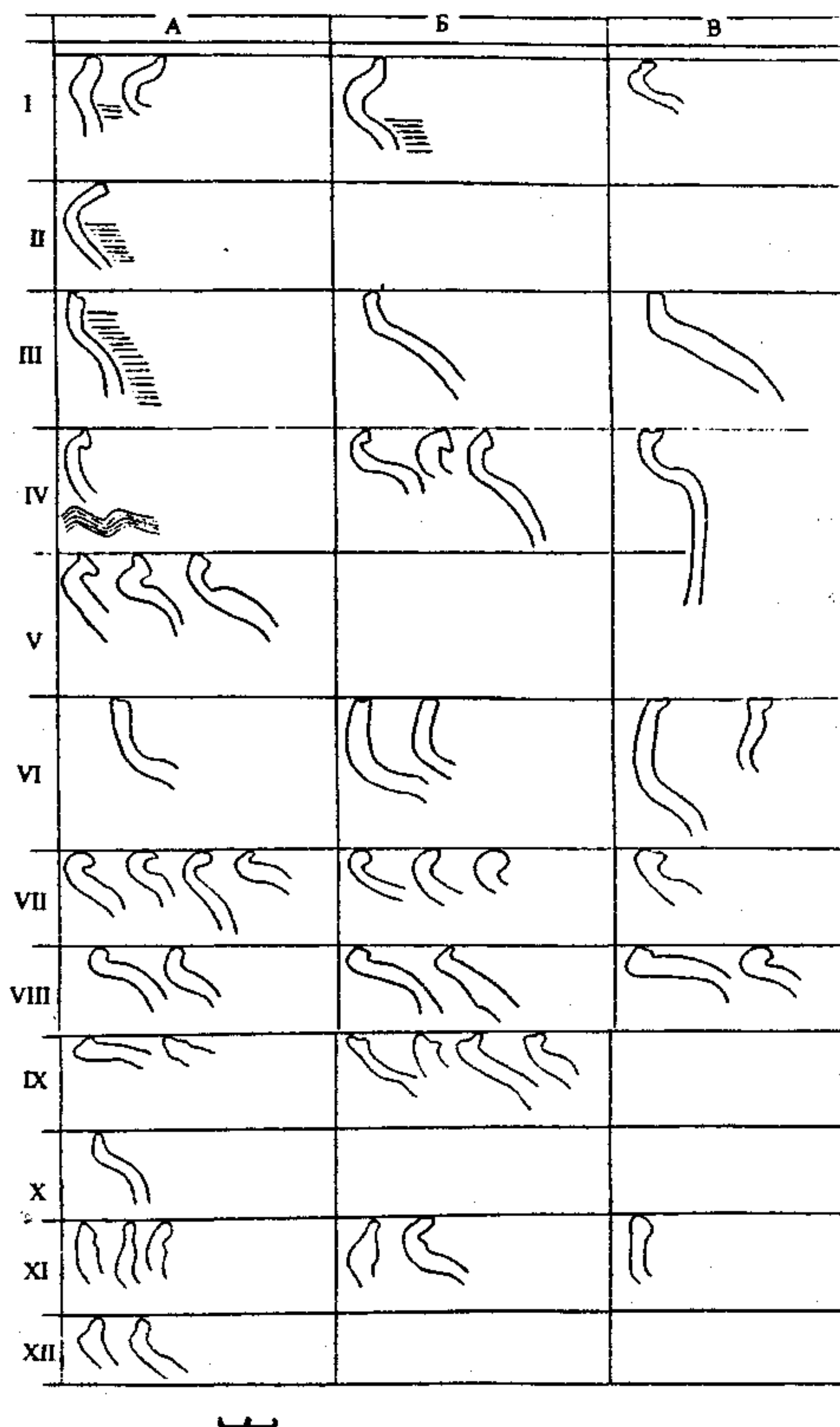

Мал. 3. Тыпалогія непаліваных гаршкоў.

Тып	А	Б
I		
II		
III		
IV		
V		
VI		
VII		

Мал. 4. Тыпалогія дымлёных гаршкоў.

Тып	А	Б
I		
II		
III		
IV		
V		
VI		

Мал. 5. Тыпалогія паліваных гаршкоў.

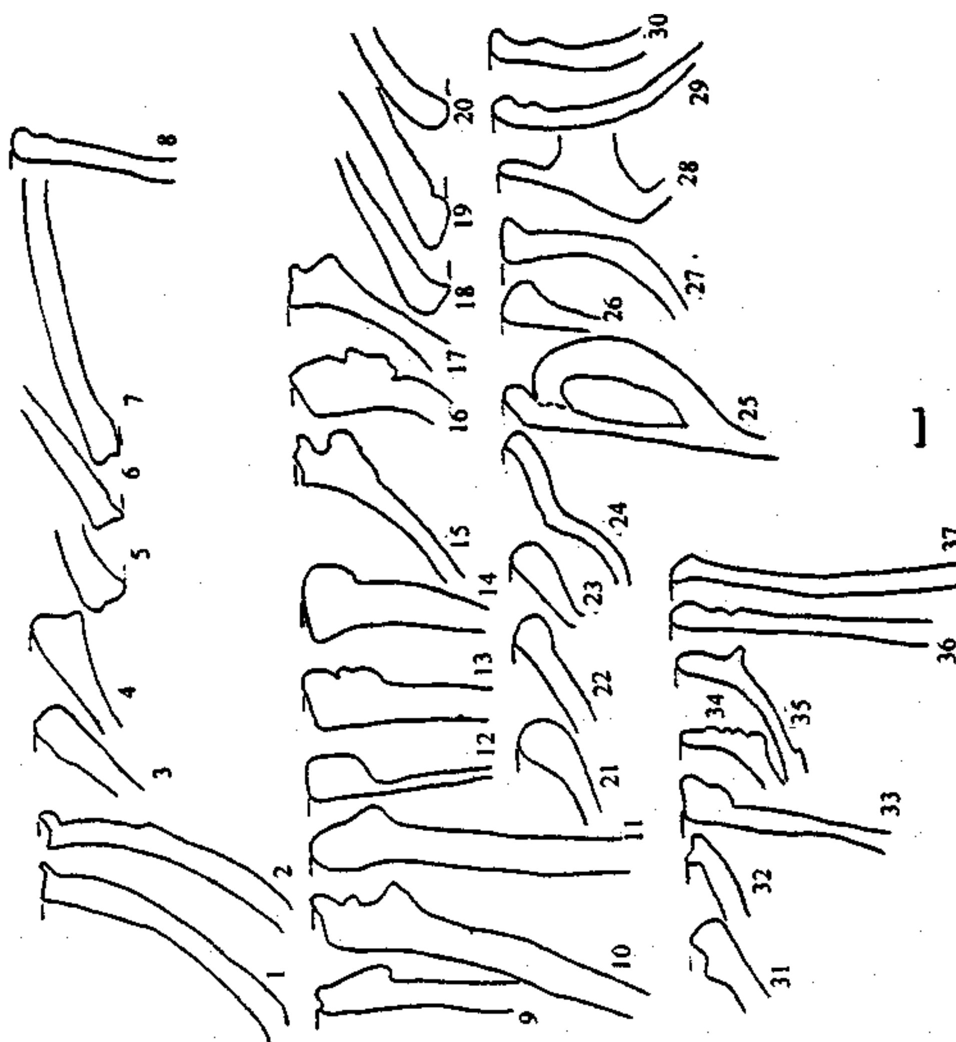

Мал. 7. Прафіліроўка керамічнага посуду.

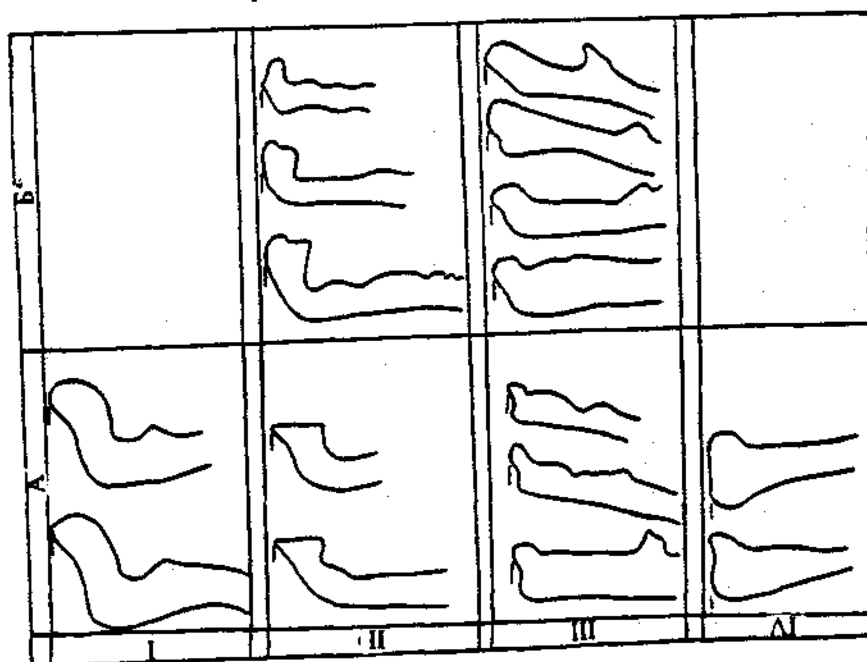

Мал. 6. Тыпалогія макотраў.

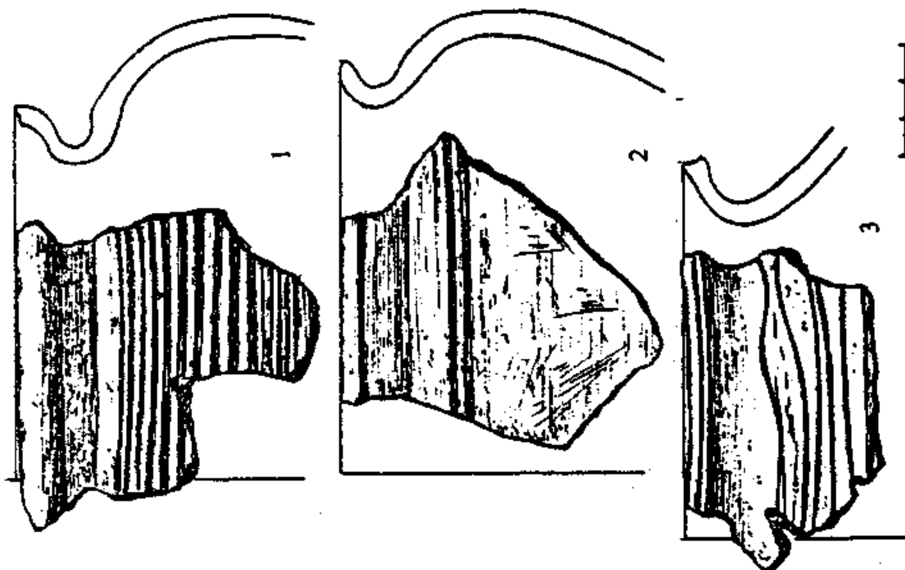

Мал. 9. Фрагменты арнаментаваных гаршкоў.

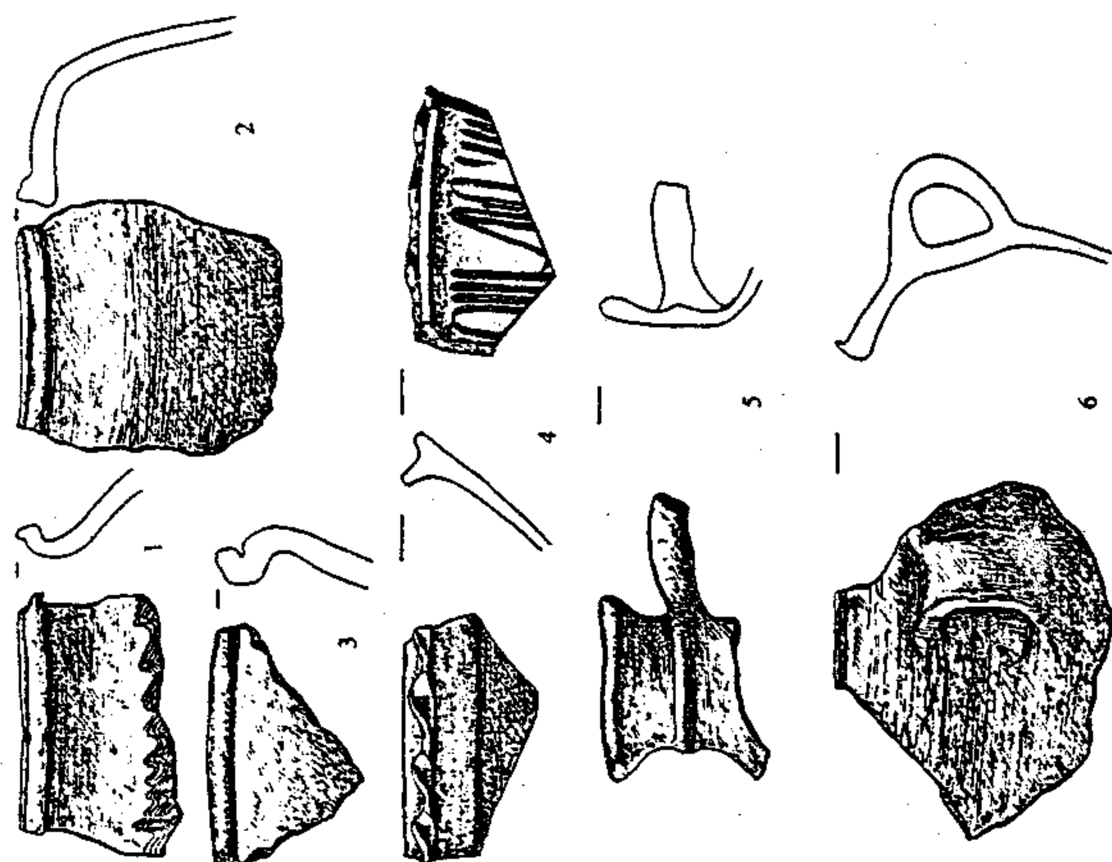

Мал. 8. Фрагменты керамічнага посуду.

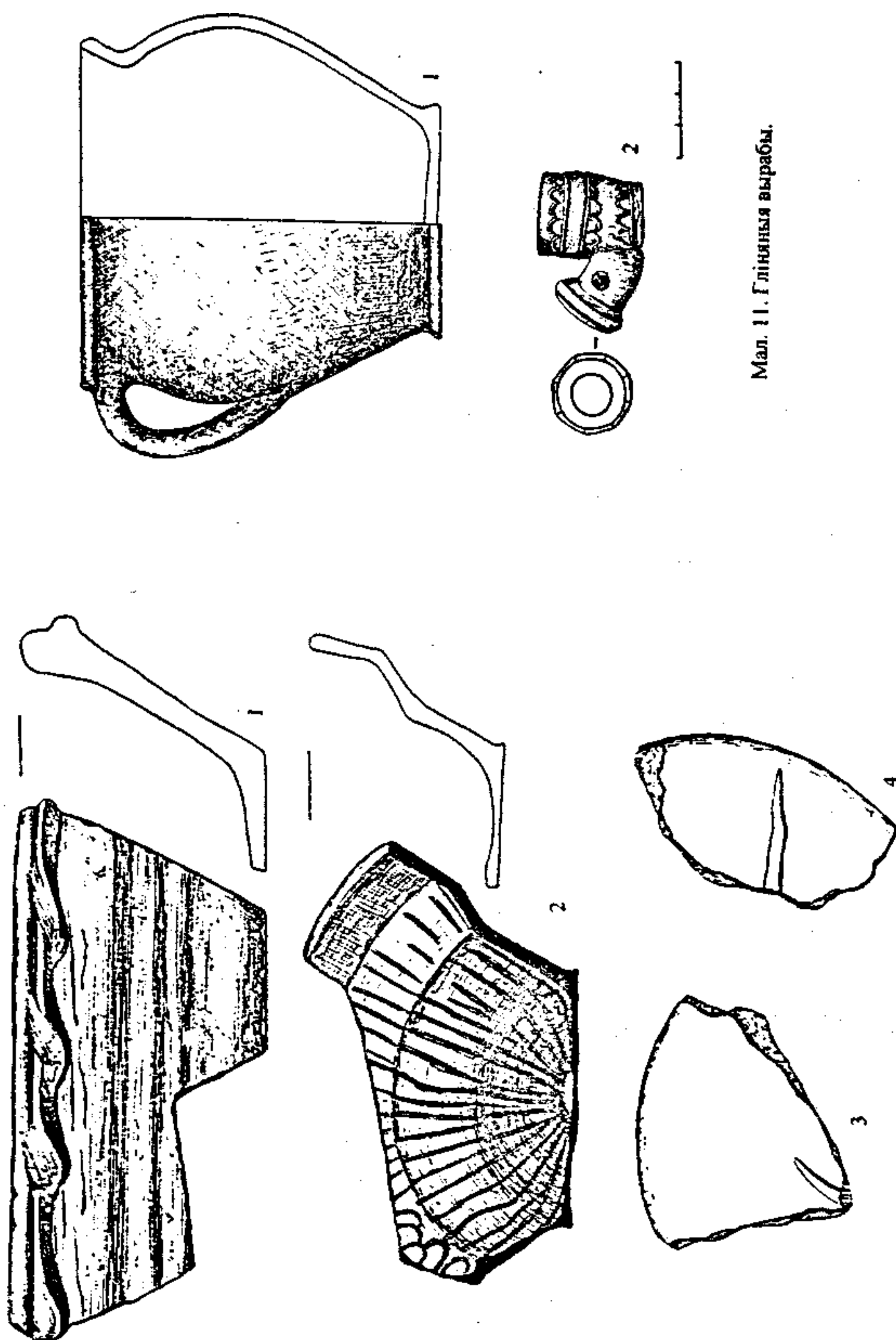

Мал. 10. Фрагменты керамічнага посуду.

Мал. 11. Гліняныя вырабы.

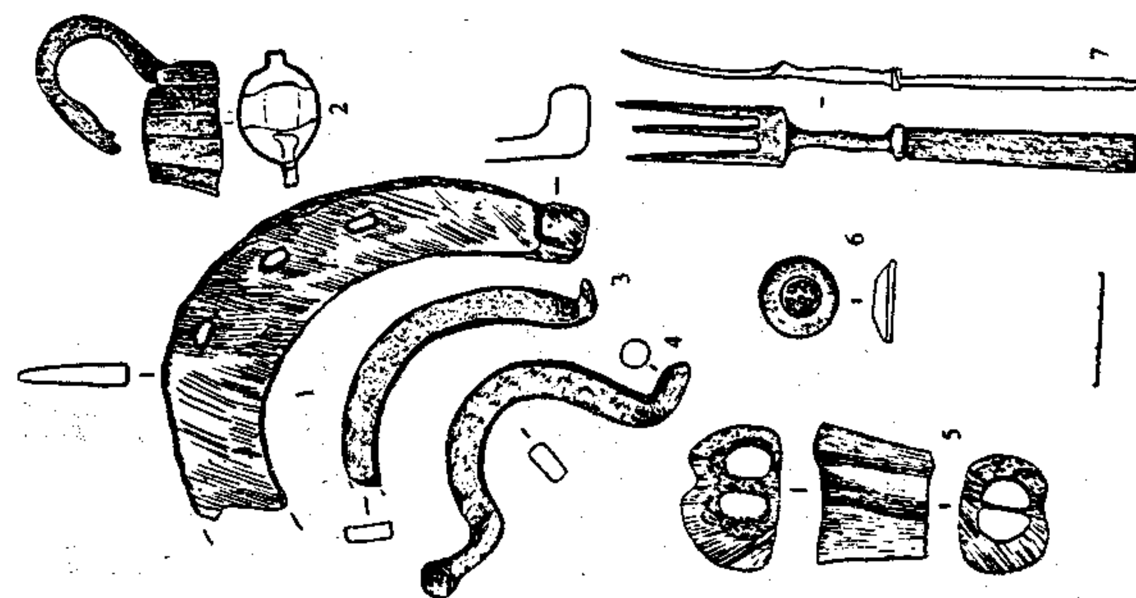

Мал. 13. Вырабы з металу і косці.

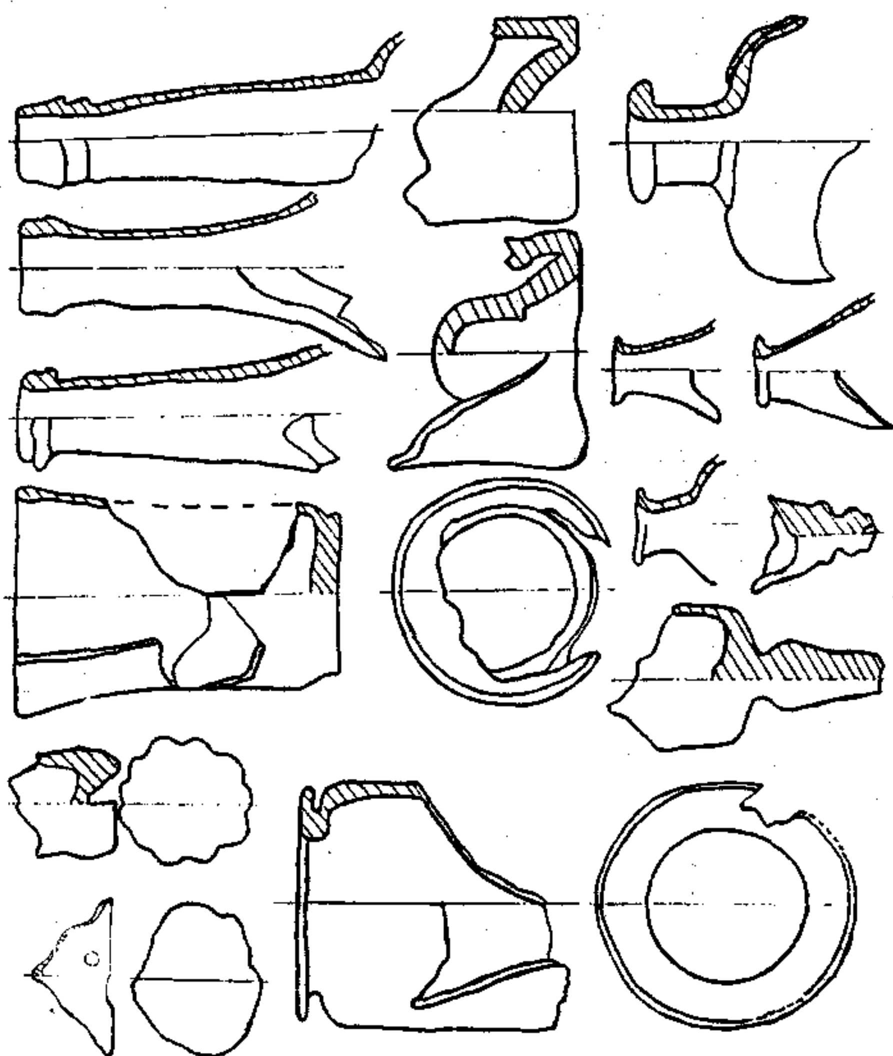

Мал. 12. Фрагменты шклянога посуду.

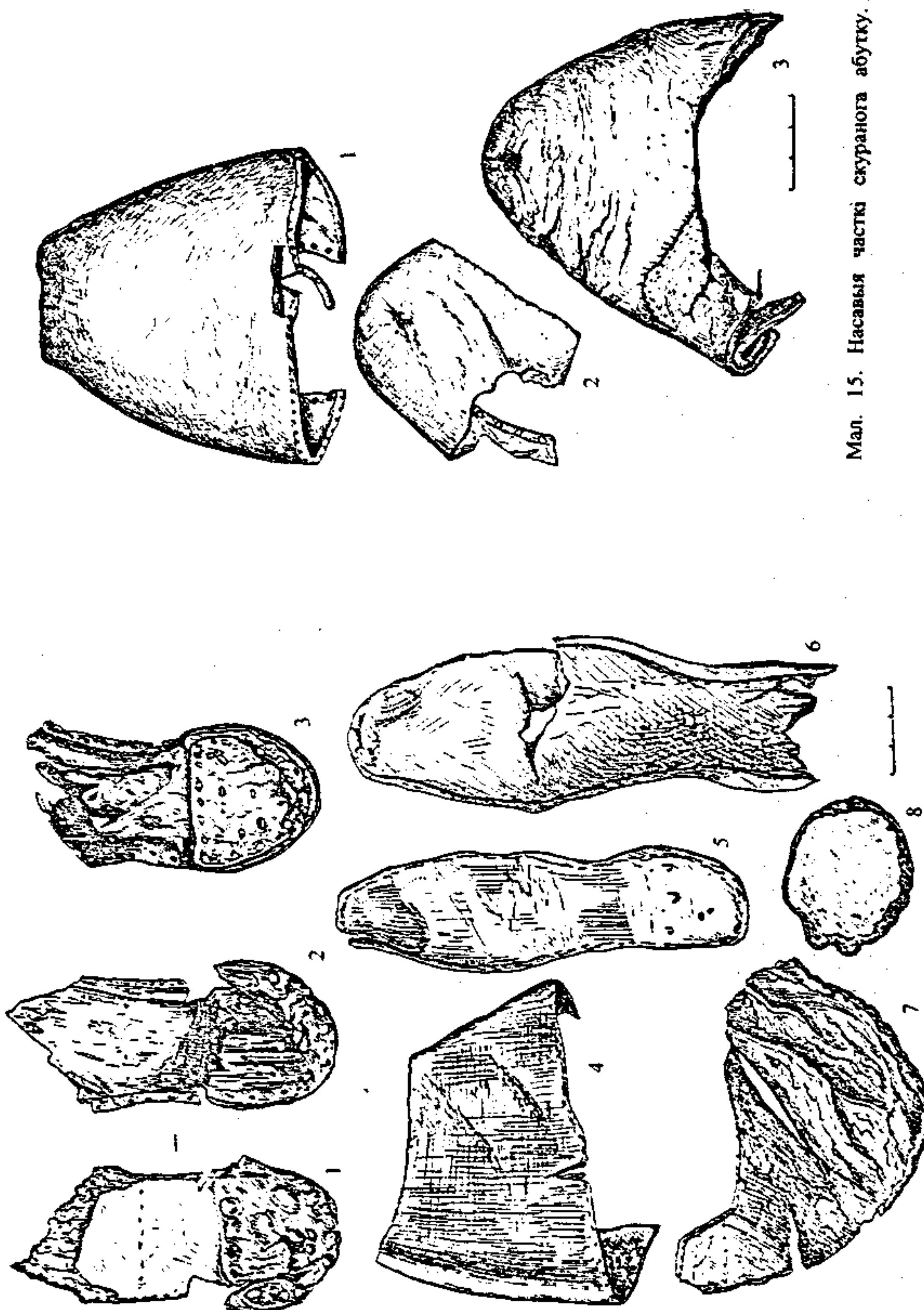

Мал. 15. Насавыя часткі скуранога абутку.

Мал. 14. Дэталі скуранога абутку.

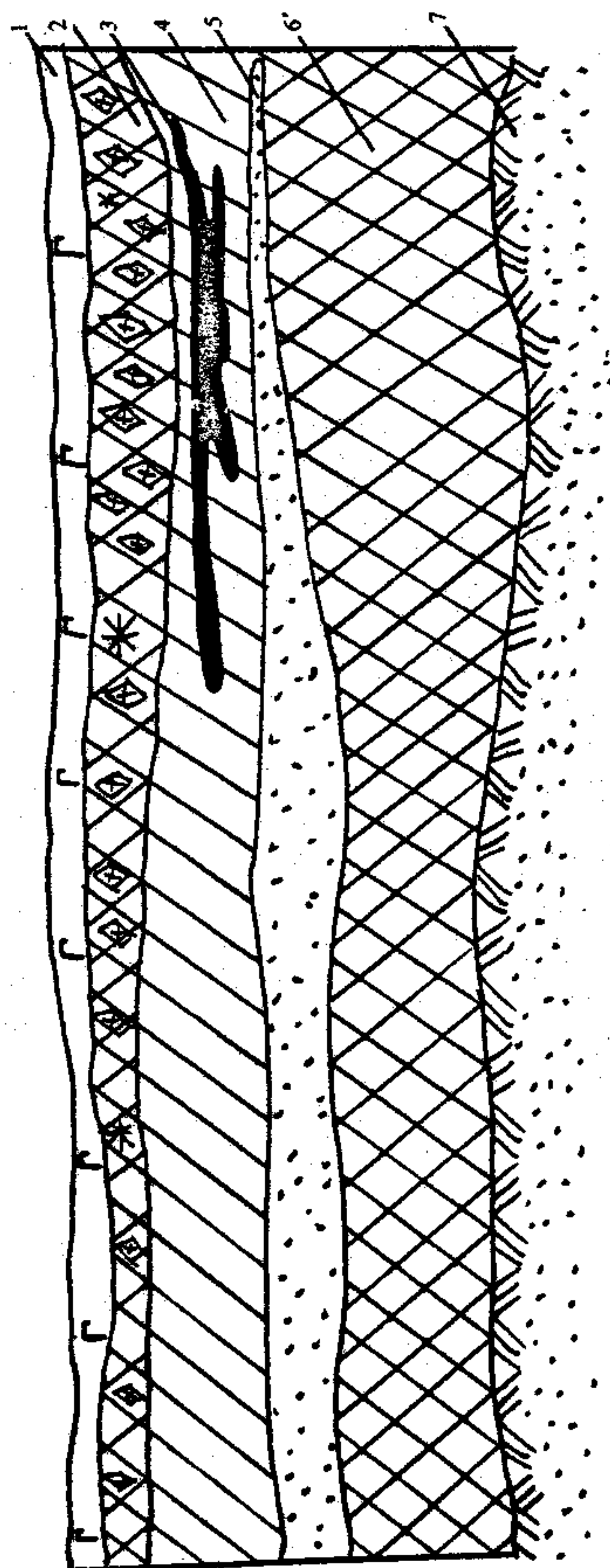

Мал. 16. Фрагмент усходняга профілю (кв. 1–3) траншэі 1 каля касцёла Св.Андрэя.
1 — гумус, 2 — будаўнічы развал, 3 — слой вугалю, 4 — светла-шэры слой, 5 — пясок, 6 — цёмна-шэры слой XVI — XVII ст., 7 — мацерык.

ЗАЙЦЕВА О.Е. (Минск)

ПОЛИВНАЯ ПОСУДА: НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ

1. О категории "поливная посуда".

В широком понимании к поливной относится керамическая посуда, в декоре которой применяется полива. Черепок поливных изделий типологически по технологическому основанию может быть отнесен к терракотам. При изготовлении формовочной массы используется красножгущаяся глина, содержащая железо в количествах Fe_2O_3 - 4,5% - 7%, или маложелезистая глина, содержащая железо в количествах Fe_2O_3 - 2,0 - 2,5%, которая при обжиге дает черепок светлых, близких к белому цветов. В качестве отощителей применяется песок, возможно применение других отощающих материалов (дресва, шамот). Обработка поверхности изделия поливой (глазурью) может выступать как основным, так и дополнительным декоративным приемом.

Следует остановиться на технологии производства полив. Поливы, также как и другие виды стекла, - это сложный расплав на силикатной основе. Вещества, из которых получают стекло, делятся на основные стеклообразующие и вспомогательные материалы. Основные стеклообразующие, выступают в стекле в виде оксида кремния (SiO_2), оксида свинца (PbO), щелочных составляющих оксидов натрия (Na_2O) и калия (K_2O), щелочно-земельных составляющих оксидов кальция (CaO) и магния (MgO). К вспомогательным материалам относятся красители, делающие стекло цветным, глушители, делающие его непрозрачным и обесцвечиватели, с помощью которых снимаются или ослабляются нежелательные цветовые оттенки, обусловленные присутствием в стекле примесей красящих веществ, чаще всего оксидов железа. Все свойства и качества стекла зависят от входящих в его состав компонентов. Для полив используется стеклянная масса, обладающая специфическими свойствами, обусловленными применением их в керамическом производстве. Цветные глазури являются разновидностью окрашенного легкоплавкого стекла. В качестве примеси, которая увеличивает легкоплавкость, используют оксид свинца. Добавлением в шихту свинцовых соединений обеспечивается большая пластичность, мягкость стекла. Путем введения оксидов марганца обеспечивается химическое обесцвечивание стекла (обычно превращение оксида железа FeO в менее заметно окрашивающий стекло оксид Fe_2O_3). Для изготовления глухих (непрозрачных) полив используется оксид олова (Ланцетти, Нестеренко, 1987. С.9-45). Эти поливы принято называть эмалями.

Данные об элементном составе поливы, полученные с помощью тех или иных физико-химических исследований позволяют, применяя метод типологизации по технологическому основанию, устанавливать происхождение серии изделий или отдельной вещи. Использование полив в белорусском керамическом производстве известно с древнерусского времени, при этом традиционно считается, что ранние поливы, имевшие применение в основном в архитектурно-строительной керамике, происхождение свое вели из Византии (Щапова, 1983. С.185), а поливы позднего средневековья имели западноевропейский генезис.

При изготовлении поливных изделий могут быть использованы пластические (лепка, рельеф, нанесение орнаментального штампа по сырой глине, прочерчивание орнамента по сырой глине) и живописные (роспись белым или тонированным ангобом, подпаливная и надполивная роспись керамическими красками) допонительные приемы нанесения декора.

Подводя итог, предлагаем, посуду, черепок которой характеризуется как терракота, а в декоре поверхности применяются поливы относить к категории поливной посуды, вне зависимости от технологической характеристики использованных полив. Использование этого термина зафиксировано в письменных источниках. В книге "Беларуская паліваная кераміка XI - XVIII стст." приведена выдержка из Мытной книги Брестской таможни 1583 г., где есть такая запись:"...горшков белых и полеваных..." (Здановіч, Трусаў, 1993. С.64).

2. О категории "майолика".

Существует мнение о возможности выделения покрытых эмалями изделий с терракотовым черепком в отдельный технологический вид керамики — майолику. Оно зафиксировано в энциклопедической литературе советского и постсоветского времени. Большая Советская Энциклопедия дает такое определение майолики в "широком смысле" - "изделия из цветной обожженой глины с крупнопористым черепком, покрытые глазурью..." (Большая Советская Энциклопедия, 1974. С.222). Положения статьи из Большой Советской Энциклопедии были взяты за основу в статье М.М. Яницкой "Майолика" в Энциклопедии литературы и искусства Беларуси (Энціклопедыя літаратуры і мастацтва Беларусі, 1986. С.386-387). В энциклопедию Археологія і

нумізматыка Беларусі включена статья И.В. Ганецкой, где даются основные положения авторской концепции о майолике (Археалогія і нумізматыка Беларусі, 1993. С.388-389), позже повторенные в развернутом и дополненном виде в книге "Майолика на Беларуси в XI - XVIII вв.". Автор подчеркивает, что такое определение "присутствует во всех словарях и энциклопедиях" (Ганецкая, 1995. С.4).

Однако, если открыть зарубежные, признаные в качестве бесспорных авторитетов, издания, в частности Энциклопедию издательства Ля Русс, то оказывается, что в понятие майолика включены изделий, характеризующиеся другим набором признаков. "Majolique ou maiolique n.f. (ital. majolica, de lile de Majorque) - итальянский фаянс эпохи Ренессанса. Был назван так, потому что согласно традиции способ производства этого вида фаянса был привнесен в Италию арабскими или испанскими мастерами с Болеарских островов...

Следует указать, что под названием полумайолика подразумеваются изделия, белизна поверхности которых происходит не от окиси олова, а получается благодаря тончайшему слою белой глины." (Nouveau Larousse Universel, 1949. С.124)

Большая иллюстрированная энциклопедия древностей, изданная в 1983 г. в Праге в переводе на русский язык, содержит более развернутую характеристику. Майолика, "обладая пористым черепком из содержащей железо и известь, но при этом белой фаянсовой массы или изразцовой глины, покрыта двумя глазурями: непрозрачной, с содержанием олова, и прозрачной блестящей свинцовой глазурью. Декор писали на майолике по сырой глазури, прежде чем обжечь изделие при температуре порядка 1000 градусов. Краски для росписи брались того же химического состава, что и глазурь, однако их существенной частью были такие окислы металлов, которые могли выдержать большой жар (так называемые огнеупорные краски - синяя, зеленая, желтая и фиолетовая)" (Большая иллюстрированная энциклопедия древностей, 1983. С.153).

Отдельные виды керамики различаются в зависимости от состава керамической массы, образовательных свойств черепка (сюда входят такие характеристики как зернистость, однородность структуры и равномерность окрашивания, пористость, фазовый состав спекшейся керамики, процент водопоглощения), особенностей обжига изделий (температура и атмосфера обжига), способов декорирования внешней поверхности (пластические и живописные приемы декорирования) и состава используемых для декора материалов (ангоб, поливы, лаки, краски).

В широком смысле как технологический вид керамики выделяются терракота, фаянс, фарфор и каменная масса. Они отличаются составом формовочной массы, составляющие которой изменяют структуру и, главное, фазовый состав спекшейся керамики. Состав терракотовых формовочных масс был рассмотрен выше. В производстве фаянсовых формовочных масс используется глина, каолин, кварцевый песок, полевой шпат (Большая Советская Энциклопедия, 1973. С.52). Для изготовления их могли использоваться содержащие железо глины (маложелезистые - $Fe2O3$ - 2,0-2,5%), которые окрашивали черепок в различные оттенки розовых и желтых тонов. Однако, чтобы получить черепок с требующимися свойствами необходимо было наличие в тесте таких составляющих как каолин, кварцевый песок и полевой шпат, что обеспечивало требуемую степень спекания черепка при температуре обжига порядка 1000 °С.

Суть принципа декорирования керамических изделий, получивших название майолика, и это общепризнано, заключалась в том, что рисунок наносился жидкими керамическими красками по сырой фоновой поливе, после чего производился обжиг. Керамические краски разделяются на надглазурные и подглазурные. При обжиге надглазурных керамических красок флюс плавится и приплавляет пигмент к поверхности глазури. Учитывая достаточно высокую температуру обжига майолики, при росписи употребляли огнеупорные керамические краски.

Бесспорно использование в майоликовом производстве как оловянных (или свинцово-оловянных), так и свинцовых полив, первые используются при организации фоновой поверхности под роспись, а вторые, бесцветные и прозрачные - при окончательном декорировании изделий для придания им блестящей поверхности.

Суммируя вышесказанное, можно выделить основные внешние признаки майолики. Черепок в изломе однородный, мелкозернистый, пористый, равномерноокрашенный (обычно цветной, различных оттенков розовых или желтых тонов), частично спекшийся. Фоновая поверхность организуется посредством нанесения непрозрачной, опаковой поливы обычно белого цвета (возможно использование цветных непрозрачных полив). Роспись производится огнеупорными надполивными красками, роспись может производиться одной краской (монохромная майолика) или красками различных цветов.

Для уточнения содержания термина "майолика" используем следующий прием. Рассмотрим, какие особенности майолики повторяют "фальшивые" изделия, т.н. "псевдомайолика", очевидно, что внешние особенности, которые подделываются на этих изделиях выделяют майолику среди керамических изделий. В декорировании этих изделий для организации фоновой поверхности используется белый ангоб, роспись производится тонированнными ангобами, затем изделие покрывается бесцветной прозрачной поливой. Итак, подделка имитирует белую фоновую поверхность, многоцветную роспись, блестящую поверхность майоликового изделия. Видимо, эти внешние особенности и следует признать сущностными.

В узком смысле майоликой называют итальянский фаянс эпохи Ренессанса, в искусствоведении этот термин отделяет итальянский фаянс этой эпохи от фаянса заальпийских стран.

В специальных археологических исследованиях для обозначения изделий с терракотовым черепком из маложелезистых глин, покрытых "оловянной, непрозрачной поливой" белого цвета и расписанных по ней "марганцевыми, голубыми и желтыми красками" , иногда используется термин "прото-майолика", однако, во-первых, это относится к керамике, бытовавшей со второй половины 12 до 15 вв., и во-вторых, оговариваются те особенности, которые, по мнению автора, характеризуют эти изделия (Boas, 1994. С.111).

Более широко используется в специальной археологической литературе термины "полумайолика", "псевдомайолика" (Supryn, 1975; Mieroslawski, 1979; Vydrova, 1973), однако в работах последнего времени авторы предпочитают использовать развернутые характеристики: "ангобированнная керамика, или расписная белыми и цветными глинками, которая затем покрыта прозрачной свинцовой поливой" (Szetela-Zauchowa, 1994. С.46.).

Итак, расширение термина "майолика" хронологически либо технологически представляется нецелесообразным. Использование термина в неконвенциональном смысле, особенно для времени, когда в керамическом производстве происходил постоянный бурный процесс совершенствования, поиска новых технологий, изменения форм и декора, связанных как с поиском более рациональных пропорций, так и с изменением предъявляемых к изделиям утилитарных требований, значительно затрудняет понимание сути этих процессов. Однако применение этого термина в общеевропейском понимании, отнюдь не лишено смысла для нашего региона, так как вполне реальны находки привезенных майоликовых изделий, возможны находки майоликовых изделий, произведенных на месте, хотя такая возможность ограничена отсутствием каолинитового сырья на территории Беларуси.

3. О классификации поливной посуды.

Классификационная проблема - одна из наиболее острых методологических проблем современной науки. Выбор метода упорядочения рассматриваемого множества зависит от тех задач, которые ставит перед собой исследователь. Основой классификации является выбор основания.

В белорусской археологической литературе принята классификация по функциональному назначению изделий. Поливная посуда делится на посуду для приготовления еды, столовую и тарную посуду, и гигиеническую посуду. Отдельно выделяется расписная и полихромная посуда. (Зданович, Трусов, 1993. С.24).

В других случаях основой для выделения служит сочетание специфической техники нанесения декора и используемых декоративных мотивов, как, например, в работах немецкого ученого Х. Г. Стефана. Особо отметим выделенную исследователем группу "изделий, расписанных с помощью рожка" (Malhornware), в которую входят изделия с темной фоновой поверхностью и белым рисуном (контуром рисунка) при использовании стилизованного растительного или геометрического орнамента. Такие изделия имели распространение в южной Моравии, в восточной Германии и Баварии, где они датируются концом 16 - первой половиной 17 вв. (Stephan, 1987. С.85-100; ил.36, 37, 41, 60, 68, 129).

Подобные изделия, отнесенные нами к первому типу декоративных блюд - декоративным тарелкам, имели широкое распространение на территории Белоруссии примерно в это же время (см. статью "Поливная посуда из Друи и Дисны второй половины 16 - 17 вв.").

Можно провести типологизацию на основе технологических особенностей используемых в производстве формовочных масс и полив, включив сюда химические характеристики их состава. Подобный метод используется в работе Адриана Дж. Боаса, посвященной западному импорту поливной посуды в государства крестносцев в средние века. Эти уникальные политические структуры являлись достаточно закрытыми от

местного влияния очагами европейской культуры на Ближнем Востоке, что позволяет вычленить специфически христианские (что для данного периода полностью совпадает с понятием европейские (The history of the idea of Europa, 1995. С.32)) черты в приемах оформления поверхности поливной керамической посуды (Boas, 1994. С.102-122). В данном случае для нас интересны изделия, выделенные автором в группу "кипрские изделия 13 в., украшенные сграффито и ленточным оранаментом" (Thirteenth-century Cypriote Sgraffito and Slip-Painted Ware) (Boas, 1994. С.108). Эти изделия составляют подавлющее большинство импорта в христианские государства (до 90%), они начинают бытовать с начала 13 в. и в декадансных формах доживают до 17 в. Декор нанесен цветными глазурями, использована техника сграффито. Судя по иллюстрациям, приведенным в статье, "чаши" ("bowls") расписаны ленточным орнаментом геометрического характера. Можно выделить два варианта цветового оформления поверхности: спиралевидные элементы рисунка белого цвета нанесены на тонированный коричневым цветом черепок; концентрические круги коричневого цвета нанесены на тонированный белым черепок (Boas, 1994. С.110). Это очень напоминает декор изделий, выделенных нами как второй тип декоративных блюд - "расписные полмиски конца 16 - 17 вв.", из раскопок на территории Беларуси (см. статью "Поливная посуда второй половины 16 - 17 вв. из Друи и Дисны"). Проведя кластеризацию результатов, полученных при нейтронно-активационных исследованиях, автор подтвердил предполагаемое место производства данной импортной группы изделий на Кипре. Однако существует и другое мнение относительно производства данной группы керамики (Megaw, 1975. С.40-43). Во всяком случае несомненна ее связь с византийским керамическим производством.

Итак, представляется, что только типологизация изделий по технологическим признакам, а не по их функциональному назначению позволяет объединить в один класс объекты, максимально сходные друг с другом в сущностных признаках. В постсоветской археологической науке этот метод классификации материала - типологизации по технологическому основанию уже разрабатан для некоторых категорий археологического материала и дал свои положительные результаты (Львова, 1989. С.63-64).

ЛИТЕРАТУРА

1. Археалогія і нумізматыка Беларусі. Мінск, 1993.

2.Большая иллюстрированная энциклопедия древностей. Прага, 1983.

3. БСЭ, 1973. Т.12.

4. БСЭ, 1974. Т.15.

5. Ганецкая І. У. Маёліка на Беларусі 11 - 18 стст. Мінск, 1995.

6.Здановіч Н.І., Трусаў А.А. Беларуская паліваная кераміка 11 - 18 стст. Мн., 1993.

7. Ланцетти А.Г., Нестеренко М.Л. Изготовление художественного стекла. М., 1987.

8. Львова З.А. Типологизация по технологическому основанию стеклянных бус севера Восточной европы 8-10 вв. как метод исследования // Тезисы XV международного конгресса по стеклу. Ленинград. 2-7 июля 1989. М.,1989. С.63-66.

9. Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. М., 1983. С.185.

10. Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Мінск, 1986. Т.3.

11. Boas J. Adrian. The import of Western Ceramics to the Latin Kindom of Jerusalem // Israel Exploration Journal. 1994. V.44. N.1-2. P.102-122.

12. Megaw A.H.S. An Early Thirteenth Cen-tury Aegean Glazed Ware // Studies in memory of D.T. Rice. Edinburgh, 1975.

13. Mieroslawski M. Pseudomajolika 16 - 17 wieku z Zamku Krolewskiego w Warszawie // Rocznik Warszawski.Warszawa,1979.T.XV.S.139-61.

14. Nouveau Larousse Universel. Paris, 1949.T. 2.

15. Stephan H. G. Die bemalte Irdenware der Renaissance in Mitteleuropa. Ausstrahlungen und Verbindungen der Produktionszentren im gesampteuropaischen Rahmen. Munchen, 1987.

16. Supryn M. Polmajolikowa ceramica z Jaroslawia // Wiadomosci Archeologiczne. 1975. T. XL. S. 239 - 264.

17. Szetela-Zauchowa T. Miechocin. Nowo-zytny osrodek garncarski// Garncarstwo i kaflarst-wo na ziemach polskich od poznego sredniowiecza do czasow wspolczesnych. Materialy z konferencji - Rzeszow, 21- 23. IX. 1993. Rzeszow. 1994. S.45-72.

18. The history of the idea of Europa. London, 1995.

19. Vydrova J. Italska majolika v ceskoslovenskych sbirkach. Praha, 1973.

ЗАЙЦЕВА О.Е. (Минск)

ПОЛИВНАЯ ПОСУДА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 16 — 17 ВВ. ИЗ ДРУИ И ДИСНЫ

Со второй половины 16 в. производство и использование в быту керамической посуды, декорированной поливами, становится массовым явлением на территории Беларуси. Примерно в это же время археологически зафиксировано появление такой посуды в Друе и Дисне, подвинских городах, переживавших в это время период своего расцвета. Материалы получены автором во время раскопок в населенных пунктах Друя (городской поселок в Миорском районе Витебской области) и Дисна (районный центр Витебской области) в 1986 - 1988 гг. и хранятся в Государственном музее Беларуси, Браславском историко-краеведческом музее (г. Браслав Витебской области) и фондах Института истории АН Беларуси.

Задачей работы является введение в научный оборот информации о поливной посуде подвинского региона Беларуси.

Поливная посуда из Друи и Дисны имеет терракотовый черепок, который характеризуется следующими показателями: черепок равномерноокрашенный красного цвета, пористый, мелкозернистый. Однако следует отметить, что для изготовления поливных горшков могла и часто использовалась глина с примесями средних размеров, проступающими на стенках сосудов.

По археологическим материалам из Дисны и Друи зафиксировано использование прозрачных, свинцовых цветных и безцветных (обесцвеченных) полив. Находки посуды, покрытой непрозрачными, оловянными поливами (эмалями), исчисляются единицами (традиционно они носят название "покрытые эмалями изделия" - подробнее см. статью "Поливная посуда: некоторые матодологические аспекты проблемы"). Для окрашивания полив использовались оксиды железа, меди и марганца (Здановіч, Раханскі, Сінчук, Філонаў, 1993. С.478). Излюбленный изумрудно-зеленый цвет свинцовой поливы средневековых изделий может получаться при введении в ее состав оксида меди в количестве от 2 до 4,5% (Ланцетти, Нестеренко, 1987. С.36). Однако подобный цвет может быть у поливы за счет естественно содержащихся или специально введеных оксидов железа. Обычно в стеклянной массе одновременно присутствуют FeO и $Fe2O3$, при этом один оксид окрашивает ее в голубой цвет, а другой в желтый, при сложении этих оттенков получаются разнообразные оттенки зеленого цвета. При наличии серы в стеклянной массе (в количестве 0,01%) образуется сульфид железа (FeS), придающий поливе интенсивную янтарно-коричневую окраску. Используя опубликованные как у нас, так и за рубежом данные о результатах проведенных исследований методом количественного спектрального анализа полив с посуды можно сказать, что для окрашивания поливы в зеленый цвет оксид меди использовался только в одном случае (из 6 исследованнных образцов зеленой поливы) на фрагменте из Мирского замка (Ганецкая, 1995. Табл.1) для белорусских земель и вообще не использовался в поливах на посуде (всего исследовано образцов зеленой поливы - 5), изготовленной в варшавской гончарной мастерской конца 17 в. (Dabrowska, 1987. Tab.II). Для обесцвечивания стеклянной массы, вероятно, использовался оксид марганца (в количествах более 0,5%).

Изделие могло быть декорировано только поливой, в таких случаях глазурь наносилась сплошным слоем на определенные части изделий, случаев полного глазурования изделия не отмечено. Использовалась в большинстве случаев прозрачная полива зеленого цвета (порядка 80%), реже - прозрачная бесцветная полива (около 15%), в редких случаях отмечено сплошное глазурование прозрачной поливой коричневого цвета (около 5%).

Зафиксирован прием предварительной обработки черепка белым ангобом под поливу, хотя обычно полива наносилась прямо на черепок. Оба эти приема могут быть использованы на одном изделии, например: найдены несколько фрагментов венчиков и стенок горшков, покрытые изнутри зеленой поливой прямо по черепку, а с внешней стороны белым ангобом, причем некоторые сохранили следы зеленой поливы по ангобу.

Иногда под поливу наносили многорядный линейный контррельефный орнамент, обособенно это характерно для поливных горшков (по плечику) и цилиндрических сосудов для питья (в 1,5 - 2,0 см от края). В Дисне и Друе выявленно несколько небольших фрагментов, где под поливу нанесен штампованный орнамент, но изделия, выполненные с использованием этой техники, сколько-нибудь значительного распространения в поливной керамике исследуемых городов не получили.

Широкое распространение в Друе и Дисне получили изделия с подполивной росписью. При их изготовлении используются материалы,

которые были неприменными компонентами в производстве керамики и полив, а значит, имелись под рукой. В частности, оксид марганца, необходимый для обесцвечивания стекла, возможно, используется для создания коричневой фоновой поверхности или для нанесения контурного рисунка под прозрачную поливу. Для обогащения колористической гаммы росписей использовалась зеленая свинцовая полива. Полива, которой производилась окончательная обработка изделия, не всегда достаточно хорошо обесцвечена, иногда она сохраняла зеленоватый, оливковый или желтоватый естественный оттенок. Нанесенная через пытлик (от чешского pytlik - мешок (Стралец, Сінчук, Левічава, 1991. С.11)), такая полива придавала всей поверхности дополнительный колорит.

Можно выделить несколько основных технологических этапов процесса декорирования расписных изделий из Друи и Дисны. Начальный этап — фоновая обработка черепка. Для фоновой обработки обычно использовалась глиняная масса жидкого разведения, содержащая краситель; предположительно, ангоб наносился щеткой. Фон часто наносился только на то пространство, которое затем покрывалось росписью. Так, если расписывалась тарелка, то ангобировалась, обычно в коричневый цвет, внутренняя поверхность бортика, чаши и донца. Выступ между бортиком и чашей и уступ между стенкой и донцем иногда оставался незакрашенным, иногда наоборот дополнительно выделялся другим цветом, в частности наносилась белая полоса. Если же расписывался збан или сосуд для питья, то покрывалась, обычно белым ангобом, наружняя поверхность верхней трети сосуда. Отмечены случаи, когда поверхность дополнительно не обрабатывалась, но они крайне редки.

Следующий этап заключался в нанесении рисунка или его контура белым или коричневым ангобом, который наносился с помощью рожка. Затем рисунок раскрашивался зеленой поливой в жидком виде и, вероятно, подвергался первоначальному обжигу. После чего вся расписанная поверхность дополнительно покрывалась прозрачной поливой.

Расположение узора и его составных частей во многом диктовалось формой и назначением керамических изделий. Этим и объясняется разница, существовавшая в декорировании изразцов и посуды. Декор посуды отличается меньшей сложностью композиции, но большим разнообразием в выборе той или иной схемы, в особенности это заметно на тарелках. В каждом виде изделий существует своя система декорирования, свои композиции. Композиции росписей предметов утвари зависели от формы и назначения предметов. При их большом разнообразии все же есть возможность наметить некоторые закономерности избиравшихся художниками решений. Схемы росписей тарелок строились обычно в двух вариантах: рисунок располагался или независимо от поверхности предмета или же помещался в соответствии с ней. Со второй половины 16 - начала 17 в. почти все предметы, за очень редким исключением, декорированы по строгому канону, с выделением центральной композиции на дне и орнаментального пояса по стенкам чаши и бортику.

Существует несколько вариантов орнамента, из которых два являются основными: стилизованный растительный орнамент и орнамент, содержащий в основном геометрические фигуры. Геометрический орнамент включал различные сочетания вертикальных прямых и волнистых линий, спиралей, петель и т.д. Наиболее популярным было чередование вертикальных прямых и волнистых линий, которые иногда заменялись вертикальным рядом косых линий, т.н. "непрорисованной волны". Возможно использование обоих вариантов орнамента на одном изделиии.

1. Ассортимент поливной посуды из Друи и Дисны.

Ассортимент поливных изделий, выявленных в Друе и Дисне практически тот же, что и в других городах Беларуси. Это горшки, рынки, миски, тарелки (блюда), збаны, кубки, куфли.

В конце 16 в. в Друе и Дисне появляются богато украшенные поливные и расписные тарелки (блюда). Они имеют разнообразные размеры: диаметр по краю бортика от 14,0 до 32,0 см; диаметр донца соответственно от 8,0 до 14,0 см; высота варьируется от 3,5 до 7 см; ширина бортика от 3,5 до 5,5 см. Следует обратить внимание на находку фрагмента расписного блюда, где в бортике по сырой глине было проделано 2 отверстия на расстоянии 1,5 см, видимо, для крепления, т.е. создается впечатление, что тарелки скорее служили украшением, чем посудой. Представляется, что эти изделия нужно отнести к декоративной керамике. Можно отметить, что их форма не связана с качеством декоративного оформления, поливная и росписная тарелки выполнялись в идентичной форме. Видимо, различия здесь не в функциональном назначении, а в цене изделия.

По формам среди декоративных блюд можно выделить два основные типа. Тарелки, бортик

которых утоньшается к краю и имеет с внешней стороны карниз, глубина которого не зависит от размеров тарелки и равняется примерно 1,0 см (Рис.1). Полмиски, бортик которых имеет проявленное под углом завершение, оформленное в виде манжеты (шириной от 2,0 до 3,5 см) на внешней стороне изделия (Рис.2). Тарелки могут быть покрыты цветной прозрачной поливой (по предварительно ангобированному черепку или просто по черепку) и расписаны под бесцветную свинцовую поливу. На тарелках преобладает стилизованный растительный орнамент, геометрические мотивы играют подчиненную роль, для "раскрашивания" орнамента используется жидкая зеленая полива. Орнамент на тарелках располагается в два - три яруса, включая донце, верхний ярус располагался на бортике, средний на стенке чаши, орнамент донца служил центром всей композиции, если изделие было небольших размеров допускалось объединение поверхности донца и стенки чаши в единое пространство. На полмисках обычно использовался геометрический орнамент, смысловыми элементом которого были вытянутые "петли", "спирали", элементы растительного характера сильно стилизованы и трудно определяемы. Орнамент также располагается ярусами, однако внутренняя поверхность чаши и завершение бортика, создающее еще один дополнительный уступ от 1,5 до 2,5 см орнаментируются обычно нанесенными белым ангобом концентрическими кругами. Можно предположить, что это развитие двух различные традиций в производстве декоративных блюд.

Следует отметить находку в Друе тарелок различных размеров, имеющих профиль одного вида, с декором, исполненным в одной технике, но с различным расположением идентичных декоративных элементов в зависимости от размеров изделия. Возможно, что в керамической мастерской, остатки которой были обнаружены при раскопках, выпускались целые сервизы декоративных тарелок, которые наряду с изразцами были излюбленным украшением интерьера жилища. Следует отметить, что подобные тарелки имеют довольно широкий ареал бытования, они встречены в Могилеве, Мстиславле, Гродно, Мире, Витебске (Здановіч, Трусаў, 1993. С.56-57. Мал. 53:1, 99, 100, 101, 102:2, 103:2, 3, 104, 106), однако в Полоцке встречены полностью совпадающие изделия (такая же ситуация и с друйскими изразцами, происходящими из этой мастерской (Зайцава, 1990. С.87)).

Обнаружены несколько фрагментов блюд, декор которых выделяется среди общей массы находок. Это часть тарелки из Друи, в декорировке которой использован точечный штамп: в углубления, оставленные им на поверхности, внесена коричневая краска, затем все изделие покрыто бесцветной прозрачной с зелеными пятнами поливой. Обнаружено несколько фрагментов блюд, способ обработки поверхности которых пока не известен по материалам других городов Беларуси. По сохранившимся фрагментам можно предполагать, что одно изделие относится к тарелкам, а другое к полмискам (диаметр=15,0 см). Поверхность покрыта белым ангобом, по которому поливой нанесены правильные ряды точек (диаметром меньше 1 мм), затем вся поверхность покрыта прозрачной слабоокрашенной поливой, причем с случае, когда точки темно-зеленые, покрывающая полива имеет светло-зеленый, когда коричневые - желтоватый оттенок.

По формам выделяется несколько типов поливных горшков. Наиболее распространены горшки с прямым или сложнопрофилированным венчиком, посаженным прямо на тулово (Рис.5: 10). Горшки этого типа обычно дополнительно украшены по плечику многорядным линейным прочерченным орнаментом. Другой тип поливных горшков имеет небольшую плавно выгнутую шейку и небольшой плавно отогнутый венчик, который также может быть сложнопрофилированным. Размеры поливных горшков небольшие: диаметр венчиков 18,0 - 20,0 см, диаметр донца 12,5 - 14,5 см. В большинстве случаев горшки покрыты поливой только изнутри (обычно зеленой, редко бесцветной, в единичных случаях коричневой), иногда полива наносилась с двух сторон (по внешней стороне горшок поливался до уровня максимального диаметра, при этом обычно поверхность предварительно обрабатывалась ангобом). Визуально полива различается по прозрачности и насыщенности цветом. В Дисне были обнаружены фрагменты, составляющие полный профиль одного довольно большого (диаметр венчика 17,0 см, диаметр донца 17,0 см, высота 28,0 см, высота венчика 4,5 см) горшка, принадлежащего к первому типу, покрытого изнутри бесцветной свинцовой поливой, который изготовлен из теста с большим содержанием крупных примесей. Этот горшок, отличающийся от других поливных, был обнаружен в развале печи 17 в. и, возможно, использовался в качестве печной арматуры или приспособления для нагревания воды, о чем косвенно свидетельствует и специфика распределения копоти на венчике и тулове горшка

(Рис.3). Интересны находки двух донцев (с диаметрами 8,2 и 10,0), обнаруженных в Дисне, со следами подсыпки на гончарном круге, покрытые изнутри зеленой поливой (в одном случае отмечаются пятна зеленой поливы на внешней поверхности). Они находились в слое рядом с бытовой керамикой конца 15 в., что может свидетельствовать о существовании местной традиции производства поливных изделий.

Рынки покрыты зеленой, в отдельных случаях коричневой поливой изнутри, визуально полива различается по прозрачности и насыщенности цветом. Размеры ножек значительно варьируются от 4,0 до 7,5 см. Обнаружен фрагмент небольшой рынки полного профиля: высота миски 7,5 см, диаметр венчика 18,0 см, высота ножек 4,0 см. Изнутри образец покрыт зеленой свинцово-оловянной поливой. Следует, однако, посетовать на сложность проведения физико-химических анализов для отдельных образцов, ведь по одному внешнему виду не всегда удается определить химический состав поливы, особенно для археологических находок, столько времени пролежавших в земле.

Сосуды для питья представлены сосудами различными по форме, которые можно разделить по типам следующим образом: небольшие горшкоподобные сосуды, которые обычно имеют одну или две ручки, овальные в разрезе; цилиндрические сосуды, имеющими ручку прямоугольную или овальную (для более поздних образцов); сосуды сложнопрофилированные, иногда имеющие ручки, прямоугольные или овальные в сечении.

В принятой в белорусской археологической литературе для поливных сосудов для питья терминологии, употребляются названия кубок (кубочек), куфель, кружка. Кубком, или кубочком, называют сосуды, что "напоминают по форме небольшие поливные или дымленые гаршочки с ручкой, которые имеют диаметр устья 7 - 8 см и копируют большие". "Куфель обычно высокий, иногда имеет не круглое, а прямоугольное ухо, иногда и два, размещенные симметрично". "Кружка более присадистая, немного более широкая." (Здановіч, Трусаў, 1993. С.28- 29).

В польской археологической литературе для керамических сосудов для питья используются номинативы "kufel" и "kubek" (Szetela-Zauchowa, 1994. S.47-50; Sulkowska-Tuszynska, 1994. S.121-137), причем устоявшейся классификации не существует. Один и тот же тип сосуда может быть у разных исследователей назван по-разному, однако обычно по отношению к цилиндрическому сосуду используют номинатив "kubek".

Можно предпринять попытку на основе анализа происхождения форм сосудов. идентифицировать употреблявшиеся в письменных источниках названия с сосудами, выявленными в ходе археологических исследований

Сосуды цилиндрической формы с ручкой своеобразных очертаний - наиболее древняя форма сосудов для питья, они восходят к резным сосудам из дерева. Эти сосуды имеют аналоги в деревянной утвари. Сосуды, которые могут быть как деревянными, так и керамическими, в средневековой польской литературе 16 - 17 вв. называются куфлями (Historia kultury materiałnej Polski w zarysie. 1978. S.312).

Цилиндрические сосуды могут иметь ручку, возможно две, прямоугольные или овальные в сечении. Иногда в 1,5 см от верхнего края по внешней стороне прочерчены два ряда на расстоянии 1,0 см линейного орнамента под поливу. Обычный диаметр 10,0 см. Сосуды обычно зеленополивные, политы с обеих сторон, иногда вид поливы внутри и снаружи различается (с внешней стороны полива более насыщенного цвета). Обнаружены единичные фрагменты от расписных куфлей. Геометрический орнамент нанесен по внешней стороне темно-коричневым цветом по белому ангобу под бесцветную свинцовую поливу, изнутри сосуд покрыт зеленой поливой.

Встречено несколько фрагментов куфлей, изготовленных из каменной массы (по особенностям цветовой гаммы вероятное место производства этих изделий - Рига).

Сосуды для питья, по форме напоминающие горшок, генетически связаны с керамическими изделиями. По своим формам они близки одновременным им поливным горшкам, повторяя их в основных типах пропорций формообразующих элементов (Рис.4: 1,2). Следует отметить, что в польской археологической литературе сосуды таких форм часто называют "garnuszek" (Szetela-Zauchowa, 1994. S.50). В польских письменных источниках второй половины 16 - начала 17 вв. в ряду сосудов для питья упоминается "dsbanok" (Historia kultury materiałnej Polski w zarysie, 1978. S.312). По формам збан восходит к местным горшкам с довольно высоким прямым венчиком, которые, появившись в конце 15 в., существуют недолгое время и в 17 в. сливаются с формой збана.

Горшкоподобные сосуды для питья в большинстве зеленополивные (иногда покрыты бесцветной свинцовой поливой, в единичных случаях коричневой свинцовой поливой), полива наносилась изнутри, иногда с двух сторон,

включая ручку (отмечены случаи, когда вид поливы изнутри и на внешней поверхности не совпадал). Встречены расписные образцы. Роспись располагалась на внешней поверхности верхней трети сосуда , изнутри сосуд покрывался зеленой поливой. Диаметр венчика 10,0 - 12,0 см, диаметр донца 6,0 - 7,0 см. Имеют ручку овальную в разрезе, которая может быть с одним или двумя ровиками по внешней стороне. При раскопках 1987 г. на "Устье" в Друе выявлен целый расписной экземпляр. Сосуд расписан по внешней стороне горловины. Фоновая поверхность обработана белым ангобом, геометрический орнамент в виде чередующихся вертикальных прямых и волнистых линий коричневого цвета нанесен под бесцветную свинцовую поливу.

Сосуды сложнопрофилированные, имеющие цилиндрическую нижнюю часть небольшого диаметра (диаметр ее немного больше у основания), плавно расширяющиеся в верхней части сосуда (Рис.4: 3). Судя по формам и некоторым функциональным особенностям отдельных частей сосуда своим прототипом они имеют металлические или стеклянные сосуды. Сложнопрофилированные сосуды, представляется, имеют аналог в стеклянных сосудах для вина. А.Брюкнер предлагает производить польское "kubek" от латинского "cupa" - сосуд для вина (Bruckner, 1957. S.279), впрочем, следует отметить, что с ним согласны далеко не все исследователи, в частности ему возражает М. Фасмер (Фасмер, 1986. С.394).

Збаны сохранились в небольшом количестве находок. Диаметр сложнопрофилированного венчика от 10,0 до 15,0 см. Сохранились зеленополивные и расписные фрагменты, полива изнутри и частично снаружи. Роспись наносилась по верхней трети наружной поверхности сосуда, захватывая плечики. Орнамент в основном геометрического характера наносился белым ангобом на предварительно обработанный фоновым покрытием коричневого цвета или на дополнительно не обработанный черепок (Рис.5: 1-8). Встречен фрагмент горла сосуда, расписанный стилизованным растительным орнаментом с использованием зеленой свинцовой поливы (Рис.5: 8). Интересна находка горла збана из Дисны (диаметр 15,0 см, высота 6,5 см), венчик сложнопрофилирован, по внешней стороне иммет карниз на расстоянии 2,0 см от края. Горло декорировано горизонтальными темнокоричневым полосами шириной 0,6 - 0,7 см, расположенными на расстоянии 1,3 - 1,4 см, начиная от карниза до места перехода горла в тулово, причем под нижней полосой процарапана однорядная волна. Затем изделие покрыто свинцовой поливой оливкового цвета (Рис.5: 1).

Интересны находки остатков маленьких сложнопрофилированных сосудиков в формах, близких к збану. Их размеры: диаметр донца 5,0 - 5,5 см, диаметр венчика 4,0 см, приблизительная вышина 13,0 - 14,0 см. Они могли быть зеленополивными (один экземпляр был покрыт светло-коричневой поливой) и расписными. В Дисне обнаружен сосуд в хорошей сохранности, у которого отсутствует венчик (диаметр донца 5,5 см, диаметр горла 3,5 см, диаметр максимального расширения тулова 8,0 см, высота до максимального раширения тулова 6,0 см, высота тулова до горла 9,0 см), сохранились следы крепления ручки (на высоте 5,5 см от основания). Черепок розового цвета (что нехарактерно для местных железистых глин), плотный, без визуально определимых примесей. С внешней стороны покрыт белым ангобом по горловине под бесцветную свинцовую поливу, такая же полива покрывает сосуд частично и изнутри. По горлышку сохранились фрагменты росписи из рожка в виде коричневых чередующихся вертикальных прямых и волнистых линий.

Среди находок бытовой керамики следует отметить находки поливных подсвечников, игрушек-свистулек, расписанных ангобом. Особенно интересна находка расписного коника-свистульки в Друе, декор которого исполнен в той же технике, что и расписная посуда белым рисунком по темному фону.

Подводя итоги, следует отметить, что:

1) поливная посуда из Друи и Дисны состояла из столовой и декоративной посуды;

2) столовая посуда Друи и Дисны включала широкий ассортимент поливных изделий;

3) полива наносилась прямо на черепок или на черепок, предварительно обработанный ангобом, причем оба приема могли сочетаться на одном изделии; ангоб при этом использовали для организации фоновой поверхности "парадной" стороны изделий, т.е. он играл скорее декоративную роль, чем технологическую;

4) изделия расписывались по фоновой поверхности, организованной белым ангобом или тонированным в коричневый цвет раствором с силикатным наполнителем; роспись производилась с помощью рожка цветом противоположным тону фонового покрытия; использовался стилизованный растительный и геометрический орнаменты; для раскрашивания растительного орнамента иногда применялась свинцовая полива зеленого цвета; расписанные изделия покрывались бесцветной свинцовой поливой.

Особенности техники росписи поливных изделий (т.н. роспись из рожка), в начале 17 в. распространившейся по всей территории Беларуси, сохраняя при этом присущие именно ей технологические, стилистические и колористические особенности, практически без учета локальных особенностей местной керамики, позволяют предположить перенос ремесленных технологий, генетически связанных с гончарным производством восточных немецких земель, Баварии или Южной Моравии. Кем были эти мигранты-ремесленники, предстоит еще определить. Однако, непосредственно в малые подвинские города подобная керамика пришла, несомненно, из торгового и ремесленного центра этого региона города Полоцка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ганецкая І. У. Маёліка на Беларусі 11 - 18 стст. Мінск, 1995.

2. Зайцава В.Я. Кафля 16 - 17 стст. з Друі // Весці АН БССР. Сер. грам. нав. 1990. N1. С.80-88.

3. Здановіч Н.І., Раханскі І. Я., Сінчук І.І., Філонаў Б.А. Паліва. // Археалогія і нумізматыка Беларусі. Мінск, 1993. С.478

4. Здановіч Н.І., Трусау А.А. Беларуская паліваная кераміка 11 - 18 стст. Мн., 1993.

5. Ланцетти А.Г., Нестеренко М.Л. Изготовление художественного стекла. М., 1987.

6. Стралец М.В., Сінчук І.І., Левічава Н.Д. Малавядомыя старонкі гісторыі Беларусі: перыядызацыя, духоуная і матэрыяльная культура, манеты (Матэрыялы у дапамогу настаунікам сярэдніх школ). Брэст, 1991.

7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1986. Т.II.

8. Bruckner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa. 1957.

9. Dąbrowska M. Kafle i piece kaflowe w Polsce do konca XVIII wieku. Wrocław, Warszawa. 1987.

10. Historia kultury materiałnej Polski w zarysie. Warszawa, 1978. Tom III od XUI do połowy XUII w. S.312.

11. Sulkowska-Tuszynska K. Technologia, asortyment i funcji srednijwiecznych naczyn ceramicznych uzywanych w klasztorze norbertanek w Strzelnie, woj. bydgoskie // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemach polskich od poznego srediowiecza do czasow wspolczesnych. Materiały z konferencji - Rzeszow, 21 - 23. IX. 1993. Rzeszow. 1994. S. 121 - 137.

12. Szetela-Zauchowa T. Miechocin. Nowozytny osrodek garncarski // Garncarstwo i kaflarstwo... 1994. S.45-72.

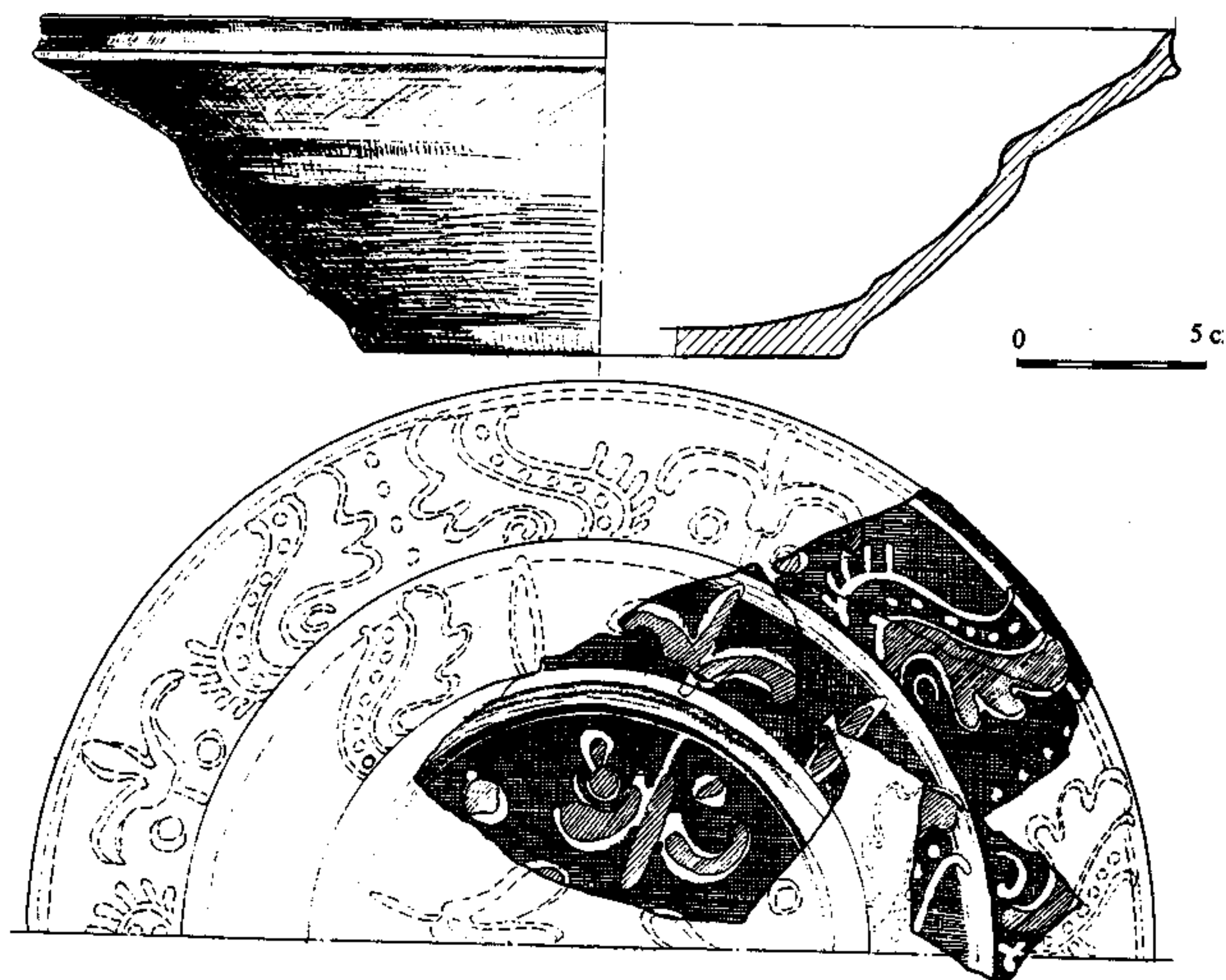

Рис. 1. Расписная тарелка 17 в.

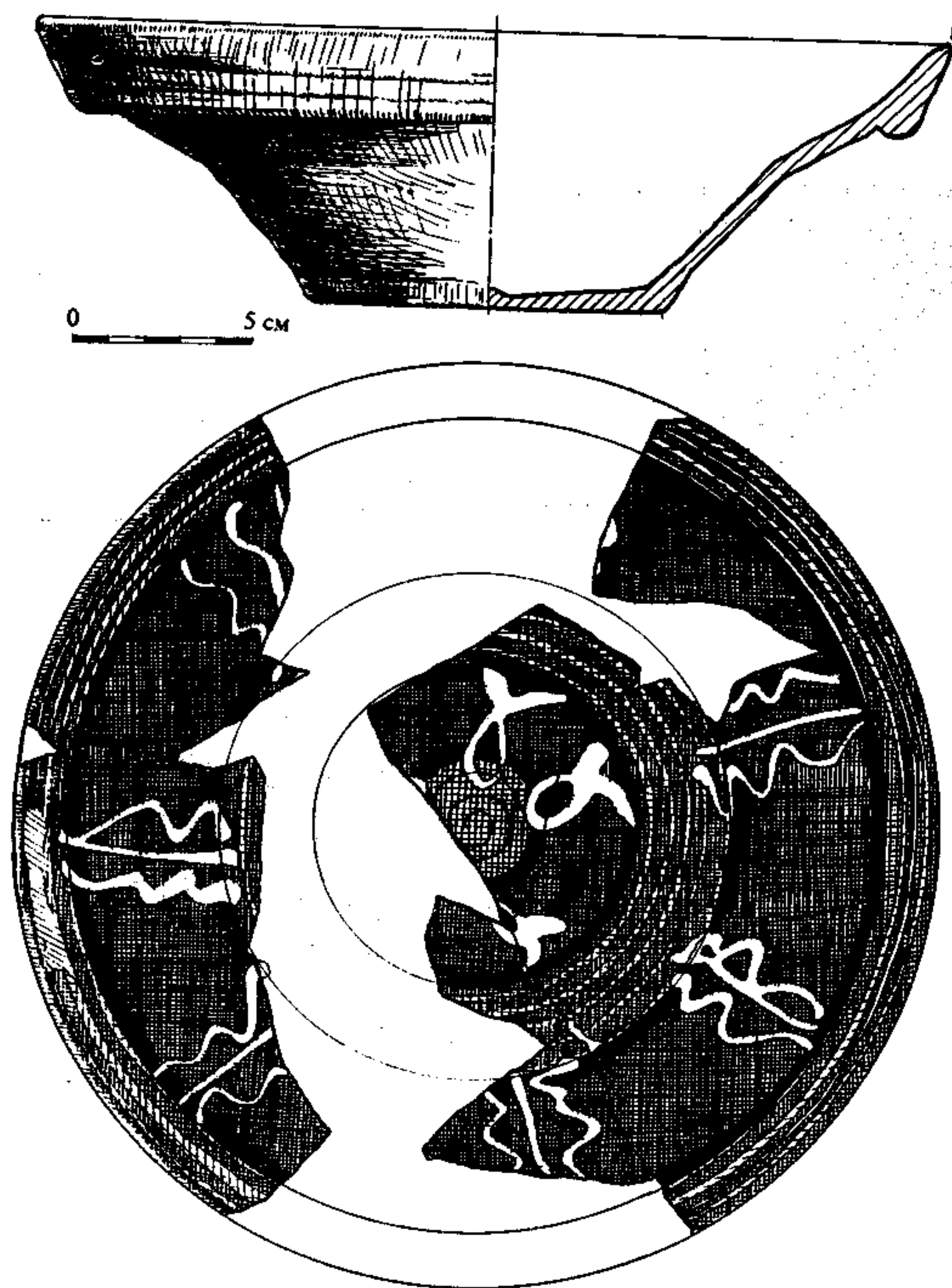

Рис. 2. Расписной полмисок 17 в.

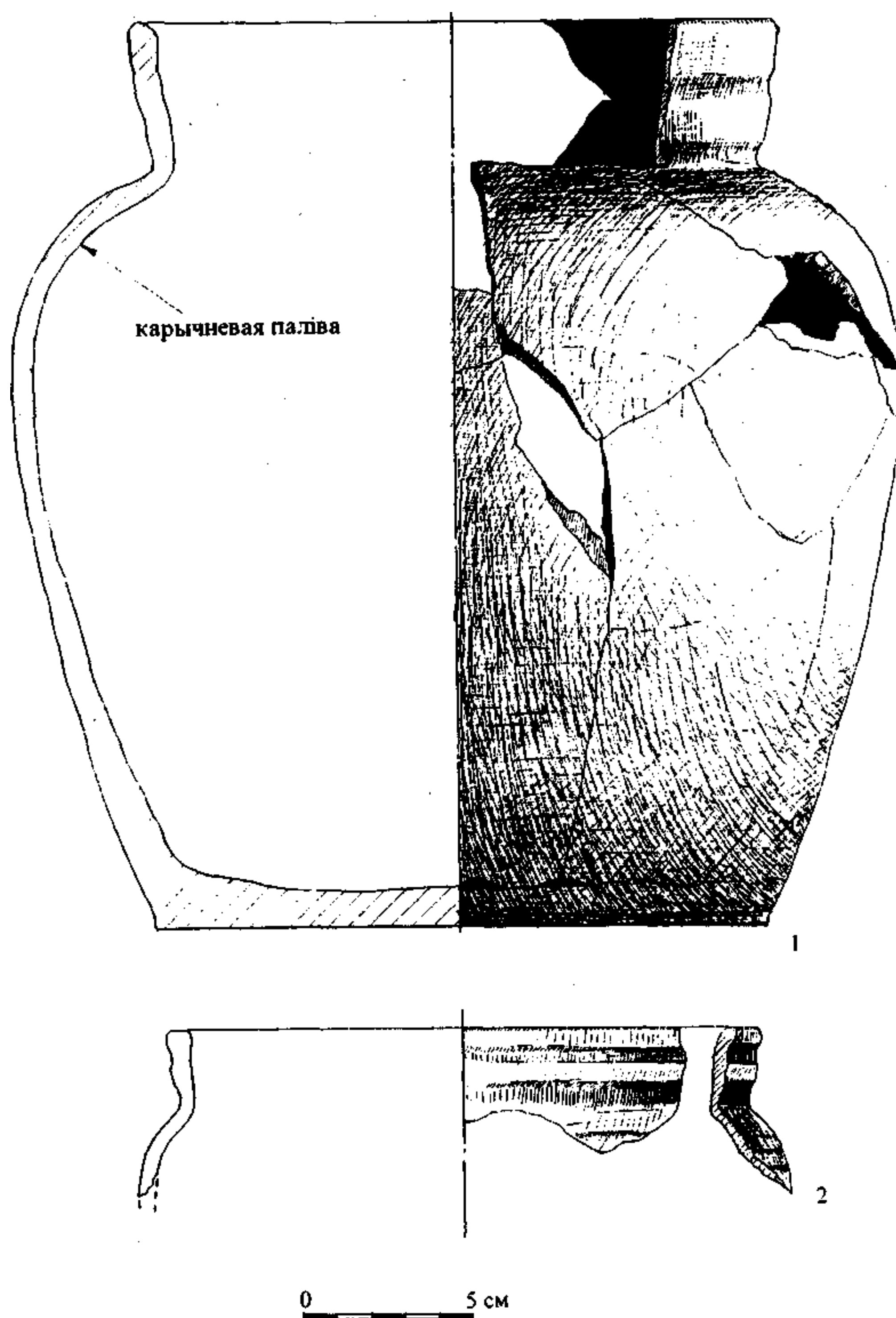

Рис. 3. Поливной горшок конца 16 — первой половины 17 в.

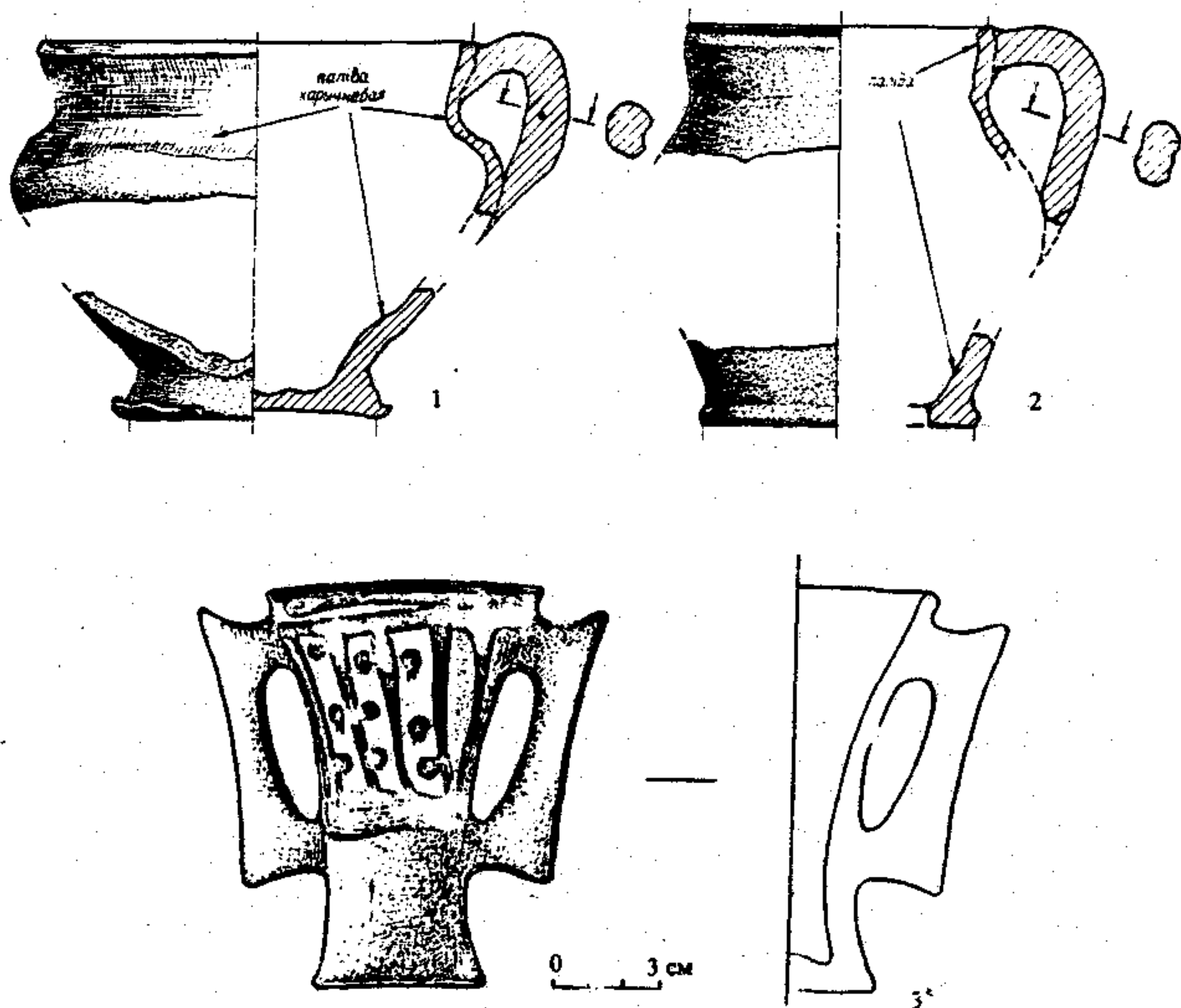

Рис. 4. Поливные сосуды для питья 17в.

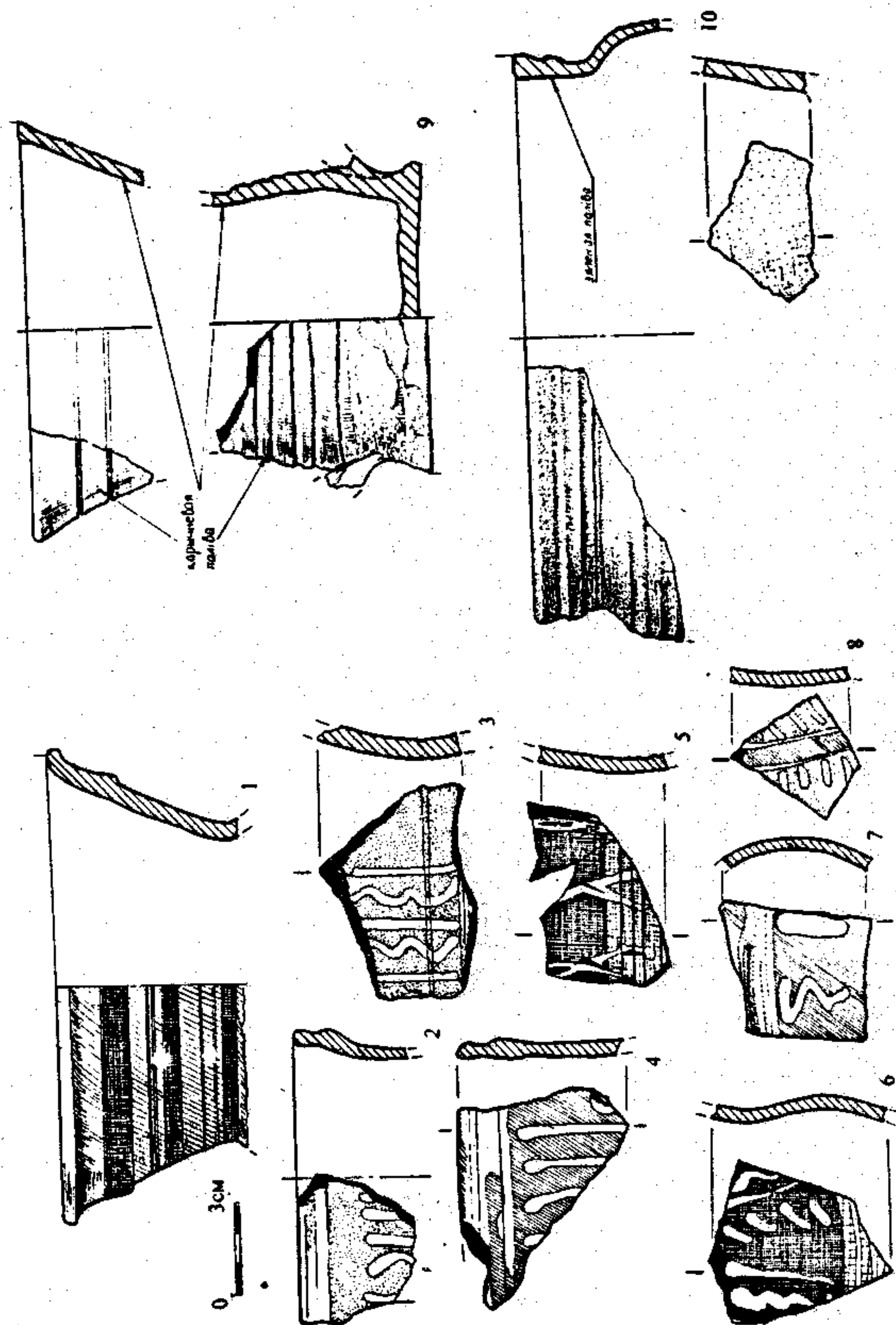

Рис. 5. Посуда 17 в. 1-8 — Варианты росписи збанов 17в.; 9, 10 — поливная посуда 17 в.

ПАЗДНЯКОЎ В. С. (Мінск)

ХРЫСЦІЯНСКІЯ СВЯТЫНІ КЛЕЦКА XV — XIX стст.

Даўні беларускі горад не можна ўявіць сабе без яго святыняў. Касцёл, царква, сінагога, мячэць — вось яго візітоўка, сімвал веры, культуры, гісторыі. Страчваецца святыня — і знікае сама гісторыя горада. Так зніклі некалькі старонак і старажытнага Клецка.

Горад упершыню ўпамінаецца ў летапісах пад 1127 г. як цэнтр асобнага княства, уладар якога Вячаслаў Уладзіміравіч паводле загада вялікага князя кіеўскага Мсціслава Уладзіміравіча ўдзельнічаў у паходзе на Полацкае княства (ПСРЛ, 1962, Т. 1. Стб. 297; Т. 2 . Стб. 292). Не можа быць сумненняў, што на той час у Клецку існавала царква. Пад час археалагічных раскопак відавочных яе слядоў не была выяўлена, адно толькі ускосныя — бронзавая лампадка першай паловы XIII ст. і гліняныя палавыя пліткі канца XII — першай паловы XIII ст. (знойдзены два абломкі). Падобня пліткі — звычайны элемент убранства мураваных старажытнарускіх цэркваў, радзей — драўляных храмаў, або багатых грамадскіх пабудоў, палацаў (Раппопорт, 1994. С. 47).

Першыя дакладныя звесткі аб клецкіх цэрквах атрымліваем толькі з сярэдзіны XVI ст., калі вялікая княгіня Бона пачала праводзіць у Клецкім княстве валочную памеру. У самім горадзе памера прайшла ў 1552 г. Помнікам гэтай падзеі застаўся "Рэестр памеры зямель на валокі" — першы інвентар горада (Писцовая книга ..., 1884). У ім упамінаюцца 4 клецкія царквы і манастыр. Гэта, папершае, замкавая саборная ("прыбітная", ад "прэсвітэр") царква Раства Прачыстай Багародзіцы. У яе быў самы вялікі прытч: свяшчэннікі Васіль Андрэевіч, Ігнат Іванавіч, Павел Хвёдаравіч, Аўраам Якаўлевіч, Аўраам Юдзітавіч, Васіль Крупіч, пратапоп Сямён Іванавіч, панамар Цішка Хаткевіч.

Васкрасенская царква мела як найменей свяшчэннікаў Юдзіта Якававіча і Якава ("папа").

Свяшчэннікам царквы св. Спаса быў Іван Вакуліч.

Пры царкве св. Мікулы (Мікалая) свяшчэннікам быў Трахім Васільевіч. Гэта адзіная праваслаўная царква, месцазнаходжанне якой можна ўстанавіць паводле данных інвентара 1552 г. Яна стаяла на пасадзе, непадалёк адзінага ўвахода на ўмацаваны вакольны горад (Дольны замак), на рагу будучай вул. Гродскай і вул. Віленскай (Поздняков, 1991).

Назвы клецкіх цэркваў звычайныя для беларускіх храмаў XVI ст. і больш ранняга часу. Такія назвы нясуць і пэўную грамадскую нагрузку. Вядома, што нябесным заступнікам князёў (княскай улады) у старажытнай Русі лічыўся Спас, а духавенства (царкоўнай улады) — Багародзіца. У гэтым сэнсе прысвячэнне галоўнага храма Клецка Багародзіцы паказвае на больш значную ролю ў жыцці горада духоўнай улады, чым княскай, — можа, адбітак таго, што ў Клецку так і не ўсталявалася ўласная княская дынастыя? Відавочна, што гэтая саборная царква Раства Прачыстай Багародзіцы знаходзілася ва ўмацаваных частках горада — на дзяздінцы ці вакольным горадзе, як і Васкрасенская і Спаская. Інакш іх месцазнаходжанне на гарадскіх вуліцах было бы адзначана інвентаром 1552 г. Толькі адзін клецкі храм — св. Мікулы стаяў па-за ўмацаваннямі. Яго месцазнаходжанне па-свойму заканамернае. Св. Мікола замяніў у славян язычніцкага Валоса (Велеса) і застаўся заступнікам гандляроў і ўвогуле паспалітага люду (Успенский, 1982. С. 64). Звычайнае месца Мікольскага храма — на пасадзе, на гарадской гандлёвай плошчы, дзе раней стаялі ідалы Валоса. А звычайнае масца гандлёвай плошчы — каля ўязной брамы. Клецкая царква св. Мікулы адпавядае гэтай схеме. Яна стаяла ля брамы вакольнага горада, з якой ішоў шлях у паўднёвым накірунку (будучая вуліца Гродская).

Замкавая Прачысценская царква была, бадай, самая багатая, яе прытчу ў 1552 — 1555 гг. належала 11 валок 20 маргоў 26,5 прутоў зямлі каля Клецка. Спаская царква мела 2 валокі 2 маргі 29,5 прутоў , Васкрасенская — 1 валоку 2 маргі 9,5 прутоў, Мікульская — 10 валок 26 маргоў 17 прутоў, але тут трэба мець на ўвазе, што адразу 10 валок перадаў ёй земянін Война Грычыновіч (т. зв. Мікульскі востраў на р. Туча). Адзначым, што

прыведзеныя намі лічбы не зусім супадаюць з падлікамі камісараў вялікай княгіні Боны, якія праводзілі валочную памеру, але такога роду памылкі часта сустракаюцца ў тагачасных дакументах. Такім чынам, самымі значнымі землямі валодаў замкавы, саборны храм, а самымі малымі, калі не лічыць апошняга шчодрага дару — Мікульская царква ўвогуле па-за ўмацаваннямі. Гэта можна лічыць па-свойму заканамерным.

Усе храмы былі, відаць, драўлянымі. Іх знешні выгляд збольшага застаўся нам невядомым. Адзінае выключэнне — Мікульская царква. На гравюры Т. Макоўскага, якая падае панараму горада прыкладна пачатку XVII ст., над адным з будынкаў знаходзіцца лацінскі надпіс "Templum Russum", г. зн. "Рускі храм". Яго месца на плане горада прыкладна адпавядае менавіта Мікульскай царкве. На гравюры бачны толькі яе вялікі стромкі дах і маленькая вежка з цыбулінай. Гэта тыпавое вырашэнне драўлянага храма ў Беларусі.

Інвентар горада 1552 г. падае унікальныя звесткі аб адзіным вядомым праваслаўным клецкім манастыры. Ён насіў імя св. Пятніцы (г. зн. св. Параскевы). Манастыр быў прыгарадным, дарэчы, як усе дамангольскія старажытнарускія абіцелі, і знаходзіўся на правым беразе р. Лань насупраць Клецка. Ігуменам на той час быў Раман Барысавіч . Яго зямельныя ўладанні ў час валочнай памеры не былі вымераны. Пазней яны перайшлі да горада. Інвентар Клецка 1575 г. адзначыў, што зямля на тым месцы разбіта на агароды, якія раздадзены гаражанам. На той год "агародаў каля манастыра" было 18, кожны памерам у адзін морг (НГАРБ, ф. КМФ — 5, воп. 1, спр. 1687. Л. 9 адв.). Інвентар Клецка 1626 г. манастыра ўжо не адзначае, а называе проста "агароды Манастырскія" (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3135. Л. 20 адв.).

Цяжка сказаць, ці закранула валочная памера Боны царкоўныя будынкі, але ўвогуле праваслаўная царква ў Клецку адчула перамены. Да сярэдзіны XVI ст. прытч цэркваў абзавёўся пэўнымі зямельнымі ўладаннямі, часам у выглядзе дробных шматкоў, раскіданых па ўсяму Клецкаму княству. Бона забрала іх сабе і дала ўзамен зямлю ў асноўным на паўночны захад ад Клецка, на правым беразе Лані недалёк ад двара Шчэпічы. Такім чынам зямля праваслаўных святароў з большага была зведзена ў адзін масіў. Вялікакняская адміністрацыя атрымала відавочную палёгку для кантролю прытчу. Інвентар 1575 г. на гэтым месцы адзначае сяло Паповічы — нашчадкаў тых святароў (НГАРБ, ф. КМФ — 5, воп. 1, спр. 1687. Л. 23, 122, 142 адв.).

На гэтым канчаюцца нашыя веды пра старажытнія праваслаўныя святыні Клецка. Адно толькі Пракоп Леванавіч, які ў 1552 г. быў дзякам саборнага клецкага храма, дамогся ў 1566 г. месца свяшчэнніка віленскай царквы св. Міколы і выдаў віленскім бурмістрам ліст з абавязкам трымаць царкву ў парадку (АСД, 1869. Т. 6. С. 33). Царква была знакамітая, фундаваная яшчэ другой жонкай Альгерда вялікай княгіняй Уллянай Цвярской і нанава збудавана гетманам Канстанцінам Астрожскім у гонар славутай перамогі пад Оршай у 1514 г.

Прыняццё ў 1596 г. праваслаўнымі уніі з каталікамі не магло абысці Клецк, тым больш, што ўладальнік горада Ян Альбрыхт Радзівіл быў шчырым католікам. Як адбывалася унія ў Клецку, невядома. Ёсць толькі адзіны штрых да гэтай падзеі. Мялеці Сматрыцкі ў кнізе "Elenchus pism uszczypliwych" (Вільня, 1622), назву якой можна перакласці як "Выкрыццё з'едлівых твораў", так апісаў беды сваіх на той час адзінаверцаў: "А што творыцца па гарадах і мястэчках княскіх і панскіх, у Быхаве, Шклове, Беліцы, Дуброўне, Клецку, Давыд-Гарадку, Яраславе, Роўне, Алыцы, Алесцы, Бярдзічаве і многіх іншых! У іх з-за вашай уніі, паводле вашага патрабавання, бедныя людзі зняволеныя і катаваныя, абцяжараныя грашовымі штрафамі, церпяць уціск і ганенні" (Жукович, 1908. С. 19). Напісана палымяна, але вельмі не канкрэтна.

Недзе ў гэты час у Клецку з'явіліся дзве драўляныя уніяцкія царквы, канешне, не без дапамогі радзівілаўскай адміністрацыі. Яны ўпершыню адзначаны інвентаром горада 1626 г. (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3135. Л. 8).

Васкрасенскую царкву паставілі амаль у цэнтры горада, ва ўсходнем куту Рыначнай плошчы. Больш-меньш дакладна яе месцазнаходжанне паказана на рукапісным плане-замалёўцы пачатку XIX ст. (НГАРБ, ф. 694, воп. 4, спр. 1089. Л. 452 адв.). Выгляд першапачатковай царквы невядомы. Інвентар 1784 г. падае апісанне, відаць, новага

будынка: "Брусаваная, раскошна будаваная, гонтамі крытая, з двума вежачкамі спераду пры фацыяце і на іх жалезнымі крыжамі. Над вільчыкам малы купалок з жалезным крыжам на ім, як і на тых двух большых купалах, пакрытых бляхай. Да той царквы бабінец... Падлога і столь у царкве з дошак. Вакон у дрэва зробленых у царкве восем, а два — ў бабіцы. Хоры з точанымі балясамі. Краткі перад царскімі варотамі маляваныя. Царскія вароты сталярскай работы, на жалезных завесах, маляваныя, над каторымі складзены іканастас з дванаццаці апосталаў, пракорокаў і іншых абразоў, у тым іканастасе змешчаных. Вялікі алтар сталярскай работы. У ім абраз Уваскрасення Божага, пры каторым сярэбраная карона, якая важыць 8 лотаў, і адна пара фіранак з кітайкі... Два бакавыя алтары абок царскіх варотаў. У іх з аднаго, з правага боку, абраз св. Троіцы..." (НГАРБ, ф. 3245, воп. 7, спр. 3. Л. 87 — 90 адв.). Магчыма дапусціць, што гэта "раскошна будаваны" храм быў узведзены пасля 1774 г., калі Васкрасенская царква атрымала ад Юзафа Радзівіла новы фундуш. Відавочна, храм меў рысы барока, як і мураваны побач на сто гадоў раней касцёл дамініканцаў, таксама з двума вежамі на франтоне. У 1784 г. побач з царквой адзначаны агароджаныя могілкі з брамай. Там стаяла званіца: два слупы з перакладзінай над дахам, віселі адзін вялікі звон і два сярэднія. Гэты храм дастаяў да сярэдзіны XIX ст. У 1845 г. у ім, ужо праваслаўным, была спынена служба з-за небяспекі разбурэння (Руберовский, 1876. С. 141).

Плябань Васкрасенскай царквы стаяла недалёк. Яе адзначыў інвентар горада 1683 г. як "плябань рускую" на вольным ад платы пляцы (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3905. Л. 4). Царкоўны інвентар 1784 г. даў яе кароткі вопіс: "Ізба белая з каморай, праз сені пякарня. Занядбаная з-за недагляду ксяндза параха. Гонтамі крытая." Яна была пабудаваная коштам Ю. Радзівіла. Мелася яшчэ адно жытла параха — "фальварачак" на царкоўнай зямлі па-за межамі Клецка. Там быў жылы дом, пякарня з сеньмі і бакоўкай, гумно на шасці сохах. Усё збудаваў сам парах.

На Рыначнай плошчы знаходзілася і уніяцкая школа. У 1641 г. яе пляц належаў мешчаніну Грышку Макаўчуку, і права царквы на гэтую дзялянку выклікалі сумнеў у складальнікаў інвентара Клецка 1683 г. Пра школу было запісана наступнае: "Па Макаву да паказу права — школа руская". На гэтым жа месцы яе адзначалі наступныя гарадскя інвентары: 1713, 1740 і 1747 гг. (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3138. Л. 2, 16, 400). У 1760 і 1767 гг. школа адзначана на крыху іншым месцы — на суседнім баку Рынка (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3138. Л. 317, 381).

Як і мае быць, пры Васкрасенскай царкве для хворых і ўбогіх быў заведзены шпіталь. Паводле падлікаў В. П. Грыцкевіча, на Беларусі ў часы ВКЛ іх налічвалася больш за 350 (Грицкевич, 1987. С. 56 — 58). Клецкія шпіталі ў гэтую лічбу не ўвайшлі. Дом на "рускі шпітал", відаць, нядаўна збудаваны, упершыню адзначыў інвентар Клецка 1626 г., амаль за горадам, у канцы Нясвіжскай вуліцы (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3135. Л. 9, 17 адв.). Там жа ён стаяў у 1641 г. (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 1913. Л. 100), а ў 1683 г. шпіталь адзначаны на Рыначнай плошчы, побач з "рускай" школай (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3905. Л. 4). Апошні раз ён упамінаецца ў царкоўным інвентары 1784 г.: "але цяпер будынкі гэтага шпіталя з-за таго, што вельмі старыя, спарахнелі" (НГАРБ, ф. 3245, воп. 7, спр. 3. Л. 88 адв.).

Другая уніяцкая царква таксама ўпершыню адзначаецца інвентаром Клецка 1626 г.: "Перад горадам на арыне другая царква, закладзена Вазнясенню Гасподняму" (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3135. Л. 8). Яна сапраўды была на пэўнай адлегласці ад горада. Храм стаяў пры ўездзе ў Клецк з боку Нясвіжа, леваруч ад гасцінца, на ўзвышшы, якое ў XVI ст. звалася гара Гарынь. Мінуючы Вазнясенскую царкву Нясвіжскі гасцінец спускаўся да р. Сільная (левы прыток Лані), праз гаць вёў у Клецк і даходзіў да Рыначнай плошчы горада. Адсюль да царквы было каля 1 км. Вазнясенская царква сапраўды стаяла "на арыне", сярод ворыва, адсюль яе другая назва — Арынская царква (пазней гэтая назва пачала асэнсоўвацца як Ірынская царква). Цяпер немагчыма растлумачыць, чаму яна была збудавана не ў самім Клецку, а на водшыбе. Але гэтая акалічнасць садзейнічала яе больш доўгаму жыццю, у адрозненні ад Васкрасенскай царквы.

У 1774 г. Юзаф Радзівіл правеў рэформу ў дзейнасці уніяцкай царквы ў Клецкім княстве.

Вазнясенскі і Васкрасенскі храмы атрымалі новыя фундушы. Пра адзін з гэтых дакументаў раней упамінаў А. П. Грыцкевіч (Грицкевич, 1979. С. 114 — 115), але яму трапіўся ў рукі пазнейшы фальсіфікаваны спіс, дзе былі зменены асобныя месцы і чыталася дата 1779 г. (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3139. Л. 164 — 167 адв.). Дакладныя тэксты абодвух фундушаў змешчаны ў актавай кнізе Навагародскага суда (НГАРБ, ф. 1774, воп. 1, спр. 12. Л. 735 — 738 адв.). Абедзве царквы атрымалі зямельныя угоддзі, грошы, пэўныя прывілеі. Былі вызначаны іх прыходы: кожнай па палове горада Клецка, а таксама Вазнясенскай царкве — 12 вёсак, Васкрасенскай — 6 вёсак. Да першай быў прыпісаны, як і раней, шавецкі рамесны цэх, да другой — кравецкі цэх.

Паводле звестак царкоўнага гісторыка XIX ст. Н. Руберoўскага, Вазнясенская царква была пяціглавая, вышынёй у 12 сажэняў і мела форму правільнага крыжа памерамі 38 х 38 аршынаў. Магла ўмяшчаць да 1500 чалавек (Руберовский, 1876. С. 140). У той час царкву называлі яшчэ Пакроўская, а таксама Кладбішчанская, бо могілкі вакол яе сталі галоўнымі ў Клецку. Царква славілася мясцова-шанаваным абразом Багародзіцы, да якога збіралася шмат паломнікаў, асабліва на святы Вазнясення, Успення, Раства Багародзіцы і Пакрова. Гэты абраз, "весьма древней греческой живописи", паводле слоў Н. Руберoўскага, быў перанесены ў Вазнясенскую царкву з Нясвіжскага Міхайлаўскага касцёла ў дзень вялікамучаніцы Ірыны, 5 мая невядомага года (Руберовский, 1876. С. 141). Мяркуем, што гэта магло адбыцца ў канцы XVIII ст., калі ў сувязі са скасаваннем ордэна езуітаў (1773 г.) быў закінуты Міхайлаўскі касцёл (Габрусь, 1993б. С. 70; 80).

Пасля скасавання ў 1839 г. у Расійскай імперыі уніяцкай царквы Вазнясенскі храм як ужо праваслаўны быў пакінуты Радзівіламі без нагляду. У 1845 г. мінскі епіскап Антоні (Зубко) прасіў губернскія ўлады, каб яны прымусілі ўладальніка горада Лявона Радзівіла адрамантаваць царкву. У 1852 г. было зроблена нават імператарскае распараджэнне на гэты конт, але храм да гэтага часу так здрахлеў, што правіць яго ўжо не было магчыма. Л. Радзівілу прадпісалі скласці каштарыс на будаўніцтва новай царквы. 5 лістапада 1853 г. губернская будаўнічая і дарожная камісія яго зацвердзіла. 21 мая 1854 г. радзівілаўская адміністрацыя выдала распіску, што пабудуе царкву за 2 гады, аднак ужо ў кастрычніку пачала хадайнічаць перад епіскапам Міхаілам (Галубовічам), каб з'яднаць прыход гэтай царквы з прыходам новай Васкрасенскай царквы, зробленай з дамініканскага касцёла на Рыначнай плошчы Клецка. Усе ж адміністрацыя абяцала збудаваць і новую Пакроўскую кладбішчанскую царкву, відаць, як часовую. Пасля гэтага справа спынілася. У 1857 г., нарэшце, з Сіноду быў атрыманы дазвол на злучэнне прыходаў, а радзівілаўскую адміністрацыю зноў пачалі прымушаць узнавіць Пакроўскую царкву. Тая склала праект храма на 150 чалавек. Мінская кансісторыя палічыла, што гэта замала. Быў складзены праект храма на 350 чалавек, потым яшчэ адзін, на 250 чалавек. 2 сакавіка 1859 г. радзівілаўская адміністрацыя дала падпіску, што яна не марудзячы пачне будаўніцтва паводле апошняга плану, каб скончыць царкву ў тым жа годзе. Потым справа зноў спынілася. Нарэшце ў 1865 г. мясцовыя вернікі самі згадзіліся фінансаваць будоўлю новай царквы, але пры дапамозе ўраду. Падпалкоўніку Генеральнага штабу Зяленскаму загадалі скласці новы праект. Ен быў разлічаны таксама на 250 чалавек, каштарыс складаў 4185 руб., якія грошы ў канцы 1868 г. паводле загада віленскага генерал-губернатара былі асігнаваны са збораў з маёнткаў Л. Радзівіла ў 1866 г. Але ў 1869 г. было атрымана распараджэнне генерал-ад'ютанта Патапава аб немарудзячым зломе старой Пакроўскай царквы, пабудове на яе месцы часоўні і аб узвядзенні наўкол агароджы — ўсё на сродкі ўладальніка Клецка. Л. Радзівіл падчас асабістай сустрэчы з генерал-губернатарам быў вымушаны даць на гэта згоду, аднак прасіў аб прысылцы праекта. Адначасова быў зроблены запыт епіскапу Аляксандру (Дабрыніну). У тым жа годзе ён адказаў, што ў Клецку ўсё ж шмат прыхаджанаў (4568 чалавек), а значыць, у горадзе павінны быць дзве царквы. Адначасова ў Мінск у царкоўна-будаўнічае прысутствіе паступіла просьба клецкіх вернікаў збудаваць на могілках не драўляную, а мураваную царкву на 300

чалавек, дзеля чаго яны у дадатак да маючыхся 4185 руб. абяцалі сваім коштам дастаўляць валуны на падмурак храма, даць падводы на падвоз цэглы, вапны, дрэва і г. д., а таксама тры чалавекі з кожнага двара на чорную работу пры будаўніцтве. У адказ царкоўна-будаўнічае прысутствіе склала праект царквы менавіта на 300 чалавек (зацверджаны 29 мая 1871 г.). Выкананне работ было даручана гаспадарчым спосабам мясцоваму прыходскаму папячыцельству пад наглядам губернскага архітэктара Іванова. Аднак праз 4 гады папячыцельства звярнулася да прысутствія з просьбай змяніць праект, бо дасланы, паводле прыкідак, запатрабаваў усі 15000 руб. У лістападзе 1875 г. папячыцельству быў высланы новы праект. Пабудаваць царкву падрадзіўся нясвіжскі мешчанін Вольф Андрусіер, які да таго паставіў у Мінскай губерні больш за 60 праваслаўных храмаў (Руберовский, 1876. С. 143 — 146). На гэтым скончваюцца звесткі, сабраныя да 1876 г. Н. Рубяроўскім. Відаць, хутка пасля таго царкву збудавалі. Яна стаіць на клецкіх могілках і па сённяшні дзень (Збор ..., 1987. С. 212).

Царква мае ў плане форму крыжа памерамі 17 х 14 м, з заходняга боку да яе далучаецца прытвор — званіца памерамі 4,5 х 10 м, да яго — уваходны драўляны тамбур. Агульная даўжыня храма каля 23 м, найбольшая шырыня каля 14 м (колішняя уніяцкая Вазнясенская царква была значна большая). Цэнтральны аб'ём сучаснага храма накрыты пакатым чатырохсхілавым дахам, над якім завяршэнне: чацверык, над ім васьмёрык, зверху — шацёр з цыбулінай-галоўкай. Трохярусная званіца мае падобную пабудову: яе другі ярус — чацвёрык, трэці ярус — васьмёрык, зверху шацёр з цыбулінай. Экстэр'ер і інтэр'ер даволі сціплыя, асаблівага дэкору не маюць. Унутры знаходзіцца іканастас, маюцца значныя па памерах абразы на дрэве і халсце. Увогуле гэтая царква тыповы ўзор "мураўёўкі", ратраспектыўна-рускага стылю (Лурэцкі, 1993. С. 82).

Шмат легенд ахутвае ўзнікненне галоўнай каталіцкай святыні Клецка — фарнага Троіцкага касцёла. Е. Ахманьскі апавядае, што касцёл заснаваны князем Швідрыгайлам у 1437 годзе (Ochmański, 1972. S. 64). Крыніца гэтай даты не ўказваецца. Яна сумніцельна з-за таго, што Швідрыгайла ў той час быў заняты барацьбой за вялікакняскі пасад і пры гэтым абапіраўся на праваслаўных. Больш верагодна, што клецкі каталіцкі прыход заснаваў вялікі князь Казімір (1440 — 1492). Прынамсі ў 1450 г. касцёл ўжо існаваў. У навуковай і касцёльнай літаратуры часам сцвярджаецца, што ў гэтым годзе яго фундаваў і збудаваў Андрэй Масцівіловіч. Гэта была рэальная гістарычная асоба. У 1445 г. пан "Ондрюшка Мостиловичь" разам з панамі Судзівоем, Радзівілам Осцікавічам, Мікалаем Неміровічем і інш. узначальваў 7-тысячнае войска ВКЛ у пераможнай бітве з маскоўцамі на р. Сухадроў (ПСРЛ, 1859. Т. 8. С. 111; Зимин, 1991. С. 102 — 103). Магчыма, менавіта за гэта вялікі князь Казімір падараваў "Ондрюшку Мостивиловича" сяло пад Клецкам, якое раней належала Менедзіковічу (РИБ, 1910. Т. 27. Стб. 61). Цяпер гэтая вёска завецца Масцілавічы. 17 ліпеня 1450 г. датаваны ліст Андрэя Масцівіловіча, якім ён надаў клецкаму касцёлу св. Троіцы і Дзевы Марыі дзесяціну са свайго маентка Рудзіковічы (Kodeks..., 1932 — 1948. S. 223 — 224; фундуш на лацінскай мове апублікаваны тут па двух копіях). Значыць, касцёл на той час ужо быў. Андрэй Масцівіловіч сапраўды быў адным з яго фундатараў, але ніяк не будаўніком. Дарэчы, у 1602 г. у навагародскім судзе разглядалася прэтэнзія плябана клецкага касцёла Выврыцы Толсціка да земяніна Паўла Віроўскага. Віроўскі яшчэ ў 1591 г. набыў маёнтак Менедзікоўскі (Маствіловічы), і плябан жадаў атрымліваць з яго дзесяціну, вызначаную ў свой час Андрэем Масцівіловічам. Суду быў прад'яўлены ліст Андрэя Масцівіловіча, але без пячаткі і подпісу, таму прэтэнзіі плябана былі адхілены (Копысский, 1978. С. 71). Відавочна, у судзе быў пакладзены не арыгінал фундуша, а копія. Кідаецца ў вочы і розначытанне назвы маёнтка: Рудзіковічы — Менедзікоўскі, на самой справе, відаць, трэба чытаць "Менедзіковічы", як у некаторых дакументах XVI ст.

Клецкі прыходскі (фарны) касцёл паставілі не ў замку, а па-за гарадскімі ўмацаваннямі, непадалёк ад царквы св. Мікулы. Гэта відавочнае сведчанне таго, што каталіцызм яшчэ не меў трывалай падтрымкі ў

горадзе. Рыса, уласцівая шмат якім тагачасным беларускім гарадам.

На становішчы касцёла не мог не адбіцца пераход Клецкага княства да кальвініста Мікалая Радзівіла Чорнага ў 1558 г. Аднак яшчэ ў 1559 г. касцёл існаваў і валодаў 57 сялянскімі дымамі, гэта значыць, быў у ліку заможных (Ochmański, 1972. S. 102). Хутка ўсе пайшло прахам. Да 1562 г. касцёл быў перароблены пад кальвінскі збор. Каля 1560 г. у Клецк міністрам збора прыехаў Сымон Будны, прадмову да свайго "Катэхізісу" ён падпісаў у Клецку 10 чэрвеня 1562 г. (Саверчанка, 1993. С. 20 — 22).

Фарны касцёл адрадзіўся толькі пасля смерці ў 1565 г. М. Радзівіла Чорнага і пераходу яго дзяцей на каталіцызм. Ю. Лукашэвіч падае, што збор на касцёл перарабіў Альбрыхт Радзівіл, першы клецкі ардынат 1586 — 1592 гг. (Łukaszewicz, 1843. S. 30), хаця яшчэ раней гэта мог зрабіць яго старэйшы брат і апякун Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка. Прынамсі апошні пісаў віленскаму біскупу 16 чэрвеня 1574 г., што дзеля барацьбы з ерэтыкамі разаслаў сваіх капланаў, у тым ліку ў Клецк (Scriptores ..., 1885. S. 7). З другога бокку, Г. Люлевіч сцвярджае, што збор быў перададзены каталікам толькі ў 1577 г. (Lulewicz, 1987. S. 139).

Цяпер спынімся на пытанні, калі быў пабудаваны той мураваны касцёл, што збярогся да XX ст.? На гравюры Тамаша Макоўскага, якая дае панараму Клецка прыкладна пачатку XVII ст., паказаны менавіта мураваны касцёл (Jakubowski, 1916. S. 74). Пытанне маглі праясніць натурныя даследаванні муроў помніка. Яны былі праведзены А.М.Кушнярэвічам, які зрабіў і шурфоўку каля падмуркаў (Кушнеревич, 1989; 1993. С. 101--103). Было вызначана, што сцены храма ўзведзены ў тэхніцы гатычнай муроўкі з цэглы памерамі 26 — 27 x 12,5 — 13 x 6,5 — 7 см на вапнава-пясчанай рошчыне. Па фармату яна супадае з цэглай Ішкалдскага касцёла 1472 г., вельмі близкая да цэглы Троіцкага касцёла ў Чарнаўчыцах і кальвінскага збора ў Кухцічах другой паловы XVI ст. Падмуркі клецкага касцёла магутнасцю 1,5 — 2 м выкананы з валуноў. Муроўка вежы-званіцы не звязана з муроўкай асноўнага аб'ёма. Адсюль была зроблена выснова, што званіца была прыбудавана пазней (і спачатку прызначалася для абароны). Будаўніцтва мураванага касцёла даследчык спярша адносіў да сярэдзіны XV ст. і звязваў з Андрэем Масцівіловічам, а потым — да сярэдзіны XVI ст. і называў заказчыцай яго будаўніцтва вялікую княгіню Бону. Гэтаму пункту погляду запярэчыла Т.Габрусь. Яна адзначыла, што знітаваная готыка-рэнесансавая стылістыка храма больш адпавядае другой палове XVI ст. (Габрусь, 1993б. С. 72). Найбольш блізкімі аналагамі паводле архітэктурнага рашэння яна лічыць кальвінскія зборы таго часу ў Дзераўной і Койданаве. План клецкага касцёла змешчаны ў архітэктурным альбоме канца XVI ст., які звязваецца са славутым італьянскім архітэктарам Я.М.Бернардоні, які ў гэты час ажыццяўляў шырокія будаўнічыя работы ў Нясвіжы (Габрусь, Галенчанка, 1990. С. 74). Пытанне аб аўтарстве чарцяжоў пакінем ў баку. Звяртае на сябе ўвагу тое, што план клецкага касцёла ў альбоме вельмі блізкі да плана сярэдняга нефа нясвіжскага фарнага касцёла ад уваходных дзвярэй да цэнтральнага купала. Прапорцыі абодвух збудаванняў аднолькавыя. Гэта дазваляе паставіць пытанне, а ці не Я.М.Бернардоні выпрацаваў план клецкага касцёла?

Паводле інвентарных вопісаў XVIII--XIX стст. вядома, што агульная даўжыня касцёла складала 59 аршынаў, шырыня 25 аршынаў. Храм быў бесслупавым. Асноўны аб'ем меў форму прамавугольніка, да яго далучаўся прамавугольны жа прэсбітэрый. Адзіная апсіда была трохграннай. У паўночнай сцяне прэсбітэрыя былі дзверы, праз якія можна было трапіць у сенцы сакрысціі. Яна была двухпавярховай. Сцены храма і алтар звонку былі ўмацаваныя контрфорсамі, у плане блізкімі да квадрата — гатычная рыса касцёла. Галоўны фасад меў барочны трохвугольны франтон з дзвюма круглымі акенцамі па баках. Вокны ў сценах асноўнага аб'ёма былі зроблены арачнымі і даволі высокімі. Магутная вежа спераду, дзе знаходзіўся галоўны ўваход, знізу была прамавугольная, астатнія чатыры ярусы, розныя па вышыні — васьмёрыкі. На плане з альбома канца XVI ст. бачна, што ўваходны тамбур-чацвёрык меў тры вялізныя праходы, чаго ўжо не было ў XX ст. Цікава тое, што вежа на плане намалявана з

дапамогай больш шчыльнай штрыхоўкі і, верагодна, пазней, чым абрысы асноўнага аб'ёма. Адсюль Т.Габрусь робіць выснову, што чарцеж быў выкананы ў час прыбудовы да касцёла вежы — гэта рабілася дзеля таго, каб пасля асадкі асноўнага аб'ёма дакладна размеркаваць нагрузку канструкцыйна розных частак (Габрусь, 1993в. С. 72). А так як подпіс пад чарцяжом называе ўладальніка Клецка маршалкам, то быў ён выкананы недзе ў 1585--1592 гг., калі горадам валодаў Альбрыхт Радзівіл, надворны літоўскі маршалак. З меркаваннем Т.Габрусь трэба пагадзіцца. Адсюль вынікае і найбольш верагодная дата ўзвядзення клецкага касцёла св. Троіцы — паміж 1585 і 1592 гг. Г.Люлевіч падае, што храм быў асвечаны ў 1590 г. (Lulewicz, 1987. S. 139).

Першыя апісанні касцёла да нас дайшлі толькі праз пэўны і даволі працяглы час пасля яго ўзвядзення. У свой час у Віленскай публічнай бібліятэцы захоўваліся візітацыі (інвентары) Віленскай дыяцэзіі, у т.л. клецкага касцёла за 1633 і 1653 гг. (Описание..., 1895. С. 3--4). Пошукі іх у сучасных вільнюскіх архіўных зборах плёну не далі.

2 лютага 1652 г. Міхал Караль Радзівіл выдаў клецкаму фарнаму касцёлу фундуш, якім вызначыў юрыдычнае (і гаспадарчае) становішча храма ў сваіх уладаннях. Месцазнаходжанне арыгінала гэтага дакумента нам не вядома, аднак маецца некалькі яго копій XVIII ст. (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252. Л.18--28; НГАРБ, ф. 694, воп. 4, спр. 1410. Л. 4--11 адв.; НГАРБ, ф. 1774, воп. 1, спр. 22. Л. 729--739). Касцёлу былі дараваны фальварак Альхоўка з вёскай Гусакі і некаторыя сяляне ў веёцы Лукавец. Быў вызначаны грашовы збор з гараджан на карысць касцёла і збор натурай — зернем (т. зв. пакорцаўшчына) з клецкай шляхты. Сярод іншых ласк з боку Радзівілаў было вызначана, што яны будуць сваім коштам крыць гонтам палову касцёльнага даха. У прывілеі ўпершыню сустракаем упамінанні пра касцёльныя шпіталь і школу. Прывілеем была вызначана касцёльная юрыдыка — гарадскі квартал, жыхары якога пачалі несці павіннасці на карысць свайго новага ўладальніка. У 1652 г. гэта былі 10 агароднікаў са сваімі сем'ямі, у 1714 г. на юрыдыке жылі ўжо 27 сем'яў (НАГРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 488. Л. 10), у 1774 г. — 13 сем'яў (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3152. Л. 249--249 адв.), у 1775--1776 гг. — 14 сем'яў (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3152. Л. 69 адв.). У інвентары касцёла за 1796 г. чытаем пра юрыдыку: "Пляцу фундушовага пры касцёле знаходзіцца 5 маргоў, на адной частцы якога плябанскія агароды, а на другой частцы жывуць юрыдычаны, 15 дамоў. Іх імёны, прозвішчы і г.д. тут не падаюцца з той прычыны, што з'яўляюцца людам вольным, які можа сваё месца жыхарства пакінуць і куды-небудзь перанесціся. Тым часам, пакуль на плябанскіх пляцах жывуць, выконваюць наступную павіннасць..." (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252. Л. 11). Аднак у інвентарах касцёла 1800 і 1802 гг. знаходзім падрабязны пералік 16 юрыдычан (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 271. Л. 8 адв.). Касцёльныя землі ў горадзе адлюстраваны на плане сярэдзіны XIX ст. (НГАРБ, ф. 1477, воп. 1, спр. 2833. Л. 1).

Самая ранняя знойдзеная візітацыя касцёла паходзіць з 1712 г. Дакладней, гэта рэестр касцёльнай маемасці (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 488. Л. 1--6). Ён цікавы тым, што адзначыў сляды панавання ў горадзе шведаў у 1706 г. Між іншым яны абдзёрлі труну маршалка ВКЛ Станіслава Казіміра Радзівіла, клецкага ардыната ў 1656--1690 гг. На той час пры касцёле меліся наступныя званы: вялікі, вагой у 32 камяні 10 фунтаў (каля 500 кг) — у бабінцы; малых званоў тры пад (?) вялікім алтаром; на званіцы звон адзін вялікі, другі меншы, трэці — "сігнанс"; пры сакрысціі “сігнанс”; да алтароў чатыры званкі (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 488. Л. 1 адв.).

Візітацыя 1714 г. цікавая тым, што мае інвентар касцёльнай юрыдыкі, в. Гусакі і в. Лукавец (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 488. Л. 7--11 адв.). Маецца апісанне і самога касцёла: "Касцёл мураваны, рапарацыі патрабуе. Паркан вакол касцёла стары, рапарацыі патрабуе. Брамы дзве старыя, дзверы абое маляваныя: з аднаго боку святы Петр, а з другога боку святы Павел. Званіца вялікая, у якой званоў тры: адзін вялікі, а два малыя. Сакрысція, да якой дзверы з касцёла, у поўным парадку. Над ей другая, да якой дзверы з могілак, сходы да яе патрабуюць рапарацыі, як і сам верх. Уваходзячы ў касцёл — у бабінцы дзверы маляваныя з унутраным замком, другія дзверы да самога касцёла сніцарскай работы, маляваныя і пасярэбраныя,

з вісячым замкам. Алтар вялікі пад назвай Свяцейшая Троіца, сніцарскай работы, увесь пазалочаны, цыборыум да яго таксама пазалочаны. Алтар бакавы Найсвяцейшай Панны, сніцарскай работы, пазалочаны, толькі рамы вялікія не пазалочаны і некаторыя штукі; уверсе абраз св. Казіміра, пры якім балясы маляваныя. Алтар св. Крыжа такога жа абрысу, як і Найсвяцейшай Панны, таксама некаторыя штукі непазалочаныя, з бляшкамі ўверсе; у тым жа алтар Найсвяцейшай Панны смуткуючай. Алтар малы святой Ганны, не ўвесь дазалочаны, пры алтары вялікім. Алтарык з другога боку вялікага алтара, таго ж абрысу, святога Мікалая, яшчэ не дазалочаны. Алтарык насупраць амвона, святога Казіміра, недазалочаны. Фантан насупраць сакрысціі, маляваны і пасярэбраны. Амвон сніцарскай работы, яшчэ не пазалочаны. Канфесіяналаў чатыры маляваных" (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 488. Л. 8). Як бачым, работы па ўпрыгожванню касцёла ідуць поўнай хадой. Пералічаны касцёльныя абразы: 12 апосталаў "паміж вокнамі", 4 евангелісты, па баках вялікага алтара — Пан Езус і Найсвяцейшая Панна, над хорамі вялікі абраз Узнясення Найсвяцейшай Панны, 12 іншых абразоў у касцёле і 3 у сакрысціі. Хоры былі сніцарскай работы, на 6 слупах. На іх была намалявана "цэлая пасія" (пакутніцтва), некаторыя дэталі былі пасярэбраныя. Там стаяў пазітыў (невялікі арган) "старасвецкай работы ад шасцю галасоў з бубнамі” і шафа сталярскай работы на кветкі. Адзначаны "фундатарскі склеп" — мусіць, М.К.Радзівіла.

У 1728 г. плябан Міхал Габрыэль Залескі склаў спіс таго, што ён зрабіў дзеля касцёла. Вялікі звон быў адвезены ў Каралевец для акоўкі. У 1715 г. з Нарвілішак Ашмянскага пав. быў запрошаны арганны майстар Дамінік Паркевіч каб зрабіў новы пазітыў з 9 галасамі і бубнамі. Гэта каштавала плябану 800 злотых, але ён разлічыў, што новы інструмент у Каралеўцы ён не купіў бы і за тысячу. Майстар рабіў пазітыў больш за год. У 1716 г. з дазволу віленскага біскупа К.Бжастоўскага мазырскі плябан Пуцята разам з клецкім сакрысціянам Федарам Масловічам ездзіў у Белую і прывез у Клецк знакаміты абраз Дзевы Марыі, які 13 гадоў назад быў дадзены туды тадышнім клецкім плябанам. У 1720 г. была адрамантавана вежа. Работамі кіраваў нейкі Ежы Барылоўскі, цесля родам з Альшан. Апроч іншага быў зроблены новы купал з жалеза і пазалочаны крыж, усе каштавала 2000 злотых. У 1721 г. палова даха была пакрыта новым гонтам. У 1723 г. да касцёла была прыбудавана новая сакрысція і пастаўлены новы шпіталь (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 488. Л. 12--12 адв.).

Наступныя візітацыі касцёла датуюцца 1742 (НГРАБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 213. Л. 27--34а адв.) і 1766 г. (РАБВУ, спр. 4 — 377334 (А--4505). Л. 1--5 адв.). Святыня захоўвалася прыкладна ў ранейшым стане. Паводле інвентара 1796 г. (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252. Л. 1--29), зноў былі дробныя праблемы з дахам будынка (так, купал вежы быў абабіты дошкамі, але большасць з іх была адарвана). Адзначаны некаторыя дэталі, якія раней не ўпаміналіся: "У канцы даха або над вялікім алтаром ёсць маленькі купалок, абабіты жалезнай бляхай, чырвоным колерам маляванай, з жалезным крыжам... Вакон у ім, акрамя сакрысціі, усіх адзінаццаць, усе ў драўляных рамах, блакітна маляваных, у волава апраўленых, добрыя... Унутры касцёл тынкаваны і пабелены. Скляпенне мае не гладкае, старасвецкае. Падлога ў ім з квадратнай цэглы, пад якой мураваныя чатыры труны памёршых, а пад вялікім алтаром труна, якая завецца фундатарскай, з мураванымі прыступкамі і аднім вакном. Дзверы да яе на падлозе ляжаць, простай работы, не гладкія, старыя. Другі склеп пад алтаром Пана Езуса, без акна, з мураванымі прыступкамі, з старымі лежачымі дзвярыма. Трэці склеп пад алтаром Найсвяцейшай Панны, з мураванымі прыступкамі, з акном і старымі разваліўшыміся дзвярыма. Чацвёртая труна — фаміліі Яленскіх, нядаўна вымураваная. Акно ў ёй адно, шкляное, з жалезнымі і драцянымі кратамі. Дзверы, якія ляжаць на падлозе, абабітыя жалезнымі цвікамі, з чатырма засоўкамі да замыкання" (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252. Л. 2).

У 1766 г. у касцёле былі ўжо не 5, а 7 алтароў. Больш падрабязна яны апісаныя ў інвентары 1796 г. Апісанню адпавядаюць фотаздымкі пачатку XX ст. (Габрусь, 1993в; трэба адзначыць, што ў гэтай публікацыі на с. 71 на правым ніжнім месцы змешчаны здымак, зроблены не ў клецкім касцёле — гэта

выява інтэр'ера вялікага храма з унутранымі слупамі). Галоўны алтар, прысвечаны св. Троіцы, меў два ярусы. На першым знаходзіўся абраз св. Троіцы пад папяровай шатай, па баках былі змешчаны па дзве вялікія і па адной малой калоне (можа, мелася на ўвазе, што малыя калоны знаходзіліся на другім ярусе?). На другім ярусе месціўся абраз св. Міхала. Зверху стаялі тры малыя статуі анёлаў з шыльдачкамі ў руках з надпісамі "Sanctus", "Sanctus", "Sanctus", а па баках знаходзіліся дзве статуі біскупаў, св. Мікалая і св. Аўгусціна. Перад галоўным абразом на памосце з трымя прыступкамі стаяў стол.

Алтар побач з левага боку меў тры ярусы, дзе знаходзіліся абразы св. Мікалая (на палатне, паміж дзвюх калон), Пана Езуса і св. Яна Хрысціцеля, св. Міхала. Зверху былі тры фігуркі анёлаў. Да алтара вяла адна прыступка.

З правага боку знаходзіўся аналагічны алтар з абразамі св. Ганны (на палатне), св. Дамініка, св. Духа.

Гэтыя тры алтары знаходзіліся ў апсідзе і прэсбітэрыуме. Уздоўж сцен касцёла былі яшчэ чатыры двухярусныя алтары "сніцарскай работы", з калонамі паміж абразамі. У алтары з левага боку на першым ярусе месціўся цудатворны абраз Звеставання Найсвяцейшай Панны. Відаць, гэта той абраз, што быў прывезены ў 1716 г. з Белай. Яго цуды былі запісаны па загаду віленскага біскупа Стафана Паца адмысловай камісіяй 2 ліпеня 1677 г. Абраз быў на палатне і засоўваўся спецыяльнай дошкай, на якой таксама было намалявана Звеставанне. На другім ярусе гэтага алтара знаходзіўся абраз св. Казіміра (на палатне), на баках стаялі статуі св. Казіміра і Марыі Магдалены, зверху — маленькія фігуркі Найсвяцейшай Панны, св. Ежы, св. Катажыны.

Алтар насупраць вышэйапісанага быў аналагічным і меў абразы распятага Пана Езуса (на палатне) і Найсвяцейшай Панны Смуткуючай. Па баках стаялі статуі неназваных святых, уверсе — св. Яна, Найсвяцейшай Панны і Пана Езуса.

Яшчэ адзін алтар з левага боку быў часткова маляваны ў чорны колер. На першым ярусе гэтага алтара месціўся абраз св. Тадэуша (новы, на палатне), на другім — св. Яна Непамуцэна, на трэцім — св. Духа.

Алтар супраць быў аналагічным. Яго абразы мелі выявы св. Казіміра, св. Ганны, св. Юзафа (усе на палатне).

У 1796 г. храм меў адрамантаваны пазітыў, гэтым разам аб адзінаццаці галасах, упрыгожаны "штукамі" сніцарскімі. На касцёльных могілках з'явілася фігура распятага Пана Езуса пад невялікім маляваным у чырвоны колер гонтавым дашком, які абапіраўся на 4 чырвоныя слупы. Паміж імі былі зроблены драўляныя чырвоныя краты. На вежы-званіцы вісеў вялілі звон з адабітым краем і 2 малыя званы (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252. Л. 9 адв.). Галоўны касцёльны фэст прыпадаў на дзень св. троіцы, "са значным конкурсам", як адзначана ў інвентары. На іншыя святы і нядзельныя службы людзей збіралася не больш як сто і часта меней (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252. Л.2 адв.).

Захаваліся інвентары фарнага касцёла за 1800 г. (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 271. Л. 1--10 адв.) і 1802 г. (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 271. Л. 10а--40). Да 1800 г. стан званіцы яшчэ больш пагоршыўся, яна ўжо "без даха і крыжа, цалкам рапарацыі патрабуе" (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 271. Л. 1). У гэты час касцёльныя муры ўнуты часткова былі "маляваныя" (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 271. Л. 10а адв.). У сцены былі ўмураваны пяць шліфаваных каменных надмагілляў, недалёка ўваходных дзвярэй на падлозе ляжалі 8 дужых мармуровых надмагілляў.

У 1810 г. ў касцёле здарыўся пажар, але ў хуткім часе адбыўся рамонт на сродкі Мікалая Юзафа Радзівіла (Кушнярэвіч, 1993. С. 101). Далей храм паспяхова прастаяў XIX і пачатак XX ст. У 1923 г. касцёл фатаграфаваўся па ініцыятыве Таварыства аматараў навук у Вільні фатографамі А. Віслоцкім і Я. Булгакам. Здымкі захоўваюцца ў Гістарычным архіве Літвы (фонд 1135, вопіс 3, справа 501), некаторыя апублікаваны (Габрусь, 1993в; Якімовіч, 1989). Цяжкія гадзіны напаткалі касцёл у ІІ Сусветную вайну. Яго дах цалкам згарэў, але муры ў 1944 г. яшчэ трывала стаялі. Пасля вайны іх пачалі разбіраць на цэглу для гаспадарчых патрэб. Праца гэта ішла марудна, па словах відавочцаў, муроўка з цяжкасцю паддавалася інструменту. Да нашых дзён захавалася адно частка заходняга мура.

Непадалёк ад касцёла на працягу некалькіх стагоддзяў стаяла рэзідэнцыя парахаў — плябань. Яе выгляд на пачатку XVII ст. увекавечыў Т. Макоўскі на гравюры. Гэта быў шырока распаўсюджаны ў XVI--XVIII стст. дом маёнткавага тыпу: з некалькіх комнат, цэнтральным уваходам, кафлянымі печкамі і двума комінамі на даху. Над ім на гравюры змешчаны адпаведны надпіс: "Domus parochi" ("Дом параха"). Плябань стаяла на беразе Лані прыкладна за 300 крокаў ад касцёла. Яе апісанне ўпершыню знаходзім у касцёльным інвентары 1714 г. (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 488. Л. 8 адв.--9). Дом у той час меў цэнтральныя сені з дзвюма вялікімі ізбамі па баках, 4 алькеры (спальні), 2 каморы, спіжарню. У 1796 г. пляюань была цалкам атынкована і абабіта ўнутры маляванымі палатнянымі шпалерамі (трэба разумець, наклеенымі на палатно папяровымі), складалася з 3 пакояў, 2 ізб, 4 алькераў (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252. Л. 10--10 адв.). У 1810 г. у плябані адзначана зала, 6 пакояў, 2 алькеры, 2 гардэробы (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 271. Л. 18 адв.--19 адв.). Відаць, гэта быў той жа будынак, які стаяў і ў 1796 г., але яго планіроўка істотна змянілася.

Пры фарным касцёле дзейнічала школка, як гэта і мела быць. Першую звестку пра яе знаходзім у інвентары Клецка 1641 г. (НГАРБ, ф. 694, воп. 2. спр. 3139. Л. 105). Яна стаяла на вул. Закасцёльнай, побач з домам арганіста і непадалёк ад самога касцёла. Фундуш М.К. Радзівіла фарнаму касцёлу 1652 г. патрабаваў ад плябана: "А ксёндз плябан цяперашні і наступнікі павінен будзе і будуць трымаць вікарыя, сакрысціяна, арганісту, кантара, бакалаўра, які б дзетак чытаць, пісаць і спяваць вучыў" (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252. Л. 24--24 адв.). У інвентары Клецка гэтая школа названа "польскай", што зразумела — каталіцкая царква карысталася перадусім пальшчызнаю і навучала па-польску (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3905. Л. 11 адв.). Больш дэталёвае апісанне гэтай школы знаходзім у касцёльным інвентары 1796 г. (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252. Л. 16). Была яна пабудавана з брусоў, крыта гонтам. Самае вялікае памяшканне (ізба) прызначалася для заняткаў з вучнямі. Тут стаяла печка з зялёных паліваных кафляў, пасярэдзіне пакоя знаходзіўся доўгі стол з 2 лавамі. Вакон было чатыры. У сенях школы было адгароджана спіжаранка. У іншы бок з сеняў можна было трапіць у другую ізбу з каморай. Тут таксама стаяла печ з зялёных паліваных кафляў і мелася 4 акенцы. З сеняў праз заднія дзверы можна было выйсці на падворак. Спецыяльна адзначана: "У гэтай парафіяльнай школе зімой утрымліваюцца з парафіі дзеці ўбогіх бацькоў роду шляхецкага, мяшчанскага і сялянскага. У рабочы час бываюць забранымі ад бацькоў дзеля непазбежнай патрэбы ў гаспадарцы. Дырэктар, якога трымае ягамосць ксёндз пробашч, — Мікалай Гаеўскі. Дзеці вучацца катэхізісу, чытанню, пісьму і пачаткам арыфметыкі". Аналагічнае апісанне выгляду школы знаходзіцца ў касцёльных інвентарах 1800 г. (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 271. Л. 8) і 1802 г. (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 271. Л. 18--18 адв.). У апошніх адзначана, што ў другой ізбе школы жыў арганіст. Пра колькасць вучняў паведамляюць Я. Курчэўскі і Т. Вержбоўскі. У 1777 г. са шляхты, а таксама мяшчан і сялян было адпаведна 6 і 7 вучняў, у 1781 г. — 3, 9 і 2, у 1782 г. — 2, 16 і 3 (Kurczewski,1912. S. 59; Wierzbowski, 1921. S. 210). Бурлівыя падзеі канца XVIII — пачатку XIX ст. не лепшым чынам адбіліся на лёсе школы. Прынамсі ў 1819 г. Юзаф Твардоўскі адзначыў пад час візітацыі школ Мінскай губерніі: "Якой-небудзь перафіяльнай школы ў ім (Клецку — В.П.) не знайшоў, акрамя дырэктара, які вучыць мяшчанскіх дзяцей пачаткам чытання і пісьма за ўмоўленую плату" (Twardowski,1904. S. 387).

Шпіталь пры фарны касцёле збіраўся фундаваць яшчэ Альбрыхт Радзівіл, але па нейкіх прычынах не паспеў. Гэта адзначыў ягоны сын Ян Альбрыхт, які 28 кастрычніка 1609 г. выдаў фундуш. Згодна дакументу, штогод шпіталю было павінна выдавацца 30 злотых, колькі бочак жыта, ячменю, грэчкі-татаркі, мяса, дровы. Двух "старшых шпітальных" князь прызначаў сам (НГАРБ, ф. 694, воп. 4, спр. 1410. Л. 17--17 адв.). У старым вопісе Радзівілаўскага архіва адзначаны яшчэ нейкі "запіс шпітальны" А.Я. Радзівіла за 1619 г. і ардынацыя клецкаму шпіталю 1648 г., але бліжэй гэтыя дакументы не вядомы (НГАРБ, ф. 694, воп. 7, спр. 768. Л. 13 адв.). Дакладна вядома, што шпіталь атрымаў вольную ад павіннасцяў валоку сярод

гарадской зямлі. Паводле інвентароў Клецка 1626 і 1641 гг. шпітальны дом знаходзіўся на Гродскай вуліцы (НГАРБ, ф. 694, воп.2, спр. 3135. Л. 1; спр. 1913. Л. 104 адв.). Не абмінуў шпіталь увагай і М.К. Радзівіл, калі ў 1651 г. даваў касцёлу фундуш. З-за таго, што шпіталь быў на пэўнай адлегласці ад касцёла, ён адвёў яму новы пляц і пацвердзіў старыя фундушы (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252. Л. 27 адв.). Гэтак шпіталь перанеслі на вул. Ромнішча. Больш-менш дэталёвы яго вопіс паходзіць толькі з 1796 г. (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252. Л. 9 адв.). Касцёльны інвентар паведамляе: "За некалькі крокаў ад каталіцкіх могілак пры гасцінцы, у горад ідучым, ёсць дом з круглага дрэва будаваны, з доўгім ганкам ад вуліцы, пакрыты гонтам. У ім у правы бок ёсць ізба з каморай, з печчу зялёных кафляў з комінам над дах выведзеным. Таксама ў левы бок ёсць ізба з каморай, з печчу такой жа і комінам. У сенцах знаходзіцца спіжаранка альбо камора... Жывуць у ім тры дзяды і пяць баб..." Шпіталь стаяў на гэтам жа месцы ў 1802 г. (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 271. Л. 6 адв.) і 1809 г. (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3138. Л. 360 адв.--361). Яго далейшы лёс не прасочваецца.

Другой каталіцкай святыняй у Клецку быў Дабравешчанскі касцёл дамініканскага кляштара. Заснавальнікам кляштара выступіў 24 мая 1683 г. Станіслаў Казімір Радзівіл. Месцазнаходжанне арыгінала фундуша нам не вядома, у архівах маюцца некалькі копій (ГГАРЛ, ф. ДА, спр. 86. Л. 572--573; НГАРБ, ф. 694, воп. 4, спр. 1082. Л. 38--39). Змест дакумента быў выкладзены ў публікацыі 1859 г. (Zbiór..., 1859. S. 229). Як паведамляе С.К. Радзівіл, яшчэ яго дзед Станіслаў Альбрыхт у тастаменце выказаў волю, каб дамініканцы заклалі кляштар і капліцу пры клецкім фарным касцёле, і дараваў ім фальварак Міхнаўшчызну (Шчэпаўшчыну), але "з-за шматлікіх важных прычын тая фундацыя ўзяць не магла эфекту". С.К. Радзівіл месца для дамініканскага кляштара і касцёла вызначыў у цэнтры горада, на паўночна-усходнім баку Рыначнай плошчы. Такім чынам, пасля уніяцкай Васкрасенкай царквы гэта была другая святыня на Рынку. Яны стаялі побач.

Акрамя пляца новазаснаваны кляштар атрымаў 1000 злотых штогод з княскага скарбу і інш. Кляштар меў і іншых фундатараў. Ежы Булгак дараваў фальварак Чаркаўшчызну. 4 ліпеня 1683 г. прызначаная С.К. Радзівілам камісія вызначыла пляц пад кляштар і касцёл, аб чым склала адпаведны акт (ГАРЛ, ф. ДА, спр. 86. Л. 566--567). Пляц выбралі такі, каб фасад касцёла выходзіў на Рынак, пры гэтым 13 гараджан былі перaселены на новыя месцы. Памеры касцёльнага пляца склалі 108 х 850 літоўскіх локцёў. Касцёл стаў паміж уніяцкай плябанняй і шпіталем.

Магчыма, хутка пачалося ўзвядзенне муру касцёла, але дакладныя даты не вядомыя. Галоўны аб'ём касцёла мае ў плане выцягнуты прамавугольнік. Неф разам з апсідай з паўцыркульным завяршэннем пакрыты выскоім агульным дахам. З поўначы месціца невялікая сакрысція. Галоўны фасад касцёла даволі сціпплы, меў дзве чацвёрыкавыя вежы з пакатымі дахамі. Паміж імі быў зроблены просты трохвугольны франтон, па вышыні амаль роўны вежам. Галоўны фасад крыху ажыўляўся карнізнымі паяскамі, нішамі і франтончыкамі, бакавыя фасады — шырокімі пілястрамі і прамавугольнымі вокнамі на двух узроўнях. За касцёлам быў пабудаваны двухпавярховы прамавугольны ў плане мураваны будынак кляштара са скляпеннямі (Габрусь, 1993а. С. 242--243). Яшчэ далей на кляштарным пляцы аж да р. Сільнай знаходзіліся агарод і сад. Захаваўся план кляштарнай зямлі сярэдзіны XIX ст. (НГАРБ, ф. 1477, воп. 1., спр. 2833. Л. 1).

Адзіная вядомая нам візітацыя дамініканскага кляштара і касцёла паходзіць з 1796 г. (НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252. Л. 30--31). На той час акрамя прыора Беатуса Міляноўскага ў кляштары былі тры ксяндзы і адзін просты манах. Касцёл апісаны ў дакуменце так: "Касцёл мураваны пад тытулам Звеставаня Панны Марыі, толькі асвячоны. Мае дзве вежы, якія з-за агня засталіся пашкоджанымі. Гэты касцёл унутры не мае ніякай аздобы, акрамя аднаго вялікага мураванага алтара. А іншыя чатыры алтарыкі складаюцца толькі з абразоў, якія павешаны на голым муры". Далей адзначаны жылы будынак: "Кляштар, мураваны ў квадрат, нясконччаны з усім звонку памяшканеннем, але цяпер у драўлянай вельмі старой афіцыне". Відаць, што дастаяўшы да нашага часу

будынак кляштара быў збудаваны ў самым канцы XVIII ст., сто гадоў пасля пабудовы касцёла. Існавала і школа. У 1796 г. аздзначался, што яна "утрымліваецца коштам Адукацыі і выгоды кляштарнай. Студэнтаў знаходзіцца 10, кандыцыі шляхецкай. Вучацца чытаць, пісаць, граматыкі і розных патрэбных навук. Прафесарам з'яўляецца сам ксёндз прыор". Адзначана, што шпіталя на той час пры кляштары не было, хаця ў 1795 г. Адахоўскі запісаў на яго 1000 злотых, а Траццяк падараваў 50 злотых. Яшчэ раней, у 1769 г., на дамініканскі шпіталь ахвяраваў 10 злотых Якуб Міладоўскі (НГАРБ, ф. 1774, воп. 1, спр. 5. Л. 855 адв.), а існаванне шпіталя пацвярджаецца дакументам 1774 г. (НГАРБ, ф. 1774, воп. 1, спр. 12. Л. 737 адв.).

Клецкія дамініканцы мелі сваю юрыдыку, хоць і невялікую. Упершыню яна ўпамінаецца ў дакуменце 1711 г. (НГАРБ, ф. 694, воп. 14, спр. 267. Л. 119). У 1774--1776 гг. на юрыдыке жыла 1 сям'я (НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3152. Л. 249 адв.; спр. 1739. Л. 69 адв.).

Апісанне выгляду дамініканскага касцёла перад паўстаннем 1830 г. пакінуў Ян Ходзька (Wołyniak, 1923. S. 99). У нішы пасярод фасада касцёла тады яшчэ сталяла драўляная статуя св. Дамініка. Алтар касцёла быў мураваны, упрыгожаны драўлянай разьбой з пазалотай, з абразом Маці Божай пад сярэбранай шатай. Чатыры бакавыя алтары таксама былі мураваныя. Кляштар, паводле тых жа звестак, меў памеры 48 х 18 локцяў. Побач стаялі гаспадарчыя пабудовы.

Трагічным для клецкіх дамініканцаў аказаўся 1832 г., калі іх кляштар быў скасаваны, а касцёл зачынены — як помста царскіх уладаў за паўстанне 1830 — 1831 гг. Гэта была звычайная палітыка Масквы на Беларусі. Будынкі клецкага кляштара перадалі дэпартаменту ваенных пасяленняў, якое іх закінула, хаця з цягам часу і збіралася размясціць там паўэксадрон уланскага палка (Руберовский, 1876. С. 141--142). У 1850 г. жонка Лявона Радзівіла Соф'я з роду князёў Урусавых, каб не будаваць паводле патрабаванняў расійскіх уладаў праваслаўную прыхадскую царкву, прапанавала перарабіць пад яе былы дамініканскі касцёл. Ваеннае міністэрства ў 1851 г. падрыхтавала даклад, дзе было адзначана, што ў будынках касцёла і кляштара скляпенні, дахі, кроквы, бэлькі, ваконныя рамы, дзверы і падлогі былі ў зусім лядашным стане; што толькі кляштарны корпус мог быць прыстасаваны для размяшчэння эскадроннага камандзіра, двух афіцэраў, канцылярыі і цейхгаўза. На рамонт і будаўніцтва стаен патрабавалася 12 000 рублей серабром. Узважыўшы апошнюю акалічнасць, міністэрства без асаблівых ваганняў зраклося ад гэтай бескарыснай для яго маёмасці на карысць праваслаўнай царквы. 28 сакавіка 1851 г. імператар Мікалай I наклаў рэзалюцыю на гэтым дакладзе: "Згодзен, каля княгіня Радзівіл дасць абавязательства ўладкаваць праваслаўную царкву, пісьмова і ў двухгадовы тэрмін". Следам надышоў указ Сінода ад 14 чэрвеня 1851 г. епіскапу Міхаілу, дзе аб'яўлялася, што былыя дамініканскія будынкі перадаюцца княгіне Радзівіл для ўладкавання там царквы ў чатырохгадовы тэрмін. Якім чынам два гады ператварыліся ў чатыры — загадка расійскай бюракратычнай машыны.

Радзівілаўская адміністрацыя ў тым жа 1851 г. адрамантавала будынак былога касцёла. Каштавала гэта, паводле яе ж слоў, 5 000 руб. Каб неяк наблізіць выгляд каталіцкай святыні да праваслаўнага храма, на касцёльныя вежы паставілі высокія шатровыя дахі з маленькімі цыбулінкамі. Вынік атрымаўся супрацьлеглым: высокія бакавыя вежы яшчэ больш падкрэслівалі каталіцкае аблічча будынка. Паўстанне 1863 г. таксама адгукнулася на абліччы святыні. Расійскі ўрад асігнаваў на храм 3 195 руб. (з іх 2 100 руб. пайшлі на новыя падлогі, іканастас і агароджу), але да сур'ёзных пераробак рукі не дайшлі.

У пачатку XX ст., за "польскім часам", храм гарэў, а пасля вайны быў зусім закінуты. Да нядаўняга часу ў былым касцёле быў размешчаны цэх механічнага завода, а кляштарны корпус прыстасавалі пад жыллё. Цяпер святыня перададзена праваслаўным і зноў перарабляецца пад царкву.

ЛІТАРАТУРА

1. АСД. 1869. Т. 6.

2. ГАРЛ. ф. ДА. спр. 86.

3. Габрусь Т. Клецкі Благавешчанкі касцёл і кляштар ламініканцаў // Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік. Мн., 1993[а].

4. Габрусь Т. На гары Анёльскай // Мастацтва. 1993[б]. N 1.

5. Габрусь Т. Касьцёл места Клецкага // Мастацтва. 1993[в]. N 2.

6. Габрусь Т., Галенчанка Г. Праверaная алгебрай гармонія // Мастацтва Беларусі. 1990. N5.

7. Грицкевич А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI--XVIII вв.). Мн., 1979.

8. Грицкевич В.П. С факелом Гиппократа. Из истории белорусской медицины. Мн., 1987.

9. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.) СПб., 1908.

10. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Мн., 1987. Кн. 1. Мінская вобласць.

11. Зимин А.А. Витязь на распутье. М., 1991.

12. Копысский З.Ю. Источниковедение аграрной истории Белоруссии. Мн., 1978.

13. Кушневерич А. Троицкий костел в Клецке // Строительство и архитектура Белоруссии. Мн., 1989. N 1.

14. Кушнярэвич А.М. Культавае дойлідства Беларусі XIII — XVI стст. Мн., 1993.

15. Лаўрэцкі Г.А. Рэтраспектыўна-рускі стыль у архітэктуры Беларусі// Весці АНБ. Сер. гуман. навук. 1993. N 1.

16. НГАРБ, ф. КМФ--5, воп. 1, спр. 1687.

17. НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 1739.

18. НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 1913.

19. НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3135.

20. НГАРБ, ф.694, воп. 2, спр. 3138.

21. НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3139.

22. НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3152.

23. НГАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 3905.

24. НГАРБ, ф. 694, воп. 4, спр. 1089.

25. НГАРБ, ф. 694, воп. 4, спр. 1410.

26. НГАРБ, ф. 694, воп. 7, спр. 768.

27. НГАРБ, ф. 694, воп. 7, спр. 1082.

28. НГАРБ, ф. 694, воп. 14, спр. 267.

29. НГАРБ, ф. 1477, воп. 1, спр. 2833.

30. НГАРБ, ф. 1774, воп. 1, спр. 12.

31. НГАРБ, ф. 1774, воп. 1, спр. 22.

32. НГАРБ, ф. 1774, воп. 1, спр. 5.

33. НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 213.

34. НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 252.

35. НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 271.

36. НГАРБ, ф. 1781, воп. 27, спр. 488.

37. НГАРБ, ф. 3245, воп. 7, спр. 3.

38. Описание Рукописного Отделения Виленской Публичной Библиотеки. Вильна, 1895. Вып. 1.

39. Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, сооставленная Пинским Старостою Станиславом Хвальчевским в 1552--1555 г. Вильна, 1884.

40. Поздняков В.С. Клецк X — XVIII вв. (История материальной культуры белорусского феодального города): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Мн., 1991.

41. ПСРЛ. 1859. Т. 8.

42. ПСРЛ. 1962. Т. 1.

43. ПСРЛ. 1962. Т.2.

44. Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси (X — XIII вв.). СПб., 1994.

46. РИБ. 1910. Т. 27.

47. Руберовский Н. Материалы для истории православных церквей в Минской епархии. Местечко Клецк // Минские епархиальные ведомости. 1876. N 5.

48. РАВБУ. 4--377334 (А--4505).

49. Саверчанка І.В. Сымон Будны — гуманіст і рэфарматар. Мн., 1993.

50. Успенкий Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. М., 1982.

51. Якімовіч Ю. З віленскай калекцыі //Мастацтва Беларусі. 1989. N 11.

52. Jakubowski J. Z dziejów Księcia Sierotki. Geograf polski Tomasz Makowski. Moskwa, 1916.

53. Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej. Kraków, 1932--1948. T. 1.

54. Kurczewski J. Biskupstwo wileńskie. Wilno, 1912.

55. Lulewicz H. Radziwiłł Albrycht // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław etc., 1987. T. XXX/1. Z. 124.

56. Łukaszewicz J. Dzieje kościołow wyznania helweckiego w Litwie. Poznań, 1843. T. 2.

57. Ochmański J. Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie. Poznań, 1972.

58. Paszenda J. Góra Anielska pod Nieświeżem // W kręgu badań nad sztuką polską. Lublin, 1983.

59. Scriptores rerum polonicarum. Kraków, 1885. T. 8. Archiwum domu Radziwiłłów.

60. Twardowski J. Wizyta jeneralna szkoł i zakładów edukacyinych w gubernii Mińskiej odbyta w roku 1819 // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. Kraków, 1904. T. X.

61. Wierzbowski T. Szkoły parafjalnie w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773--1794. Kraków, 1921.

62. Wołyniak (Giżycki J.M.). Wykaz klasztorów dominikańskich prowincyi ruskiej. Kraków, 1923. Cz. II.

63. Zbiór pamiętników do dziejów polskich /Wyd. W.S. de Broel-Plater. Warszawa, 1859. T. 4.

ШАБЛЮК В. (Мінск)

ДА ПЫТАННЯ ФАРМІРАВАННЯ МЯСТЭЧАК БЕЛАРУСКАГА ПАНЯМОННЯ

Узнікненне мястэчак на землях Беларусі з’явілася заканамерным вынікам развіцця феадальнай гаспадаркі краіны. На працягу 13 — 14 стст., у час фарміравання Вялікага княства Літоўскага асноўнымі тыпамі населеных пунктаў на Беларусі былі гарады і сёлы. Пры агульнай невялікай колькасці паселішчаў гэтага перыяду яны, у асноўным, забяспечвалі адзін другога прадуктамі сельскай гаспадаркі і рамяства. Аднак ужо ў гэты час у адпаведных месцах узнікалі невялікія торгі, на якіх жыхары гарадоў і вёсак абменьваліся прадуктамі сваёй дзейнасці. Месцы гэтых торгаў з’яўляліся як бы правобразам будучых паселішчаў. У 15 ст. на землях Беларусі адбываецца актыўны каланізацыйны працэс, узнікаюць новыя вёскі і двары, павялічваецца колькасць насельніцтва ў гарадах. Патрэбы ўнутранага рынку стала павялічваюцца. Беларускія землі паступова ўцягваюцца ў кола агульнаеўрапейскіх рынкавых адносін. Эканамічнае развіццё ў 15 ст. суправаджалася паляпшэннем знешне- і ўнутрыпалітычнай сітуацыі на Беларусі. У такіх абставінах ствараліся аб’ектыўныя перадумовы для ўзнікнення новага тыпу паселішчаў. Яны былі павінны запоўніць той тэрытарыяльна-эканамічны вакуум, які ўтварыўся паміж горадам і вёскай у выніку сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускіх зямель феадальнай эпохі.

Як адзначаў М. Доўнар-Запольскі, “правільная” ўрадавая дзейнасць па закладанню мястэчак стала праводзіцца Жыгімонтам I, хаця і да яго было заснавана нямала мястэчак (Довнар-Запольский, 1901. С. 277). Новыя паселішчы з’яўляліся сельскагаспадарчымі па сваім заняткам, але прывілеі на іх заснаванне спрыялі развіццю ў іх гарадскіх рысаў (існаванне корчмаў, торгаў, кірмашоў).

Першыя пісьмовыя звесткі пра мястэчкі (“месты”) Беларускага Панямоння адносяцца да 15 ст. У крыніцах гэтага часу ёсць паведамленні пра 22 месцы ці мястэчкі на дадзенай тэрыторыі* . Сярод іх — чатыры старажытныя гарады (Гародня, Наваградак, Слонім, Ваўкавыск), два “новыя” месцы, якія гарадамі ў поўным сэнсе гэтага слова становяцца толькі ў 16 ст. (Ашмяна, Ліда) і 16 уласна мястэчак (Дубічы, Магільнае, Радунь, Васілішкі, Беліца, Краснае Сяло, Крэва, Маркаў, Моўчадзь, Масты, Жалудок, Астрына, Ляхавічы, Адэльск, Мсцібаў, Кабыльнік). Трэба адзначыць, што звесткі, сабраныя С. Аляксандровічам адносна першага ўзгадвання мястэчак у пісьмовых крыніцах, будуць вядома ж удакладняцца ў бок больш ранніх датаў. Некаторыя з такіх удакладненняў можна зрабіць ужо сёння. Так мястэчка Зэльва (Ваўкавыскі павет) упершыню пад такім статусам называецца не ў 1565 г., а ў 1524 (пацверджанне князю Івану Міхайлавічу Вішнеўскаму на "взиманье мыта в именье его местечке Зельве на вечность") (ОДМАМЮ, 1915. С. 290). У выніку пошукаў у пісьмовых крыніцах некалькі павялічыўся "узрост" такіх мястэчак як Ішчолна (Лідскі павет) — 1541 (ОДМАМЮ, 1915. С. 410) і Раманаў (Слуцкае княства) — 1638 (НАРБ, ф. 160, воп. 1, спр. 15).

Абсалютная колькасць мястэчак у рэгіёне ўзнікае на працягу 16 ст. Пры гэтым, адносіны паміж лічбай мястэчак закладзеных у першай і другой паловах гэтага стагоддзя былі прыблізна аднолькавымі (глядзі табліцу 1).

Табл.1. Мястэчкі Панямоння ў 15--17 стст.

Перыяд	Колькасць існуючых мястэчак (паводле пісьмовых крыніц)	З іх заснавана
15 ст.	16	
1-я палова 16 ст.	60	23
2-я палова 16 ст.	60	14
Карта Т.Макоўскага (канец 16 ст.)	38	
17 ст.	21	8
РАЗАМ	195	

* Пры падліку колькасці мястэчак на тэрыторыі Беларускага Панямоння былі выкарыстаны дадаткі 1 і 2 з працы С. Аляксандровіча (Гл. Geneza i rozwoj sieci miasteczek Białorusi i Łitwy do połowy 17 w.// Acta Baltico-Slavica, 7, 1970. S. 67 — 89).

Акрамя пісьмовых крыніц, інфармацыю пра мястэчкі Беларускага Панямоння па стану на канец 16 ст. утрымлівае і карта Тамаша Макоўскага. З яе мы ўпершыню даведваемся пра існаванне 38 мястэчак рэгіёна (Біюцішкі, Блотна, Бераставіца, Дараў, Дзяляцічы, Даўгінава, Галавачы і інш.). Як мы пабачым ніжэй, далёка не ўсе ўзгаданыя на гэтай карце мястэчкі былі імі ў сапраўднасці. Але з другога боку, частка існуючых у гэты час мястэчак не знайшла на ёй свайго адлюстравання. Таму прыведзеная лічба (38) зразумела не можа лічыцца дакладнай.

У дакументах 17 ст. ёсць звесткі ўсяго пра 21 мястэчка (з іх восем — новастворанных) на тэрыторыі Беларускага Панямоння.

Трэба ўлічваць, што ў першых пісьмовых паведамленнях пра мястэчкі ўтрымліваецца інфармацыя, як правіла, пра ўжо дастаткова развітыя паселішчы, якія налічваюць не адзін год існавання. Напрыклад, Здзяцел (Слонімскі павет) згадваецца ўпершыню ў пісьмовых крыніцах як мястэчка ў 1556 г. (АВАК. Т. 22. 1895. С. 19). Але з тэкста дакумента вынікае, што паселішча ўжо мела даволі развітую сацыяльна-эканамічную структуру. У ім дзейнічалі касцёл, карчма, праводзіўся торг. Сярод жыхароў Здзяцела называецца рамеснік-чабатар.

Доўгі час шляхта магла засноўваць на сваіх землях мястэчкі толькі са згоды вялікага князя (гаспадара). Таму не выпадкова падчашы ВКЛ Ян Мікалаевіч Радзівіл у просьбе да гаспадара дазволіць мець корчмы і торг у сваім двары Гадуцішкі падкрэсліваў, што “... тым торгом его шкоды торгом нашим никоторой нет”. Жыгімонт I задаволіў просьбу падчашага, “...коли то есть без школы торгов наших господарских” (АЮЗР. Т. 1. 1863. С. 70 — 71). Такі парадак быў замацаваны ў адным з артыкулаў Статута Вялікага Княства Літоўскага 1529 г.: “Тэж приказуем, абы жадин чоловек в панстве нашом Великом князьстве Литовском не смел новых мыт вымышляти ани вставляти ни на дорогах, ани на местех, ани на мостех, и на греблех, и на водах, ани на торгох в именях своих, кроме которые были з стародавна вставленые, а мели бы на то листы продков наших великих князей, або нашии” (Статут Великого Княжества Литовского 1529 года. 1960. С. 39). У артыкуле 14 “Уставы на валокі” (1557) падкрэслівалася: “торги ничые новые подле мест наших ближей трох миль ку перекaзе местом и торгом нашым абы не были, окром торгов старых, — тые по давному быти мають” (РИБ. Т. 30. 1914. С. 550 — 551). Безумоўна, што згаданыя абмежаванні па стварэнню мястэчак былі абумоўлены нежаданнем гаспадара дзяліць свае даходы са шляхтай. Новыя мястэчкі адцягвалі пэўную частку сельскага насельніцтва разам з яго прадукцыяй і грашыма на свае ўласныя рынкі. З другога боку, гаспадары былі зацікаўлены ў пашырэнні сферы таварна-рынкавых адносін, у асваенні новых зямель, ва ўключэнні ў сістэму падаткаабкладання новых груп насельніцтва, што мела б вынікам, у рэшце рэшт, павялічэнне прыбыткаў дзяржавы. Таму яны імкнуліся прыцягнуць у свае ўладанні вольных (“пахожых”) людзей з прыватнаўласніцкіх маёнткаў. Такія людзі былі асабліва патрэбны пры закладанні мястэчак у неасвоеных, лясных абшарах (“на сырым” ці “суровым корані”). Ва ўказе Жыгімонта I старостам, якімі валодала каралева Бона, чытаем: “ И которые бы кольвек люди вольные похожыи у поветех ваших хотели з местечок и торгов и имений князьских и панских за её милость ити и на той воли садити, тых бы есте людей не велели никому ничим гамовати” (Довнар-Запольский, 1901. С. 285). Канкурэнцыя, якая ўзнікала паміж феадаламі і гаспадаром, з’яўлялася сведчаннем далейшага развіцця таварна-рынкавых адносін на землях Беларусі. У такіх умовах указы аб абмежаванні торгаў і мястэчак супярэчылі патрэбам гаспадарчага развіцця краіны. Разумеючы гэта, гаспадары часам выдавалі прывілеі для ўжо заснаваных землеўласнікамі мястэчак. І нарэшце ў Статуце 1588 г. за шляхтай было замацавана права на стварэнне ў сваіх маёнтках мястэчак: “А хто бы з обывателей того паньства якого кольвек стану и народу шляхецкого для примноженья собе пожитку хотел на грунте своем местечко новое садити, то ему вольно будеть учинити, и торговое в нем водлуг давного звыклого обычаю, яко се то в местечкох иншых князских и панских заховуеть, установить” (Статут Вялікага Княства Літоўскага, 1989. С. 98 — 99).

Існавалі розныя варыянты гаспадарскіх і шляхецкіх прывілеяў на заснаванне мястэчак.

Для тэрыторыі Беларускага Панямоння найбольш распаўсюджанымі былі прывілеі на закладанне мястэчка, торга і корчмаў. У якасці прыклада прывядзём прывілей Жыгімонта II Аўгуста князю Юрыю Слуцкаму (Алелькавічу) ад 12 лютага 1568 г. на заснаванне мястэчка Пясочнае: "Мает князь Слуцкий на том грунте имения своего Копыльского на врочищу Песочной, над рекою Немном лежачом, местечко людьми своими и прихожими вольными засадити и в нем торг мети каждое недели в тот день, в который его милость похочет. В том местечку вольно будет ему корчмы вольныя, со вшеляким шинком и речми строевным и допустити подданым своим держати также купецтв, гандлев с товары их уживати, которым вольности и вшеляких пожитков князь Слуцкий его милость, малжонка, дети потомки и по них будучие щадки их с оного местечка своего за сим листом Нашим вживати мают вечно..."(НАРБ, ф. 299, воп. 2, спр. 7643).

Радзей выдаваліся прывілеі на закладанне мястэчка, на торг і корчмы, на торг і корчмы пры двары. Акрамя таго, сустракаліся прывілеі на торг, на торг і кірмаш, на закладанне мястэчка і кірмаш і інш.

Першапачаткова мястэчкі засяляліся падданымі таго ўладальніка, на землях каторага яны засноўваліся. Аднак паколькі такіх людзей часта было недастаткова, заснавальнікі мястэчак прымалі ў іх і жыхароў з іншых уладанняў, у тым ліку, і беглых сялян. Апошніх прыцягвала ў мястэчкі магчымасць атрымаць "волю", гэта значыць на пэўны час вызваліцца ад уплаты падаткаў. Акрамя таго, павіннасці ў мястэчках былі менш цяжкімі, чым у вёсках. Негледзячы на ўказы, якія забаранялі ўладальнікам мястэчак прымаць да сябе беглых сялян, такая практыка існавала, бо новыя людзі спрыялі развіццю паселішча (Alexandrowicz, 1966. S. 40 — 45). Вядомы і факты вярбоўкі гаспадарскіх людзей у прыватнаўладальніцкія мястэчкі. Накрыклад, у першай чвэрці 17 ст. людзі Крыштафа Радзівіла праводзілі агітацыю сярод жыхароў Менска і Навагрудка з мэтай іх перасялення ў Любчу (Alexandrowicz, 1966. S. 46).

Сведчаннем той важнай эканамічнай ролі, якую сталі адыгрываць мястэчкі ўжо ў першыя гады свайго існавання, з'яўляюцца наступныя факты. У 1602 г. Ян Караль Хадкевіч купляе ў Януша Радзівіла за 60 тысяч клр грошай літоўскіх чатыры моргі грунту ў мястэчку Пясочная на "...прыстань віцін і на пабудаванне там дому якога для стражы спіхлераў наших там будучих" (НАРБ, ф. 694, воп. 4, спр. 1731, арк. 2 — 2ад). У 1632 г. узнік канфлікт паміж ваяводай менскім Аляксандрам Служкай і каштэлянам віленскім Альбрэхтам Радзівілам, уладанні якіх знаходзіліся па-суседству, уздоўж ракі Нёман. У гэтым годзе людзі А. Радзівіла зрабілі гвалтоўны наезд на мястэчка Стоўпцы, якое незадоўга перад гэтым было заснавана А. Служкай. Яны перакапалі гасцінец, які ішоў праз Стоўпцы ў напрамках на Менск і Пінск, пасеклі паром і слупы на прыстані, узялі ў палон перавозчыкаў, нанеслі нямала шкодаў у самім мястэчку (НАРБ, ф. 694, воп. 1, спр. 1661, арк. 77 — 77ад). Прычынай гэтых падзей было закладанне А. Служкай мястэчка на правым беразе Нёмана. Да гэтага часу адзіная ў наваколлі прыстань з мястэчкам знаходзілася на левым беразе ракі ў Свержні, які належаў Радзівілам. З'яўленне побач са Свержнем новага мястэчка стварала яму сур'ёзную канкурэнцыю і змяншала даходы яго ўладальнікаў. Цяпер купцам з правабярэжжа Нёмана было намнога зручней прывозіць свае тавары для продажу і адпраўкі ўніз па рацэ ў Стоўпцы. Тым самым Радзівілы гублялі манапольнае права валодання прыстанню і мястэчкам у тым месцы, дзе Нёман станавіўся суднаходным.

Інвентары (рэестры) феадальных уладанняў даюць магчымасць разгледзець тую сітуацыю, якая назіралася ў закладзеных мястэчках у першыя гады іх існавання. Карціна нядаўна заснаванага на вольным месцы паселішча-мястэчка паўстае перад намі з "Рэестра спісання маёнтка Свержань" за 1568 г. (НАРБ, ф. 694, воп. 2, спр. 7710, арк. 37 — 38). Усяго ў гэты час тут налічвалася каля дзесяці заселеных двароў ("дымаў"). Некаторыя пляцы адведзеныя пад двары яшчэ пуставалі. Акрамя сядзібных пляцаў, у большасці з гаспадароў былі агароды, ворыўная зямля, сенажаці. Памеры ворыўных земель і сенажацей у асобных местачкоўцаў істотна адрозніваліся. Так ворыўныя плошчы вагаліся ад 2 да 60 бочак збожжа, а сенажаці — ад 6 да 60 вазоў сена. Пры гэтым найбольшыя

ворыўныя ўчасткі і сенажаці належалі мясцоваму папу. У толькі што ўтвораным мястэчку ўжо з'явіліся ўсе галоўныя кампаненты забудовы такога роду паселішчаў — царква, піўныя і гарэлачныя шынкі, якія мясціліся ў дварах местачкоўцаў, млын. У мястэчку дзейнічалі прадстаўнікі мясцовай улады — войт і цівун. У адным з двароў жыў раменнік-шавец, а яшчэ адзін пляц быў адведзены для вознічага.

Згодна інвентару 1570 г. і мястэчка Быцень (Слонімскі павет) толькі пачынала сваё існаванне (АСД. Т. 3. 1867. С. 282). У ім з 25 адведзеных пад забудову пляцаў у гэтым годзе было заселена толькі дзесяць. Для жыхароў мястэчка ўжо быў устаноўлены памер капшчызны (падатак на гандаль мёдам, віном, гарэлкай, півам), хаця, як адзначалася ў дакуменце, тут "...уставичных корчом на сесь час нет" (АСД. Т. 3. 1867. С. 282).

У 70-я гг. 16 ст. пачынала фарміравацца мястэчка Рось (Ваўкавыскі павет), якое пад такім статусам было ўпершыню ўказана на карце Т. Макоўскага. У інвентары маёнтка Рось за 1571 г. мястэчка яшчэ не згадваецца, але галоўныя элементы яго забудовы (царква і карчма) ўжо былі пабудаваны (АСД. Т. 1, 1867. С. 146 — 147).

Паводле інвентара 1579 г., у працэссе першапачатковай забудовы знаходзілася і мястэчка Ішкалдзь (Навагародскі павет) (НАРБ, кмф-5, воп. 1, спр. 1379, арк. 3-6). У гэты час у ім існавалі толькі 82 заселеныя пляцы "ідучы з двара да места".

Адпаведна з умовамі ўзнікнення, мястэчкі Беларускага Панямоння можна падзяліць на наступныя групы:

1) Мястэчкі, якія ўзніклі як торгі і паселішчы раменнікаў і земляробаў вакол двароў феадалаў.

2) Мястэчкі, якія былі закладзены побач з феадальнымі замкамі.

3) Мястэчкі, узнікненне якіх было звязана з існаваннем культавых асяродкаў.

4) Мястэчкі, якія сфарміраваліся на месцы існуючых раней вёсак.

5) Мястэчкі закладзеныя на месцы рачных прыстаняў на Нёмане.

6) Мястэчкі, якія ўтвараліся ўздоўж важных сухапутных шляхоў.

7) Мястэчкі, з'яўленне якіх было абумоўлена наяўнасцю двух ці некалькіх вышэй згаданых умоў.

Для тэрыторыі Беларускага Панямоння найбольш характэрным было размяшчэнне мястэчак паблізу феадальных двароў. Пры гэтым мястэчкі ўзнікалі як непасрэдна побач з дваром (Валожын, Узда, Шчучын, Цэрын, Варняны), так, і гэта часцей, на пэўнай адлегласці ад яго (Стоўпцы, Ражанка, Зэльва, Поразава, Дзеляцічы, Рубяжэвічы, Краснае Сяло, Здзяцел і інш.). Пра шляхі ўзнікнення такога роду мястэчак дае ўяўленне інвентар двара Геранёны (Ашмянскі павет), складзены пасля 1520 г. (АСД, 1870, С. 15 — 16). Паселішча ў дакуменце яшчэ не называецца мястэчкам, але ў ім ужо відавочна прасочваюцца характэрныя для такіх населеных пунктаў рысы. Будучае мястэчка фарміравалася каля панскага двара. У ім жылі дваровыя слугі, панскі салянік, які "...солі на двор што потреба будеть, достаток даеть", каваль. У пасёлку дзейнічала восем корчмаў, два млына, а пры дарозе стаяла кузня. Такім чынам, у інвентары яскрава відаць адрозненне сфарміраванага паселішча ад звычайнай вёскі. Да гэтай жа групы мястэчак адносіцца Ражанка (Лідскі павет). Першыя звесткі пра яго датуюцца 1599 г., калі яно толькі пачынала забудоўвацца (АВАК. Т. 14. 1887. С. 638). Аднак тут ужо жылі прадстаўнікі местачковай адміністрацыі (войт, падвойскі), дзейнічала карчма. З 11 заселеных двароў, у шасці жылі раменікі (каваль, пекар, рыбак, кравец, слесар, кухар).

Да ліку мястэчак, з'яўленне якіх было звязана з існаваннем побач феадальных замкаў, адносяцца Мір (Навагародскі павет), Радашковічы (Менскі павет), Мсцібогаў (Ваўкавыскі павет), Свір, Жодзішкі, Гальшаны, Лоск (Ашмянскі павет). Стварэнне ў такіх месцах мястэчак тлумачылася як эканамічнымі, так і ваенна-стратэгічнымі мэтамі. Замкі патрабавалі размяшчэння ў іх гарнізону, забяспячэння рамонту, няўстаннай пастаўкі прадуктаў і падтрымкі жыхароў у выпадку ваеннай небяспекі (Грушевский, 1918. С. 20 — 21).

Часам тым асяродкам, вакол якога адбывалася фарміраванне мястэчак, з'яўляліся культавыя ўстановы (цэркви, касцёлы, манастыры, кляштары). Вядома, што каля іх, у

адпаведныя святочныя дні праводзіліся торгі ці кірмашы, на якія сцякаліся навакольныя земляробы і рамеснікі. Напрыклад, звесткі пра кірмаш у Жыровічах (у дзень нараджэння Панны Марыі) утрымліваюцца ў пісьмовых крыніцах за 1565 г. (АВАК. Т. 22. 1895. С. 178). Паступова, з дазволу царкоўных уладаў, адведзенае для торгаў месца пачынала забудоўвацца і ператваралася ў мястэчка. Такім чынам, сфарміраваліся мястэчкі ў Жыровіцах (Слонімскі павет), Гавязне (Навагародскі павет), Ваверцы (Лідскі павет), Будславе, Парфіянаве (Ашмянскі павет).

Нязначная частка мястэчак узнікла на месцы існуючых раней вёсак. Фарміраванне новага тыпу паселішчаў адбывалася тут на працягу другой паловы 16 ст. і было звязана, верагодна, з правядзеннем "валочнай памеры". Так, паводле інвентара 1588 г. адна з вуліц мястэчка Станькава (Менскі павет) размяшчалася на частцы сяла Станькава, а другая — на тэрыторыі суседняга сяла Каменка (НАРБ, кмф -5, воп. 1, спр. 1696, арк. 104 — 104ад). У канцы 16 — пачатку 17 ст. на месцы сяла Мікалаева (Навагародскі павет) сфарміравалася мястэчка, за якім замацавалася назва Мікалаеўшчына. У 1596 г. сяло Мікалаева складалася з 17 двароў. Пры сяле, над ракой Нёман стаяла карчма з броварам (НАРБ, кмф-5, воп. 1, спр. 2399, арк. 1-3). А згодна інвентара 1628-29 гг., гэта значыць праз нейкіх 30 гадоў, паселішча ўяўляла сабой "места Мікалаеўшчына", у якім налічвалася 114 двароў і пяць вуліц, дзейнічалі касцёл, ратуша, млын (НАРБ, кмф-5, воп. 1, спр. 2666, арк. 285 — 290). Такі хуткі рост паселішча тлумачыўся перш-наперш яго зручным геаграфічным размяшчэннем на важнейшай гандлёвай артэрыі Цэнтральнай і Заходняй Беларусі.

Асобна трэбы вылучыць мястэчкі, закладзеныя на "суровым" корані, на неабжытых дагэтуль лясных прасторах (Беніца Ашмянскі павет, Саколка Гародзенскі павет). Пры заснаванні мястэчка на "суровым" корані старасты, якія дзейнічалі па загаду гаспадара, даручалі "годнаму" чалавеку знайсці зручнае месца для паселішча. Потым гэта месца падзялялі на валокі, а годны чалавек прызначаўся местачковым войтам (Довнар-Запольский, 1901. С. 280).

Некаторыя мястэчкі ўзніклі побач з рачнымі прыстанямі на беразе Нёмана. Большасць з іх ўтварылася ў верхнім цячэнні ракі. Так мястэчка Пясочнае сфарміравался паблізу ад таго месца, адкуль пачынаўся сплаў па рацэ. Мястэчка Свержань размясцілася каля таго месца, дзе Нёман рабіўся суднаходным. У месцах зручных перапраў цераз раку знаходзяцца таксама Магільнае, Стоўпцы, Ярэмічы, Слабада Сіняўская, Мікалаеўшчына, Мікалаева.

З развіццём сухапутных гандлёвых шляхоў звязана ўзнікненне мястэчак Сталавічы (Навагародскі павет), Ражана (Слонімскі павет), Шчучын (Лідскі павет), Новы Двор (Ваўкавыскі павет). Жыхары названых паселішчаў, акрамя селькагаспадарчых і рамесных заняткаў, былі павінны забяспечваць камунікацыйныя паслугі.

Вядомы цэлы шэраг мястэчак, якія спалучалі розныя шляхі свайго ўзнікнення. Напрыклад, мястэчка Мір сфарміравалася паблізу замка, на важным гандлёвым шляху з Навагародка і Слоніма на Менск. Масты (Гародзенскі павет) былі абавязаны свайму заснаванню існуючаму тут двару і месцу пераправы праз Нёман. Койданава ўзнікла непадалёку ад феадальнага двара, на перасячэнні некалькіх сухапутных шляхоў. Каштоўным дапаўненнем да звестак пісьмовых крыніц адносна ўмоў узнікнення мястэчак з'яўляюцца археалагічныя матэрыялы. Дзякуючы ім можна, у прыватнасці, высветліць як адбывалася фарміраванне таго ці іншага мястэчка: на месцы ўжо існуючага раней паселішча альбо на неасвоенай яшчэ тэрыторыі. Пры гэтым археалагічныя датыроўкі могуць даволі істотна адрозніваціца ад пісьмовых. Напрыклад, Ракаў (Менскі павет) , паводле С. Аляксандровіча, упершыню ўзгадваецца як мястэчка ў 1579 годзе. Але археалагічныя даследаванні ў цэнтры мястэчка (тэрыторыя, прылягаючая да пляца Волі) паказалі, што паселішча тут існавала яшчэ ў 15 ст. Адкрытым пакуль што застаецца пытанне пра статус гэтага паселішча: ці з'яўлялася яно ўжо мястэчкам, ці было сельскім паселішчам.

Трэба абавязкова адзначыць, што далёка не ўсе паселішчы, якія ў пісьмовых крыніцах называюцца "местамі" альбо "мястэчкамі", на самой справе з"яўляліся імі. У адзінкавых

выпадках падобныя факты могуць тлумачыцца памылкамі складальнікаў дакументаў. Але ў большасці выпадкаў, паселішчы, якія называюцца ў крыніцах мястэчкамі, сапраўды атрымлівалі такі статус, аднак у сілу розных прычын не пацвердзілі яго. Напрыклад, у дакументах 1566 г. ёсць паведамленне пра кірмаш у дзень святога Міколы ў маёнтку Яцынічаў на р. Шчара (Слонімскі павет). Па гэтай прыкмеце С. Александровіч і ўключыў Шчару у пералік мястэчак Беларусі і Літвы. Але відавочна, што далёка не ва ўсіх месцах торгі і кірмашы з'яўляліся перадумовай стварэння мястэчак. Прынамсі ў Шчары мястэчка ў далейшым так і не сфарміравалася. Паводле інвентара 1599 г. тут было невялікае сяло, карчма пры перавозе і фальварак (АВК. Т. 14. 1887. С. 625 — 626). Аддаленасць ад ажыўленых гандлёвых шляхоў, напэўна стала прычынай, якая перашкодзіла ўзнікненню мястэчка ў адзначанай мясцовасці.

У дакуменце за 1590 г. ёсць звесткі пра "мещан местечка Кухтичи", што знаходзілася ў Менскім павеце і належала ў той час Кавячынскім (АВАК. Т. 36. 1912. С. 364). Аднак у дакументах больш позняга часу мы не знаходзім звестак пры гэта мястэчка. Тлумачэннем такой акалічнасці можа служыць той факт, што ў 3 км ад Кухцічаў ужо існавала мястэчка (Узда) і новае паселішча, не здолеўшы стварыць яму канкурэнцыю, засталося проста феадальным дваром.

Мястэчка Лоск (Ашмянскі павет) знаходзілася ў баку ад больш-менш важных сухапутных і рачных шляхоў. Пасля таго, як у 17 ст. згубіў сваё стратэгічнае значэнне мясцовы замак, пачаўся заняпад і мястэчка, якое ўсё больш ператваралася ў звычайнае сяло.

На карце Т. Макоўскага як мястэчка пазначана Забрэжжа (Ашмянскі павет). З інвентара 1626 г. вынікае, што тут, непадалёку ад двара, пры гасцінцы дзейнічалі царква, касцёл і карчма (НАРБ, ф. 1767, воп. 1, спр. 19, арк. 596 ад.). Відавочна, што гэтае месца і планавалася як ядро будучага мястэчка. Аднак у наступным яно ўлілося ў суседняе вялікае сяло Забрэжжа і толькі ў другой палове 19 ст. гэта частка паселішча стала называцца мястэчкам у адрозненні ад побач размешчанай вёскі.

На карце Т. Макоўскага, побач з Забрэжжам, адзначана і мястэчка Славенск (Ашмянскі павет). Гэта было старажытнае, вядомае яшчэ з 14 ст. паселішча, якое належала ў свой час вялікаму князю літоўскаму Вітаўту, потым князям Альгердавічам, Канстанціну Астрожскаму і іншым уладальнікам. Магчыма, каля двара ў 16 ст. існаваў нейкі торг, альбо было паселішча рамеснікаў, што і дало падставу картографу нанесці Славенск на сваю карту як мястэчка. Аднак у рэальнасці, толькі ў 1750 г. тагачасны ўладальнік Славенска Станіслаў Шаняўскі атрымаў прывілеў Аўгуста III на торгі і кірмаш (Jankowski, 1896. S. 264). Яны адбываліся каля пабудаванай у 1700 г. царквы святога Мікалая. Вакол царквы і цяпер ёсць сляды селішча з керамікай і іншымі археалагічнымі матэрыяламі познесярэднявечнага перыяду, якія могуць быць звязаны з існаваннем колішняга мястэчка. Але ў 19 ст. развіццё мястэчка прыпынілася і яно пад такім статусам ужо ў дакументах не згадваецца.

У "Рэвізкай сказцы" за 1795 г. у якасці мястэчка называецца Засулле (у той час часова знаходзілася ў Нясвіжскім павеце, пазней у Менскім павеце) (НАРБ, ф. 333, воп. 9, спр. 164, арк. 115 — 117). Гэтае паселішча ўзнікла побач са шляхецкім дваром і сялом Засулле пры гасцінцы Мір — Менск. Ужо ў папярэдні час тут існавалі карчма і ўніяцкая царква Іаана Хрысціцеля, праводзіліся торгі. Таму ўладальнікам маёнтка такое месца падалося спрыяльным для стварэння гандлёва-рамеснага паселішча. У 1795 г. яно складалася з трох двароў, у якіх жылі кравец, каваль і ганчар — прадстаўнікі самых распаўсюджаных на Беларусі рамесных прафесій. У далейшым, верагодна ў сувязі з упадкам гандлёвага значэння адзначанага шляха, роста паселішча не адбывалася і яно паступова растварылася ў сяле.

У гэты ж час (канец 18 ст.) як мястэчка называецца ў дакументах Старынкі (Менскі павет), якое належала Віленскаму біскупству (НАРБ, ф. 333, воп. 9, спр. 4, арк. 843 — 853). Аднак усе 22 двары гэтага паселішча засялялі земляробы і, не гледзячы на свой статус, яно захоўвала выразны сельскагаспадарчы характар.

Да ліку паселішчаў, якія былі запланаваны як мястэчкі, але ў рэчаіснасці не сталі імі, трэба аднесці таксама Сынкавічы, Явар (Слонімскі павет), Малушычы, Старая Ельня (Навагародскі павет), Тонава, Цялякава (Менскі павет) і некаторыя іншыя.

Вядомы шэраг паселішчаў, якія ўзніклі і першапачаткова развіваліся як мястэчкі, аднак у далейшым, у выніку розных акалічнасцей, паступова ператвараліся ў сёлы (Яршэвічы Менскі павет, Вязавец, Раготна Слонімскі павет, Івашкавічы Ваўвавыскі павет і інш.).

Назвы большасці мястэчак паходзяць ад існуючых у гэтай мясцовасці тапонімаў. Напрыклад, мястэчкі Зэльва, Узда, Моўчадзь, Свіслач, Воўпа, Рось, Волма, Ілья атрымалі назвы ад рэчак, на беразе якіх яны размясціліся. З азёрамі ці іх назвамі звязаны мястэчкі Азёры, Азярніца, Мядзел, Свір, Занарач, Мястэчка Гарадзішча (Навагародскі павет) было названа па археалагічнаму помніку, які знаходзіцца побач. Ад урочышчаў ды іншых тапаграфічных аб'ектаў атрымалі сваю назву мястэчкі Забалаць, Магільная, Пясочная, Міжрэчча, Камень, Дубровы, Рубяжэвічы, Дзераўная і інш.

Часам мястэчкі называліся па імёным альбо прозвішчам іх заснавальнікаў. Да такіх паселішчаў адносяцца Багданаў, Мікалаева, Пачапава, Масаляны.

Узнікненне мястэчак садзейнічала далейшаму развіццю таварна-грашовых адносін на землях Беларусі. Яны сталі тым неабходным ланцужком, які злучыў гарады, двары і сёлы ў адзіны гаспадарчы механізм. З утварэннем мястэчак рэзка павялічваюцца даходы іх уладальнікаў. Гэта з'явілася прычынай росту колькасці мястэчак на працягу 15 — першай паловы 17 стст.

ЛІТАРАТУРА

1. АВАК. Т. 14. Вильна, 1887.
2. АВАК. Т. 22. Вильна, 1895.
3. АВАК. Т. 36. Вильна, 1912.
4. АСД. Т. 1. Вильна, 1867.
5. АСД. Т. 3. Вильна, 1867.
6. АСД. Т. 7. Вильна, 1870.
7. АЮЗР. Т. 1. Спб., 1863.
8. Грушевский А.С. Города Великого Княжества Литовского в XIV — XVI вв. Старина и борьба за старину. Киев, 1918.
9. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Т. 1.
10. РИБ. Т. 30. 1914.
11. Статут Великого Княжества Литовского 1529 года. Мн., 1960.
12. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мн., 1989.
13. Alexandrowicz S. Zaludnienie miasteczek Łitwy i Białorusi w XVI — pierwszej połowie XVII wieku // Rocznik dzejów spolecznych i gospodarczych. Poznań, 1966. T. 27, rok 1965.
14. Jankowski Cz. Powiat oszmiański. cz. 1. Petersburg, 1896.
15. НАРБ, г.Мінск, ф. 299, воп. 2, спр. 7643.
16. НАРБ, г.Мінск, ф. 333, воп. 9, спр. 4.
17. НАРБ, г. Мінск, ф. 333, воп. 9, спр. 164.
18. НАРБ, г.Мінск, ф. 94, воп. 1, спр. 1661.
19. НАРБ, г. Мінск, ф. 160, воп. 1, спр. 15.
20. НАРБ, г.Мінск, ф. 694, воп. 2, спр. 7710.
21. НАРБ, г.Мінск, ф. 694, воп. 4, спр. 1731.
22. НАРБ, г.Мінск, ф. 1767, воп. 1, спр. 19.
23. НАРБ, г.Мінск, кмф-5, воп. 1, спр. 1379.
24. НАРБ, г.Мінск, кмф -5, воп. 1, спр. 1696.
25. НАРБ, г.Мінск, кмф-5, воп. 1, спр. 2399.
26. НАРБ, г.Мінск, кмф-5, воп. 1, спр. 2666.
27. ОДМАМЮ. М., 1915. Кн. 21

СКАРАЧЭННІ

АВАК — Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов. Вильна.

АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. СПб.

АКР — Археологическая карта России. М.

АО — Археологические открытия. М.

Архив ИИ АН РБ — Архив Института истории РБ. Мн.

Архіў ІГ АН РБ — Архіў Інстытута гісторыі АН РБ. Мн.

Архив ИИМК — Архив Института истории материальной культуры. СПб.

АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Л.

АСД — Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна.

АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.

БСЭ — Большая Советская Энциклопедия. М.

ГАЗ — Гістарычна- археалагічны зборнік. Мн.

ГАРЛ — Гістарычны архіў Рэспублікі Літвы. Вільнюс.

ЗРАО — Записки императорского Русского археологического общества. СПб.

ИАК — Известия императорской Археологической комиссии.СПб.

КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. М.-Л.

МАР — Материалы по археологии России. М.

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. М., Л.

МИСО — Материалы по изучению Смоленской области. Смоленск.

НАРБ — Нацыяльны архіў Рэспублікі Беларусь. Мн.

НГАРБ — Нацыянальны гістарычны архіў Рэспублікі Беларусь. Мн.

ОАК — Отчет императорской Археологической Комиссии. СПб.

ОДМАМЮ — Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерстве Юстиции.

ПАВ — Петербурский археологический вестник. СПб.

ПРСЛ — Полное собрание русских летописей. М., СПб.

Працы. 1930. Т. 2. — Запіскі аддзела гуманітарных навук Беларускай Акадэміі навук. Кн. 2. Працы археалагічнай камісіі. Мн., 1930. Т. 2.

Працы. 1932. Т.3 — Працы секцыі археалогіі Інстытута гісторыі Беларускай Акадэміі навук. Мн., 1932. Т. 3.

РАБВУ — Рукапісны аддзел Бібліятэкі Вільнюсскага універсітэта. Вільнюс.

РИБ — Русская историческая библиотека. М.

СА — Советская археология. М.

СГАИМК — Сообщения Государственной академии истории материальной культуры. М.-Л.

Труды ГИМ — Труды Государственного Исторического музея. М.

AGAD — Archiwum Głowny Akt Dawnych w Warszawie.

AR — Archiwum Radziwiłłowskie w AGAD

DP — Dokumenty pergaminowe w AGAD

KDAW — Konsygnacja dawnych akt wojskowych w AGAD

LAA — Lietuvos TSR Archeologijos atlasas. Vilnius.

LAB — Lietuvos Acheologijos bruozai. Vilnius.

MADA — Mokslu Akademijos darbai. A serija. Vilnius.

Навуковае выданне

Гістарычна — археалагічны зборнік
№ 10

Укладальнікі: Мядзведзеў Аляксандр Міхайлавіч
Мяцельскі Андрэй Анатольевіч

Научное издание

Историко- археологический зборник
№ 10

Составители: Медведев Александр Михайлович
Метельский Андрей Анатольевич